

Fekete Sándor

**Mérlegelni, elemezni, ítélni**  
**Egyén és történelem Sánta Ferenc újraolvasott regényeiben és**  
**drámájában**

PHD-ÉRTEKEZÉS

Miskolci Egyetem  
Bölcsészettudományi Kar  
Irodalomtudományi Doktori Iskola

A doktori iskola vezetője: Prof. Dr. Kecskeméti Gábor  
intézetigazgató egyetemi tanár

Témavezető: Dr. habil. Fazekas Csaba  
intézetigazgató egyetemi docens

Miskolc, 2016

## Tartalom

TARTALOM .....	2
ELŐHANG .....	5
BEVEZETÉS .....	10
<b>1. AZ ÖTÖDIK PECSÉT .....</b>	<b>19</b>
1.1 <i>Az ötödik pecsét</i> cselekménye és a főbb választási lehetőségek ismertetése .....	24
1.2 <i>Az ötödik pecsét</i> erkölcsi döntéshelyzetei .....	39
1.3 A regény címének és mottójának értelmezése .....	42
1.4 Példázat a példázat ellen .....	44
1.5 Viselkedésmodellek .....	51
1.6 A fanatizmus kritikája a regényben .....	57
1.7 A szabadság és az erőszak problematikája <i>Az ötödik pecsétben</i> .....	60
<b>2. HÚSZ ÓRA .....</b>	<b>66</b>
2.1 Társadalmi törésvonalak a <i>Húsz órában</i> .....	77
2.1.1 Közös akolból .....	77
2.1.2 Város és vidék. Az eltérő életformák konfliktusa .....	78
2.1.3 Hierarchizált gazdatársadalom, belső ellentétek .....	81
2.1.4 Múlt és jelen. Az „ancien régime” magányos bástyái és parabolái .....	82
2.2 A <i>Húsz óra</i> műfaji besorolási problémái. „A harmincas évek szociográfiájának feltámasztása?” .....	85
2.3 Epilógus: A Kádár-korszak allegóriája .....	94
<b>3. AZ ÁRULÓ .....</b>	<b>98</b>
3.1 Vakhit és közöny. Alapvető emberi konfliktusok a történelmi-politikai mezőben <i>Az áruló</i> alapján .....	106
3.1.1 Mesél a történelem .....	106
3.1.2 Kinek kezében mindig ott a kard .....	107
3.1.3 Akit nem lehet megmenteni .....	109
3.1.4 „A regény Lucifere”: Angyal vagy ördög? .....	111
3.1.5 „Ötszáz évet adjatok!” – A jelen és a jövő konfliktusa .....	115
<b>4. ÉJSZAKA .....</b>	<b>123</b>
4.1 <i>Az Éjszaka</i> című dráma előadásának szöveg-központú problémái .....	129
<b>5. A „SÁNTA-MÍTOSZ” ÉS A VALÓSÁG .....</b>	<b>149</b>
<b>MELLÉKLETEK .....</b>	<b>159</b>
1. sz. melléklet .....	159
2. sz. melléklet .....	164
3. sz. melléklet .....	171
4. sz. melléklet .....	176
5. sz. melléklet .....	185

6. sz. melléklet.....	193
7. sz. melléklet.....	198
8. sz. melléklet.....	203
9. sz. melléklet.....	207
10. sz. melléklet.....	212
11. sz. melléklet.....	221
12. sz. melléklet.....	230
FELHASZNÁLT IRODALOM.....	236
A JELÖLT TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI .....	244
ÖSSZEFOGLALÓ.....	247
SUMMARY .....	249

*„Egy nemzeti irodalom nagykorúságát a próza magasrendű művelése, minőségi és mennyiségi súlya jelzi. Nagyon fontos tudni ezt a magyar irodalom szeretőinek és művelőinek egyaránt. Ez a legjobb út, mely önismerethez egyfelől, s másképpen a világirodalomhoz vezet. Magam lehetőségem és tehetségem mértéke szerint e dologban igyekeztem szolgálni minden írásommal. S mert alázatot éreztem, sem könnyűséget, sem öncélú játékot soha magamnak meg nem engedtem. Miként ügyeltem arra is, hogy ne szaporítsak a kevésből érdemtelen sokat, de a sokból szigorú keveset inkább.”<sup>1</sup>*

---

<sup>1</sup> SÁNTA Ferenc, *Isten a szekéren*, Bp., Magvető, 1970, 5.

## Előhang

„Az utóbbi fél évszázad magyar irodalmának egyik legkülönösebb alkotója Sánta Ferenc. 1954-ben jelentkezett első írásával, s az a nagy figyelmet keltő *Sokan voltunk* című elbeszélés volt,<sup>2</sup> amely később a magyar novellairodalom egyik alapművévé vált. Aztán publikált kétkötetnyi elbeszélést,<sup>3</sup> három regényt,<sup>4</sup> egyiknek a drámaváltozatát,<sup>5</sup> néhány publicisztikai írást, adott interjúkat,<sup>6</sup> de mindezt a hatvanas évek végéig terjedő időben, s ezt követően újabb szépirodalmi művet nem olvashattunk tőle.”<sup>7</sup>

Illyés Gyula volt a korszak egyik meghatározó igazodási pontja. 1983-ban bekövetkezett haláláig cselekedeteit, nyilatkozatait megkülönböztetett figyelemmel, egyfajta iránymutatásként kísérték a szellem emberei. Sánta Ferenc azonban egy másik utat választott: az elhallgatását. Vajon miért tett így Sánta? A kimondhatatlanság, a kimondatlanság, a csöndes befelé fordulás volt a kor meghatározó eleme? Az egyetlen választható út?<sup>8</sup> Véleményem szerint a Sánta által képviselt, elkötelezett író-szerep – a nemzet, a magyarság, sőt, az egész emberiség követének, szószólójának lenni – válságba került a Kádár-korszakban. Nem lehetett szabadon, nyíltan, megalkuvások nélkül képviselni a fenti ars poeticát. Maradt az íróasztal fiókja, maradtak az író-olvasó találkozók, és maradt a változásba vetett, feladhatatlan hit. Ritka megszólalásai ezért is váltak különösen hangsúlyossá.

<sup>2</sup> Egy későbbi, szóbeli közlésből tudjuk, hogy a történetnek személyes, családi szála van: némi változtatással Sánta édesapja élte át hasonlóan az eseményeket. PIM, 531/1.

A novella kitűnő, kulturális antropológiai nézőpontú elemzését nyújtja Cs. Nagy Ibolya. Vö. Cs. NAGY Ibolya, *A szegénység halált hozó traumái. Sánta Ferenc: Sokan voltunk*, Kortárs, 2009/2, 63–71.

<sup>3</sup> SÁNTA Ferenc, *Téli virágzás*, Bp., Magvető, 1956; SÁNTA Ferenc, *Farkasok a küszöbön*, Bp., Szépirodalmi, 1961.

<sup>4</sup> SÁNTA Ferenc, *Az ötödik pecsét*, Bp., Szépirodalmi, 1963; SÁNTA Ferenc, *Húsz óra*, Bp., Magvető, 1964; SÁNTA Ferenc, *Az áruló*, Bp., Magvető, 1966.

<sup>5</sup> SÁNTA Ferenc, *Éjszaka (Az áruló)*, Bp., Magvető, 1968.

<sup>6</sup> A publicisztikai írások és az interjúk összegyűjtött kötete: SÁNTA Ferenc, *A szabadság küszöbén*, Bp., FSP Literátor DTP Nyomda Kft, 1993.

<sup>7</sup> VASY Géza, *A korszerű későmodernség = V. G., Későmodern prózairók*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2006, 130.

<sup>8</sup> Vö. „Én sok keserű dolgot írtam, amit aztán, ha befejeztem, eldobtam, vagy pedig, amikor már láttam, hogy nincs erő bennem ahhoz, hogy a magam által penzumnak tekintett utolsó szót, azt, hogy mégis, mégis fáradozni kell, vagy azt, hogy mégis van remény, képes legyek a hitelesség erejével a műbe beleszöni – hazudni nem lehet az írásban, az íráson keresztül lát az ember, mint egy ablaküvegen, az írónak a szívéig, a lelkéig, az értelméig –, akkor feladtam az írást.

Ha szabad azt mondanom, az idő engem igazolt. Olyan értelemben, hogy az elkeseredettséget, a reménytelenséget képes voltam önmagamban legyőzni, mégpedig akkor, amikor a bajok nemhogy csökkentek volna, hanem nőttek.” SÁNTA, *A szabadság... , i. m., 70–71.*

„A hallgatásnak többféle oka és értelmezése lehet, ám egy különösen sikeres életműszakasz utáni elhallgatásra igazi magyarázatot leginkább csak a hosszú csönd utáni új megszólalás elemzése adhatna. Annyit tudhatunk általánosságban, hogy a csöndbe burkolózás okai az igazi tehetségeknél politikaiak és/vagy alkotás-lélektaniak. Az előbbire a Rákosi-kor kényszerített sokakat és sokféleképpen, az utóbbira bármely korszakban találhatunk példákat. Az irodalmi közvélemény kétféleképpen magyarázta az alkotás-lélektani indítékú hallgatást. Egyrészt kajánul vagy sajnálkozva beszélt a tehetség elapadásáról, a kiégettségről, az időből való kihullásról, másrészt viszont legendát gyártott, szinte szentté avatva a hallgató írókat.”<sup>9</sup>

Doktori értekezésemben Sánta Ferenc prózájának és drámájának újraértelmezését végeztem el három regényének<sup>10</sup> és egyetlen drámájának<sup>11</sup> részletes feldolgozása segítségével. A novellák bevonása a vizsgálatba szétfeszítette volna a disszertáció kereteit,<sup>12</sup> ezért erre nem vállalkoztam.<sup>13</sup> A témaválasztásomat mindenekelőtt az magyarázza, hogy Sánta műveire az elmúlt években, sőt évtizedekben – véleményem szerint – kevés figyelmet szánt az irodalmi közvélemény, hiszen néhány rövidebb újraolvasó elemzést<sup>14</sup> leszámítva nem született vaskosabb összefoglaló munka e próza- és

<sup>9</sup> VASY, *A korszerű...*, i. m., 130.

<sup>10</sup> Lásd a 4. lábjegyzetet.

<sup>11</sup> Lásd az 5. lábjegyzetet.

<sup>12</sup> A teljesség igénye nélkül néhány, novellákat elemző tanulmány: SZABÓ Pál, *Bírálat*, Új Hang, 1954/5, 46–47; KOCZOGH Ákos, *Sánta Ferenc: Téli virágzás*, Csillag, 1956/8, 407–410; JUHÁSZ Béla, *Sánta Ferenc: Téli virágzás*, Széphalom, 1956/5–6, 145–148; ABODY Béla, *Sánta Ferenc: Téli virágzás = A. B., Indulatos utazás*, Bp., Magvető, 1957, 209–214; BENEY Zsuzsa, *Sánta Ferenc: Farkasok a küszöbön*, Jelenkor, 1961/4, 476–478; KERÉKGYÁRTÓ István, *Sánta Ferenc: Farkasok a küszöbön*, Alföld, 1961/5, 83–86; FENYŐ István, *Fiatallisták. Sánta Ferenc: Téli virágzás = F. I., Új arcok, új utak*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 205–210; UŐ., *Sánta Ferenc: Isten a szekéren = UŐ., Figyelő szemmel*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 398–403; HÉRA Zoltán, *Sánta Ferenc novellái = H. Z., A költemény felé*, Bp., Szépirodalmi, 1974, 429–432; RÓNAY László, *Sánta Ferenc: Isten a szekéren*, Jelenkor, 1971/7-8, 750–752; SZAKOLCZAY Lajos, *Sánta Ferenc: Isten a szekéren*, Forrás, 1971/2, 85–87; VASY Géza, *Sánta Ferenc novellái*, Tiszatáj, 1974/3, 38–46; BOKÁNYI Péter, *Sánta Ferenc novelláinak groteszk vonásai*, Napút, 2002/8, 23; KIS PINTÉR Imre, *Változatok egy témára: erkölcs és önismeret = K. P. I., Helyzetjelentés*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 130–134; B. NAGY László, *Farkasok a küszöbön = B. N. L., A teremtés kezdetén*, Bp., Szépirodalmi, 1966, 405–413; POMOGÁTS Béla, *Halálnak halála*, Alföld, 1979/11, 52–55; UŐ., *Példázat a sztoikus morálról*, Napút, 2002/10, 17–22; TÜSKÉS Tibor, *Isten a szekéren = T. T., Titokkereső*, Bp., Pátria, 1991, 203–212.

<sup>13</sup> Ugyanakkor a későbbiekben fontos céloznak tekintem a novellák elemző feldolgozását, elsősorban az írói világkép pontosabb szemléltetése céljából. Ahogyan Vasy Géza felhívta erre a figyelmemet, a politikatörténet és a regények cselekményvilága közötti legfontosabb kapocs maga a szerző, az ő élményvilága, tapasztalatai; s az elbeszélések vizsgálata további lehetőséget nyújthat a valós és teljes Sánta-képem kialakításához.

<sup>14</sup> Vö. VASY, *A korszerű...*, i. m.; OLASZ Sándor, *A megkeresett és az elűtötött történet. Sánta Ferenc parabolái = O. S., Mai magyar regények*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003, 63–70; N. PÁL József, *Sánta Ferenc jelenléte = N. P. J., „A megtartók jöjjenek...”*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2004, 163–170; TÜSKÉS Tibor, *A választás és az erőszak regénye. Újraolvasva Sánta Ferencet*, Távlatok, 1996/6, 794–799.

drámaművészet vizsgálatáról.<sup>15</sup> Céлом elsősorban az volt, hogy megmutassam, Sánta Ferenc alkotásai – Móriczéhoz hasonlóan – ma sem veszítették el aktualitásukat, s lehetőséget biztosítanak egy újraolvasási-újraértelmezési megközelítésmód alkalmazására. E vizsgálat során csak a legszükségesebb esetekben tekintek ki a Sánta-korabeli magyar irodalomra, s a jelenkor felől kísérlem meg a(z irodalom)történeti elhelyezést, értékelést.

Az általam tudatosan választott újraolvasási-újraértelmezési módszer számomra nem ér véget a művek szövegeinél. A kortárs elemzések ugyanis szintén magukban hordozzák a korszak irodalomkritikájának politikai áthallásait, s a recepciótörténet többször „szocialista íróként” hivatkozik Sántára.<sup>16</sup> Értekezésemben megpróbálok olvasni – sőt: újraolvasni – a „sorok között”; mind a művek, mind pedig az azokról született kritikák tekintetében elvonatkoztatni a Kádár-korszaktól. Véleményem szerint elengedhetetlenül szükség van az újraolvasás kísérletére, hiszen a jelen nézőpontjából csak így értelmezhetők a zömmel a '60-as években létrejött írások. Saját definícióm szerint az újraolvasás ugyanis abban tér el az olvasástól, hogy figyelembe veszi a jelen viszonyait, s értelmezési horizontját, de ezzel együtt vállalja a „belehelyezkedés” aktusát is, lehetőséget teremtve a két különböző idősík „összeolvadására”.

Ráadásul a befogadás és a befogadás-történet egyrészt semmiképpen sem választhatók el egymástól, másrészt pedig – s ez Sánta esetében kiemelkedő jelentőségű – valamennyi esetben meghatározottak a történelmi/eszmetörténeti viszonyok által. Ezért tartom fontosnak a regények elemzése előtt az adott korszakra vonatkozó, regényekből származó, kiragadott történelmi utalások értelmezését, hátterük bemutatását.

Célkitűzéseimnek megfelelően a disszertáció hat nagyobb egységre tagolódik. Az öt elemző fejezetet két olyan rövidebb, összefüggő szakasz előzi meg, amelyekben a személyes motivációm bemutatásán túl röviden kiemelem a sántai életmű befogadástörténetének problematikus elemeit, valamint az író világképének legfontosabb tételeit összegzem. Ezt követi a három regény és a dráma újraolvasási kísérlete, amelyekben a megegyező alapkiindulás mellett minden esetben igyekeztem más-más

---

<sup>15</sup> Fontos motivációt jelentett Baranyai Norbert 2007-es disszertációja is – Vö. BARANYAI Norbert, „...valóságból táplálkozik s mégis költészet» *Az önéletrajzi (újra)olvasás lehetőségei Móricz Zsigmond regényeiben.*”

<http://dea.unideb.hu/dea/bitstream/2437/3038/6/PhD-dolgozat.pdf> (2010.05.11). –, amelyben Móricz regényeivel kapcsolatban vetett fel hasonló, számomra szellemi közösséget eredményező kérdéseket. Az Előhang – a fentieknek köszönhetően – néhány esetben az ő gondolatmenetéhez kapcsolódik, bár esetemben nem az önéletrajziség, hanem a filozófiai-történelmi nézőpont kerül előtérbe az egyes művek vizsgálatakor.

aspektusból megvilágítani az egyes szövegek értelmét. Mind a négy mű kapcsán arra próbáltam felhívni a figyelmet, hogy a sántai próza – Móriczéhoz hasonlóan<sup>17</sup> – és dráma „összetettebb jelentéseket foglal magába annál, hogy a valóság tökéletes reprezentációját lássuk benne”.<sup>18</sup> Az értekezés lezárásának elsődleges célja az összegző gondolatok és az írói világkép kifejtésén túl a „Sánta-mítosz” és az elkészült, de kiadásra nem került művek bemutatása, rekonstruálása (már amennyire ez utóbbi lehetséges).

Végezetül két esetben is fontosnak tartom idézni Sánta saját, 1963-as vallomását<sup>19</sup> a „mesterség gondjairól”. Először a novelláktól a regényekig való eljutásról, az „út” nehézségeiről: „Írásaimban megszűnt a líra áradása, a nyelvnek egyre inkább az értelemhez kellett közvetítenie, s mind kevésbé az eladdig egyedül fontos – ez adta kezdő novelláim erejét – hangulatot szuggerálnia. [...] Útját kellett állnom az érzelmek szabad áramlásának, melyek gátolatlansága ott hordozza magában az érzelmesség lehetőségét. Figyelmemet el kellett térítenem az olyan témák felől, melyek hangulati lehetőségeiknek kiaknázása folytán adták volna az írás erejét és szépségét. Következésképp változtatnom kellett az írói látásmódomon is, vigyázva, hogy az eddig egy irányba ható képesség ne sorvadjon el, mindössze alkotóelemét képezze az írói felkészültségnek. Témáim annak előtte kivétel nélkül a valóságból, a megtörtént, átélt, vagy ha áttételesen is, de a tapasztalt dolgok talajáról indultak el az idea, az eszmei mondanivaló kibontása felé. Most meg kellett tanulnom, hogy mondanivalóimhoz a tudatosan ható és működő képzelet útján teremtsék olyan helyzeteket és alakokat, akik és amelyek a leginkább alkalmasak majd arra, hogy közvetítsék a gondolatot.”<sup>20</sup>

Másodszor arról a konkrét időszakról, amely a regények születését megelőzte: „Négy hónap telt el úgy, hogy semmit nem írtam, s míg egyre-másra tolokodtak elém novella-témáim, közöttük – sajátos módon – sok olyan, mely első írásaimmal rokon, s amelyekről tudtam, hogy nem kell más, csak leülnöm, átadnom magam hangulatuknak, rábízni magam érzelmeim sodrására és készen vannak. Nem hagytam megfoganni őket, hanem napról napra születő és ébren tartott makacssággal terveztem regényeim részleteit, formáltam alakjait, készültem az ütközetre. Másfél esztendeig nem publikáltam, s e másfél

---

<sup>16</sup> Vasy Géza hívta fel a figyelmemet arra, hogy a hatvanas-hetvenes években egy-egy szerző, mű kapcsán a „szocialista” jelző említése leggyakrabban annyit jelentett, hogy nem ellenség. Kádár híres mondatára utalva: „nincs ellenünk, tehát velünk van”.

<sup>17</sup> Vö. BARANYAI, i. m.

<sup>18</sup> Uo.

<sup>19</sup> SÁNTA Ferenc, *A mesterség gondjairól* = ILLÉS Lajos, *Tizenkét portré*, Bp., Magvető, 1966, 299–302.

<sup>20</sup> Uo., 300–301.

esztendő alatt elkészültem két kisebb<sup>21</sup> és egy nagyobb<sup>22</sup> terjedelmű regénnyel. A bírálatot a műről az olvasó és a kritikus fogja kimondani – magam tudom, hogy e napjaim a művészet iránti alázat jegyében teltek el.”<sup>23</sup>

A fenti idézetek egyértelműen bizonyítják, hogy Sánta Ferenc teljesen tudatosan, megtervezetten, elkötelezetten készült az író-szerepre, mint a nemzetért való szolgálatra. Legendás olvasottságára többen is felhívják a figyelmet, világirodalmi és filozófiai ismereteit pedig művein keresztül vizsgálhatjuk. „Sánta tudatosságát, munkájának tervszerűségét jelzi, hogy a világkép megalkotását tekinti a mai regényíró legidőszerűbb feladatának, maga is erre törekszik, nem eredménytelenül, ám az is látható, hogy az alkotás az ő számára is a gondolatok tisztázódását jelenti.”<sup>24</sup> „A pályakezdés novellái egységes írói magatartás és hangnem szülöttei. Sánta ösztönös íróként indult. Első hősei önmaga és családjának tagjai. Elbeszélései valóságosan is átéltek vagy a hallott történetet átéltté személyesítőek. Mindenképp saját élményvilágát rögzíti. [...] Nemcsak a család, az élethelyzet és a sors is azonos.”<sup>25</sup> „Az elbeszélések központi motívuma a szegénység, a nyomorúságnak az a foka, amikor a betéví falat megszerzése sem mindig lehetséges.”<sup>26</sup>

Sánta szerint megfelelő élettapasztalat, a mindennapi létfenntartás nehézségeinek ismerete nélkül felelőtlenség és hiba felvállalni az író-szerepet. Az író ugyanis valamennyi esetben példakép, olyan minta, aki váteszként irányt mutat a nemzet számára. Írónak lenni felelősséggel és elkötelezettséggel jár: olyan életmódot, olyan életfelfogást feltételez, amely minden korban megmutatja a lehetséges alternatívákat, a választási lehetőségeket. 1956 az elbizonytalanodást hozza, s ezért korszakhatáráként jelentkezik Sánta Ferenc életművében:

„1956 és az utána következő két-három év Sánta válságos időszaka. A válság kettős. Van egy írói-mesterségbeli oldala: a régi módon nem tud, nem akar írni, de az intellektuális prózára való áttérés nem megy máról holnapra. A válság másik oldala világnézeti, gondolkodói válság, amelyet a személyi kultusz okozta torzulások méreteinek megismerése, 1956 eseményei és azok következményei okoztak. A két ág egymást erősítette. Sánta pályájának meredek felívelése azért vált lehetségessé, mert mindkét válsággal meg tudott küzdeni s úgy, hogy e küzdelmet művekben követhetjük nyomon.”<sup>27</sup>

<sup>21</sup> Valószínűleg a *Húsz óra* és *Az áruló*.

<sup>22</sup> Valószínűleg *Az ötödik pecsét*.

<sup>23</sup> SÁNTA, *A mesterség...*, i. m., 302.

<sup>24</sup> BÉLÁDI Miklós, *Vázlat Sánta Ferencről*, Kortárs, 1968/11, 1830.

<sup>25</sup> Vö. VASY Géza, *Sánta Ferenc*, Bp., Akadémiai, 1975, 27.

<sup>26</sup> *Uo.*

<sup>27</sup> VASY Géza, *Pályák és művek*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 109.

## Bevezetés

„Az 1953-as, Nagy Imre nevéhez kötődő reformok nyomán ébredezni kezdett rossz álmából az irodalom is. S ahogy egy új költőnemzedék látszott kibontakozni Juhász Ferenc és Nagy László vagy Pilinszky János és Nemes Nagy Ágnes körül, úgy állt össze az új prózaírók köre. Megjelent Sánta Ferenc, Galgóczi Erzsébet, Csurka István, Moldova György, Tóth (Kamondy) László, Szabó István egy-egy novellája, majd könyve, olyan elismerő fogadtatást kiváltva [szerk. F. S.], hogy egyszerre irodalmunk jövőjének érezhették magukat.”<sup>2829</sup> A megújuló magyar irodalomnak egy egész „csapata” jelent meg tehát szinte egyszerre a szellemi életben a ma is emlékezetes *Emberavatás*<sup>30</sup> című novellaantológiában.<sup>31</sup>

1971-ben így nyilatkozott a kezdetekről: „Szerencsém volt. ’54-ben indult az írónemzedékem, így már elkerülhettük a sematizmust. Véget ért a Rákosi-korszak kötelező érvényű sematizmusa.”<sup>32</sup>

Sánta a hatvanas években írta fő műveit, amikor az Eötvös-kollégium könyvtárosaként tevékenykedett. Az irodalmi közéletben is jelentős szerepet vállalt, nemcsak az író-olvasó találkozókra fejtette ki aktuális nézeteit, hanem aktív társadalmi-politikai megnyilvánulásai is nyomon követhetők. Ekkoriban Angyalföldön alkotott, amely tükröződik *Az ötödik pecsét* világában, éppúgy, ahogyan az Erdélyben eltöltött gyermek- és serdülőkor is nyomon követhető a novelláiban. Székely gyökereiből fakad tagadhatatlanul sajátos észjárása, láttató nyelve, természetisége, mítoszteremtő érzékenysége. A

<sup>28</sup> ÁGH István, *Sánta Ferenc titka és igazsága*, Somogy, 2008/8–9, 4.

<sup>29</sup> Az 1953-as események megértéséhez fontos előzményt jelentett a népi kollégiumok mozgalma. A bentlakásos internátus célja az volt, hogy a szegényparaszti sorsú fiatalokat segítse a tudás, a diploma megszerzésében, népi gyökereik megtartásában. Az első népi kollégium 1939-ben alakult Bolyai Kollégium néven, ezt 1942-ben Györffy István néprajzkutatóról Györffy Kollégiumra keresztelték át. (Sokak szerint a magyar népi kollégiumi mozgalom egyike volt a 20. század legsikeresebb pedagógiai kísérleteinek.) A II. világháború után újjáalakult Györffy Kollégium és a történészhallgatókat tömörítő Petőfi Kollégium hozta létre 1946. július 10-én a NÉKOSZT. A „Fényes szelek nemzedéke” (hozzájuk tartozik Sánta is) hatalmas történelmi lehetőséget kapott: 1945 után megnyílt előttük a tanulás és az érvényesülés útja. A népi kollégisták ösztönözten hitték, hogy maguknak építik az országot, a szocializmust a közeli jövőben megvalósuló társadalmi berendezkedésnek tekintették. Egyrészt ez az optimista életérzés, ez a bizakodó lendület hatja át Sánta „építkező éveit”, másrészt pedig rendkívül erősen befolyásolja 1956 forradalma, s a forradalom bukása. Véleményem szerint e két történelmi előzmény nélkül a regényei valószínűleg nem, vagy nem így születtek volna meg.

A „Fényes szelek nemzedéke” kapcsán született az alábbi, összefoglaló munka: *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949*, szerk. KARDOS László, Bp., Akadémiai, 1980.

<sup>30</sup> A címadó elbeszélés Sánta Ferenc írása.

<sup>31</sup> A kis kötet, amelynek irodalomtörténeti jelentősége mára vitathatatlan, 1955-ben jelent meg: *Emberavatás*, Bp., Magvető, 1955.

<sup>32</sup> PIM 531/1.

kisemberek történelmi tragédiáit erkölcsi kérdésként mutatja be novelláiban és három regényében. Művei úgy következnek egymásból, ahogyan a kiszolgáltatottságból a náciizmus vagy a kommunizmus; a megalázottságból a forradalom, az ellenőrizhetetlen hevület; s a forradalmi apokalipszis, a fanatikuskok térhódítása nyomán az utolsó ítélet.<sup>33</sup>

„Sok szenvedést, emberi megtöretést, reménytelenséget látott és átélt már gyermekkorában ahhoz, hogy megsejthesse Dosztojevszkij mélységeit; hogy valamivel később megérthesse a »legnagyobb« Tolsztojnak az egyetemességét, azt a képességét, hogy »egyszerre mindent lát, a jóban a rosszat és a rosszban a jót egyaránt«; hogy be tudja fogadni, meg tudja emészteni Erasmus, Voltaire, Rousseau és a többiek gondolatait. Mert középiskolás éve alatt már a filozófusokat is bújja, konok igazságkereső szenvedéllyel próbál eligazodni az eszmék és elméletek világában.”<sup>34</sup> Ahogyan egy 1977-ben készült interjúban ő maga fogalmaz: „Előfordult, hogy csavarogtam az iskolából, s amikor felelősségre vontak, egy alkalommal valami nagyon illetlent mondtam tanáromnak: azért nem szeretek iskolába járni, mert túlságosan sok időt elvesz a tanulástól. Akkor ugyanis naphosszat beültem a kolozsvári vagy a debreceni egyetemi könyvtárba – olvasni. Tizenhét-tizennyolc éves koromra így már nagyjából túljutottam a külföld nagy klasszikusain. Regényben és költészetben egyaránt.”<sup>35</sup>

Az értekezésem mottójául választott vallomás,<sup>36</sup> Sánta legtöbbször idézett ars poeticája, éppúgy vonatkozik a személyiségére, mint ahogyan az elhallgatás egyik lehetséges magyarázataként is értelmezhető. A szigorúság mércéje, a legendásan meghatározó igazságérzete minden tevékenységi formáját, valamennyi emberi kapcsolatát jellemezte. A tudatosan vállalt, elkötelezett író-szerep válsága, a nemzetért való szolgálat ellehetetlenülése a felülről vezérelt kultúrpolitika következtében értelmetlenné, vállalhatatlanná tette számára az írást.<sup>37</sup>

Disszertációm elkészítésének szomorú aktualitását adja, hogy 2008. június 6-án elhunyt Sánta Ferenc. Az 1945 utáni magyar prózairodalom egyik legjelentősebb és legérdekesebb képviselője távozott közülünk. Bár kiadott műveinek száma viszonylag csekély, ismertségük és népszerűségük annál nagyobb. Pályakezdő írásaitól fogva mindig

<sup>33</sup> ÁGH, i. m., 5.

<sup>34</sup> VATI PAPP Ferenc, *Sánta Ferenc = Írók, képek. (Írók, költők gyermek- és ifjúkora)*, szerk. DR. SZABÓ Ödönné, Bp., Tankönyvkiadó, 1977, 274–283.

<sup>35</sup> NÁDOR Tamás, *Sánta Ferenc = N. T., 33x10. Interjúk és vallomások az ifjúságról és az irodalomról*, Bp., Kozmosz Könyvek, 1980, 436.

<sup>36</sup> Lásd az 1. lábjegyzetet.

<sup>37</sup> ÁGH, i. m., 5.

ugyanazok az örök, „nagy” témák foglalkoztatták: az ember erkölcsi felelőssége, az egyén és a hatalom, az egyén és a társadalom viszonya, és a társadalom maga. Hogyan kell(ene) és hogyan lehet(ne) élni? Ezek a tárgykörök alkotják a magvát számos novellájának, a drámájának és három történelmi-bölcseleti regényének: *Az ötödik pecsétnek*, a *Húsz órának*, és *Az árulónak*. „Tisztulás, mély dolgok – ezek [...] a hatvanas évek irodalomfelfogásának kulcsszavai. Mi az élet értelme, s »hogyan is éljünk, ameddig élünk«?»<sup>38</sup>

„Sánta Ferenc műveinek gondolati centrumában éppen a »hogyan élni?« kérdése áll. De a Don Quijote-i hős Sántánál hiányzik, ez a magatartás hőseit nem jellemzi. Sánta hősei jellemzően hétköznapi, kiszolgáltatott kisemberek, akik valamilyen sajátos döntéshelyzet következtében kiemelkednek a hétköznapiságból, kvázi hőssé válnak. [...] Sánta egész életművét végigkíséri a hősök döntéskényszeréből fakadó drámaiság.”<sup>39</sup>

Sánta Ferenc három regényében az emberi személyiséget szembesíti a történelem kíméletlen kihívásaival, s lényegében ugyanarra a kérdésre, pontosabban kérdéssorozatra keresi a választ: mit tehet az ember a történelemben mindig újra fellépő „rossz” ellen; miként őrizheti meg morális integritását; képes-e az emberi értékek megvalósításának szolgálatába állítani a történelemben végbemenő küzdelmes folyamatokat? A három regényben érvényre jutó gondolati szerkezet két, egymással szemben ható erőre épül: az egyik a humanista hagyományokat képviselő pozitív értékvilág, amely többek között a szabadság, a boldogság és a közösségi szolidaritás értékeit foglalja magába; a másik a politikai szférában jelen lévő negatív értékek csoportja: az erőszak, a fanatizmus, a szolgaság. Sánta minden korban változatlanul érvényesnek tekinti az emberi értékeket, és aszerint alkotja meg hőseit, s azok magatartását, hogy milyen mértékben voltak képesek elsajátítani, illetve megőrizni ezeket a normákat. Ebben a tekintetben a három regény ugyanazt az írói világképet és szándékot fejezi ki, „valójában egy mai korban is működtethető humanizmus eszmeköreit: erkölcsi értékrendjét és magatartás normáit próbálja felvázolni”.<sup>40</sup>

A témaválasztásomat elsősorban az indokolta, hogy egy olyan általánosan ismert szerzőről van szó, akiről „illik” tudni, ismerni az életművét, s tisztában lenni azzal, hogy pályája megtört a ’70-es években. Mégis, regényeinek rendszerváltozást követő

<sup>38</sup> OLASZ, *i. m.*, 65.

<sup>39</sup> BOKÁNYI Péter, *Sánta Ferenc novelláinak groteszk vonásai*, Napút, 2002/8, 23.

<sup>40</sup> BÉLÁDI Miklós, *A Téli virágzástól Az árulóig* = B. M., *Érintkezési pontok*, Bp., Szépirodalmi, 1974, 586.

feldolgozása mindaddig csak részben történt meg,<sup>41</sup> ami leginkább azért kiegészítendő, mivel teljesen új aspektusok jeleníthetők meg<sup>42</sup> a Kádár-rendszer, mint „születési időszak” szempontjából.

Vasy Géza egy 2002-es írásában<sup>43</sup> kísérletet tett Sánta életművének újraértelmező bemutatására, s olyan kapcsolódási pontok keresésére,<sup>44</sup> amelyek alapján a sántai későmodernség összekapcsolható a posztmodern tendenciákkal. Vasy szerint dacára a kézenfekvő rokon törekvéseknek, az 1970-es évek második felétől megjelenő posztmodern irányzatok egyike sem tekintette előfutárának Sánta Ferencet.<sup>45</sup> „Nyilvánvaló, hogy elsősorban nem poétikai, nyelvszemléleti okok miatt, hanem azért nem, mert Sánta életműve etikum és esztétikum szétválaszthatatlan kapcsolatának axiómájára és tapasztalatára épül, s ennek igazságát a posztmodern teóriák radikálisan tagadták. A már említett reményelv ugyan nem hiányzik minden posztmodernnek minősített műből, de rendre korlátozott, hiányos, miniatűr terekre és időkre korlátozódik, a szolgálatelv viszont a posztmodern felfogások szerint »nagykorú« irodalom legfőbb akadályának minősítetik.”<sup>46</sup>

Hasonlóképpen vélekedik N. Pál József is: „A »Péterek« nevével fémjelzett paradigmaváltó próza virágzott ekkor [a nyolcvanas évek elején – F. S.], aki adott magára őket olvasta és magyarázta inkább, a hatvanas esztendők élénk vitákat kavart regényei (Fejes Endre, Somogyi Tóth Sándor, Kertész Ákos stb művei) pedig szinte egyik pillanatról a másikra kezdtek avitt problematikájúnak és idejét múlt »beszédmódúnak« tetszeni. Tradícióit az új nemzedék – nemkülönben magyarázóik – már másutt kereste, s a

<sup>41</sup> A téma napirenden tartásában elévülhetetlen szerepe van Vasy Gézának.

<sup>42</sup> Egy jellemző példa Kálmán C. György írása, amelyben érdekes tanáccsal „lepi meg” olvasóját a *Húsz órával* kapcsolatban: „A kérdés mármost az, hogy el kell-e olvasni, és hogy olvasható-e egyáltalán [a *Húsz óra* – F. S.]. [...] A kérdések azonban nem (vagy nem csak) ezek; szerintem a *Húsz órát* el kell olvasni, most is, mert érdemes; csak nem mindegy, hogy hogyan. Egyszerűen fogalmazva: felületesen. Távolról vagy a részletekbe veszte. Nem törődve mindazzal, amivel hagyományos regény-olvasásainkkor (ez szép kétértelmű!) törödni szoktunk. Mintha egy nem igazán kvalitásos festményt meszsziról [sic!], félig lehunyt szemmel néznénk meg, és ekkor megállapíthatnánk, hogy szép az összhatás, jó a színharmonia, elegáns a kompozíció, van atmoszféra. Vagy mintha – ezután – egészen közel hajolnánk hozzá, szemügyre vennénk egy-két apró részletet, és csettintենék: szépen rakja föl a festéket, biztonságosan húzza az ecsetet, jó, milyen furcsa ez a szín. Olvassuk a *Húsz órát* nagyon gyorsan; olvassuk el húsz perc alatt.” KÁLMÁN C. György, *Húsz perc*, Beszélő, 1997/6, 93.

<sup>43</sup> VASY, *A korszerű...*, i. m.

<sup>44</sup> Vasy összesen 7 kapcsolódási pontot talált: befogadó-központúság; az írószerep átértelmezése; a valóság megragadhatóságának problémája; a regényforma műnemi-műfaji újdonságai; nyelvszemlélet; rájátszások-vendégszövegek; újraolvasás-újraértelmezés.

<sup>45</sup> Ezzel kapcsolatban érdemes egy 1976-os, kortárs kritikát idézni. Látható, hogy Sánta újszerűsége már az adott korban egyfajta sajátos problémaként jelentkezett az elemző számára: „Sánta Ferenc műveiben elsősorban újszerűségük tűnik szemünkbe. Sánta nem tartozik az avantgárd írók közé, s nem is vallja magát újítónak, de megtestesít egy olyan írói magatartást, amely nem nevezhető általánosnak a magyar irodalomban.” JUHÁSZ Mária, *Az etikus író. Sánta Ferenc prózájáról* = J. M., *A realizmus változatai*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 54.

rohamléptű kanonizációs igyekezet nyomán nemcsak Sánta Ferenc, de még Móricz Zsigmond műve is valamiféle »korszerűtlenség« gyanújába keveredett.<sup>47</sup> Sánta prózájának kérdéshorizontja csak az ötvenes évek »termelési« epikájához képest volt új, de aztán bele is ragadt a maga korába, vele az újabb idő értékrelativizmustól terhelt világát megszólítani immár lehetetlen, hallatszott egyre gyakrabban.<sup>48</sup>

Politikai filozófiai aspektusból szerves egységként kezelhető a három Sánta-regény, amelyek mérlegelni, elemezni és ítélni tanítanak: a forradalom, a reform, a társadalmi cselekvés, vagy a passzív rezisztencia választása az előnyösebb? Léteznek-e olyan eszmények, személyiségek, amelyek és akik történelmi pillanattól függetlenül követendőek? Lehet-e a népért, de a nép kizárásával társadalompolitikai döntéseket hozni, reformokat bevezetni?<sup>49</sup> Kérdések, amelyekre egyéni válaszokat adhatunk a műveket végigolvasva, képet alkothatunk a Kádár-korszakról, s – véleményem szerint – napjainkról is. Hiszen éppen az időtlenség az, amely kiemeli Sántát a kortársak közül, s ma is élővé, aktuálissá, „áthallhatóvá” teszi regényeit.

A művek feldolgozásához a jelentősen eltérő kiindulópontok miatt négy különböző módszert választottam. Az *ötödik pecsét* esetében a cselekményelemzést követően előzetesen kiválasztott, konkrét témaköröket mutatok be, s az eddigi elemzésekben<sup>50</sup> konszenzusként szereplő parabola-jelleget próbálom felülvizsgálni.<sup>51</sup> A *Húsz órában* a társadalmi törésvonalakra fókuszálok, amely álláspontom szerint a mű bemutatásának leghatásosabb eszköze. Az *áruló* az időtlenség ábrázolt viselkedéstípusokon keresztül állít fel általános történelemfilozófiai modellt, így elemzésemben erre koncentrálok. Az *Éjszaka* című dráma esetében négy különböző szöveget hasonlítok össze az 1968-as színházi adaptáció kapcsán: Sánta eredeti szövegekön kívül a rendezői- és a sűgő-példányt, valamint a később kiadott – az író által véglegesített – kötetet.

Sánta műveinek jellegzetessége, hogy a realista cselekményírás mögé rendkívül mély filozófiai mondanivalót rejt, és ez bizonyos ellentmondásossághoz is vezet. Befogadói nézőpontból vizsgálva Vasy Géza szerint Sánta művei a fiatalok számára

<sup>46</sup> VASY, *A korszerű...*, i. m., 67.

<sup>47</sup> N. PÁL, *i. m.*, 164.

<sup>48</sup> Vö. BARANYAI, *i. m.*

<sup>49</sup> Vasy Géza ezt a következőkkel egészítette ki: Sánta számára a forradalmi hatalom működése az egyik kulcskérdés. Szabad-e a jó ügyet erőszakkal képviselni?

<sup>50</sup> Vö. például BÉLÁDI Miklós, *Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét*, *Kritika*, 1963/4, 57–60; TÖRÖK Endre, *Egy megdöböntő könyvről. Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét*, *Kortárs*, 1964/1, 141–143; FENYŐ István, *Sánta Ferenc két regénye* = F. I., *Két évtized*, Bp., Magvető, 1968, 511–524; NÁCSA Klára, *Kísérlet és műalkotás. Az ötödik pecsétről és más gondolati regényekről*, *Kritika*, 1969/12, 7–15.

sokszor nehezen értelmezhetőek: „Majdnem négy évtizedig tanítottam bölcsészkaron, s néhány éve is hallhattam azt diákoktól, ami a hatvanas években számított megérthetőnek. Nagy Lászlót nagyon nehezen befogadható költőnek tartották. Weöres Sándornak inkább csak az úgynevezett gyermekverseit ismerték. Sánta Ferenc *Húsz óra* című regénye ma is túl bonyolultnak bizonyul számukra.”<sup>52</sup> „Ne gondolja senki azt, hogy a szépirodalom iránt érdeklődő fiatalok igazán a posztmodern alkotások hívei lennének. Azokat se nagyon olvassák, s az irányzat tudósai által lebecsült Nagy László vagy Sánta Ferenc fél évszázaddal ezelőtti műveit is nehezen érthetőnek tartják.”<sup>53</sup>

Sánta szinte mindig a szegény, szenvedő nép világát elemzi, szembenállását az elnyomó hatalommal; a nyomort és éhezést tűrő, folyton az erősebbek kegyetlenkedését elviselni kényszerülő emberekét, akik igyekeznek a romlott világban is megőrizni erkölcsi tisztaságukat. Írásainak tragikumai is részben innen ered: a nép ugyanis feleslegesen küzd a sorsa ellen, a jólétért, a társadalmi igazságosságért, ezek az eszményi célok a valóságban egyelőre megvalósíthatatlanok. Az összes ismert társadalom természeténél fogva rossz volt, mert az emberek döntő többségének életét képtelenség úgy kézben tartani, hogy boldogok legyenek.

Sánta Ferencnél a társadalom és a történelem elvont valósága kerül összeütközésbe az egyén gyakorlati valóságával – az ellentét kibékíthetetlen, az egyén mindig alulmarad a küzdelemben. „Ha Sánta regényeit vesszük szemügyre, akkor azt látjuk: Sántát egyfajta határszituáció érdekli. Ennek a határszituációnak az a lényege, hogy legalábbis pszichológiai szempontból olyan összeütközéseket állít középpontba, ahol a maga részéről mindenkinek tökéletesen igaza van.”<sup>54</sup> Különösen intenzíven foglalkoztatja őt a náciizmus embertelensége, amelynek rettenetességét – részben saját tapasztalataiból merítve – nagyon sok művében ábrázolja megrázóan, így *Az ötödik pecsét*ben is. Számára a náciizmus a létező legrosszabb dolog, az ideológiák közül a legmegvetendőbb.<sup>55</sup> De nem sokkal jobb ennél a második világháború előtti félfudális rendszer sem, valamint Sánta a

<sup>51</sup> Lásd a *Példázat a példázat ellen c.* alfejezetet.

<sup>52</sup> VASY Géza, *Az anyanyelv és irodalma*, Hítel, 2009/11, 8.

<sup>53</sup> VASY Géza, *Holnap már késő*, Fordulópont, 2010/3, 26.

<sup>54</sup> HERMANN István, *A magyar falu regénye. Sánta Ferenc: Húsz óra = H. I., Veszélyes viszonyok*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 237.

<sup>55</sup> Ugyanakkor a fasiszmuson keresztül a bolsevizmus írói elítélése is megtörténik – a korszak kultúrpolitikája csupán az „áthallásra” biztosít lehetőséget.

szocializmust sem tartja megfelelőnek.<sup>56</sup> Bár nincs, amit jobban szeretne, mint a számára annyira fontos emberek közötti egyenlőség, mégis felismeri az eszményi rendszer és az annak megvalósulása közötti szakadékot (jó példa erre a *Húsz óra*). Határozottan visszautasítja a fanatizmust, bármilyen „előjelű” is legyen az. „Egyedül üdvözítő eszmében nem hiszek.”<sup>57</sup> – ez a mondat, az író szavai, akár egész életművének mottója is lehetne, és különösen érvényes a bemutatandó regényeire.

Ahogy az már a dolgozatomban elején is említettem, disszertációm hat fő részre tagolódik. A bevezetést követő három nagyobb fejezet a regények részletes elemzését tartalmazza, majd az ötödik nagy egységben az *Éjszaka* című egyetlen Sánta-dráma szövegváltozatait ismertetem és elemzem. A disszertáció lezárása az összegző tételre túl az író elhallgatására, a csönd lehetséges motivációira és a meg-nem-jelent alkotásokra kérdez rá.

Valamennyi regény esetében – az elemzések előtt – konkrét idézeteken keresztül kiemelek az adott korra vonatkozó történelmi háttér-információkat, megvizsgálva azokat a hangsúlyos témaköröket, amelyek a művekben domináns szerepet kapnak. Az *ötödik pecsét* esetében a nyilasok uralmát, a *Húsz óránál* a mezőgazdaság II. világháborút követő átalakulását és az 1956-os forradalmat, Az *áruló* kapcsán pedig a huszitizmus egyetemesnek szánt üzeneteit és alakváltozatait mutatom be részletesebben.

„Az 1956 utáni, módosuló írói mondandó már nem volt kifejezhető a régi, lírai típusú novellákban. Az újabb művek tudatosan törekedtek arra, hogy térben és időben általános érvényű igazságokat ábrázoljanak. A lírai helyett intellektuális a látásmód, gyakori a parabolisztikus szerkesztés, változatosabbak az írói eszközök. A korai novellákban elsősorban a hangnem, a stílus, a próza ritmusa idézte a népköltészetet.

---

<sup>56</sup> Vö. „Magyarán mondva itt egy nagyon erős és minden szervezkedés nélkül, de összehangoltan passzív ellenállás volt a Rákosi-rendszer, a sztálinizmus, a szocializmus effajta rendszere, végeredményben a despotizmus ellen.” SÁNTA, *A szabadság...*, i. m., 103.

„A Kádár-rendszer monopólium volt. A pártnak a monopóliuma, amelyik törvényszerűen – meg kell ismételnem – vezetett el a bukáshoz. Mert, ha a monopólium a szervezett butaság, az egyenruhába öltözött butaság, és hogyha egy párt monopóliumáról, politikai monopóliumról van szó, akkor, mint ahogyan a zezugok vonzzák az egereket, hogy finoman fejezzem ki magam, a monopóliumok pontosan ugyanúgy vonzzák a karrieristákat ismételtelen, tehát kontraszelekciót csinál.” *Uo.*, 108.

„A tolerancia azt jelenti, hogy felismerjük a tolerancia működésének a határát. Mert nem mindent lehet tolerálni. A fasizmust nem lehet tolerálni. A bolsevizmust nem lehet tolerálni.” SZAKOLCZAY Lajos, „A legkegyetlenebb napokban ott voltam, ahol a fegyverek ropogtak.” *Beszélgetés Sánta Ferencsel*, Hittel, 2008/10, 53.

<sup>57</sup> ERKI Edit, *Beszélgetés Sánta Ferencsel*, Élet és Irodalom, 1967/18, 23.

Visszafogottabban, de ez is megmarad. Elmélyül viszont egy lényegesebb hatás: a népköltészet szemléleti, szerkezeti, jellemábrázoló tulajdonságaiból fakadó.”<sup>58</sup>

Az *ötödik pecsét* feldolgozásakor a cselekmény és a választási lehetőségek ismertetése után külön kitérek a regényben kibontakozó erkölcsi döntéshelyzetekre, majd a regény címét és mottóját is elemzem. A regényben szereplő parabola egyéni értelmezését is bemutatom (a regényben elhangzó példázat és gyakorlati „alkalmazásának” ambivalenciája véleményem szerint éppen a parabolikus gondolkodásmód elleni írói állásfoglalásként értékelhető), majd az író által megjelenített, konkrét viselkedésmoделlekre térek ki. Az *ötödik pecsét* elemzésének zárásaként a fanatizmus kritikájának példáit, valamint a szabadság és az erőszak problematikájának kérdéseit gyűjtöm össze.

A *Hús óra* kapcsán elsőként a társadalmi törésvonalak bemutatására törekszem. A város-vidék vonal mentén, az eltérő életformákból eredő konfliktushelyzetek kézzelfogható példáit követően felvázolom a hierarchizált gazdatársadalom belső ellentéteit, valamint a múlt és a jelen képviselőinek szembenállását. Külön alfejezetet szentelek a *Hús óra* műfaji besorolási problémáinak, s ezzel elsősorban a szociográfia műfaja szempontjából közelítek a műhöz, s egy 1960-as években kibontakozó vitára tekintek vissza. A regény elemzésének zárásaként egy olyan lehetséges értelmezést nyújtok, amellyel a *Hús óra* a Kádár-korszak egyfajta sajátos allegóriájaként is felfogható.

Az *áruló* feldolgozásának szempontjából kulcskérdésnek tartom az alapvető emberi konfliktusok megjelenését a történelmi-politikai mezőben. A vakhit és a közöny értékelésén túl rendkívül fontos a négy konkrét szereplő bemutatása, jellemzése, a velük kapcsolatos, jól körülírható írói szándék értelmezése. Melyik viselkedésmoделlt kövessük, melyik mellett dönt a regénybeli író és miért? A fentiekén túl legalább ennyire érdekes a huszita háborúba „bújtatott” általános történelemszemlélet Kádár-korszakra történő adaptálása. A passzív rezisztenciát vagy a cselekvés kényszerítő erejét válasszuk? Reform vagy forradalom? Általános történelemfilozófiai kérdések, amelyek választ követelnek. De egyáltalán vannak-e „történelem feletti”, „általános” feleletek?

A következő nagyobb szakasz az *Éjszaka* című drámával foglalkozik. A dráma értelmezése, Az *áruló* című regénnyel való kapcsolatának bemutatása a céлом, majd a színpadi adaptáció egyértelmű bukásának okait keresem. Egy hosszabb alfejezetet szánok a jelentősen eltérő szöveg-változatok összehasonlító elemzésének, amelyet a szövegek genetikusan (vagy szinoptikus) feldolgozásával érek el. A kritikai kiadások hagyományos elvi

<sup>58</sup> VASY Géza, *Az 1945 utáni magyar irodalom alkotói*, Bp., Korona Nova, 1998, 16.

módszerével szemben a genetikus kritika a szövegváltozatok egyenrangúságát vallja, így a négy különböző szövegből egy lesz, ám tipográfiai módszerekkel mégis vizsgálhatók az eltérések.

Az elemzéseket lezáró fejezet (*A Sánta-mítosz és a valóság*) legfontosabb motiváló tényezője a Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtára, s az ott megtalálható, Sánta Ferenchez kapcsolható hanganyagok. Ezek végighallgatása sok új információt adott elsősorban a '70-es évek már befutott írójáról, s kirajzolódott a ki-nem-adott, de valószínűsíthetően elkészített művek kontúrja is.<sup>59</sup> A fentiekben ismertetett témakörök mellett olyan közös pontokat keresek, amelyek a sántai életmű lényegét jelenthetik. Egy olyan lezáratlan életműét, amelyet talán éppen ez a lezáratlanság tett évtizedeken keresztül élővé, s örökérvényűen halhatatlanná.

---

<sup>59</sup> Ennek kapcsán rendkívül sokat köszönhetek Vasy Géának is, aki személyes találkozón osztotta meg velem visszaemlékezéseit, s több, máig nem publikált élményét Sántáról. (2010. február 2.)

## 1. Az ötödik pecsét<sup>60</sup>

Az *ötödik pecsét* történelmi háttere központi jelentőségű. A regény fő mondanivalója egy „korántsem véletlen helyzetben” fogalmazódik meg, az üzenet mögötti „díszletként” a náciizmus magyarországi végnapjai állnak. A mű esszenciája pedig nem más, mint Gyurica példázata, s ennek következményei az elmélet és a gyakorlat síkján. Rendkívül érdekes hármasságnak lehetünk tanúi ennek kapcsán a műben: az említett történet ugyanis nem csupán fikció, hanem több szempontból parabolának is minősíthető, s ráadásul e kettősség valóságra vonatkozása a harmadik pillér.

Hangsúlyozni kívánom, hogy a fasizmus ellen irányuló lázítás célja elvitathatatlan a regénytől. Fő témája azonban, véleményem szerint e diktatúrán túl is értelmezhető.<sup>61</sup> A regény központjában a választás áll, az etikai döntéshozatal, a kérdés, hogy a szereplők előtt álló választási kényszerben hogyan lehet meghozni a lehető legjobb döntést – és melyik az.

Egyet kell értenem Török Endrével, aki szerint a „fasizmustól megtámadott világnak talán nincs egyetemesebb érvényű és egyúttal intimebb kérdése annál, amit Gyurica órásmester tesz fel [a regényben – F. S.]”.<sup>62</sup> Vagyis, hogy sanyarú helyzetben, elnyomott kispolgárokként, nincstelenekként mi tarthatja bennünk a lelket; de vitatom, hogy modern korunkból visszatekintve ez a kérdés nem jelenik meg a szocializmus, a bolsevizmus, a feudalizmus – és bármely utilitarista elnyomás – megszgyén.

Sári B. László meglátása szerint „azok az etikai kérdések, melyeket a regény egy második világháborús környezetben tematizál, a kritika számára nem a fasizmussal szembeni fellépés tényének erkölcsi, és e fellépés mikéntjének merőben gyakorlati problémájaként értelmeződtek, hanem az »ott és akkor« szocialista erkölcsének mércéje szerint ítéltettek meg. Kétféle referencialitás működött a recepcióban: az egyik a diegézisben ábrázolt történeti helyzetre vonatkozott (intradiegetikus referencialitás), míg a

---

<sup>60</sup> Az *ötödik pecsét* történelmi hátterének ismertetésekor jelentős mértékben támaszkodtam a Romsics Ignác által írt (ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Bp., Osiris, 2005.) összefoglaló mű megfelelő részeire.

<sup>61</sup> Rendkívül könnyen „átkonvertálható” például a bolsevizmus, vagy bármely elnyomó rendszer elleni állásfoglalás.

<sup>62</sup> TÖRÖK, i. m., 141.

másik a regény megjelenésének idejére vonatkoztatta a diegézisben felmerült problémákat (extradiegetikus referencialitás). Ez a kettő keveredett a kritikai fogadtatásban.”<sup>63</sup>

1944. március 19-én a német hadsereg ellenállásba nem ütközve szállta meg hazánkat. Az országban állomásozó magyar csapatok létszáma meghaladta ugyan a bevonuló németekét, de mivel kellő időben nem tettek komoly előkészületeket, ekkor már reménytelen lett volna az ellenállás. A német megszállást követő egy évben Magyarországon egy jellegében alapvetően új helyzet állt elő: az országban az történt, amit a németek parancsoltak. Az új kormányfő Sztójay Döme, volt berlini követ lett. A megszállással egy időben világossá vált, hogy a németek keresztül fogják vinni a zsidókérdés „megoldását”. Az Eichmann-csoport Baky László és Endre László államtitkárokkal együtt a gettókba tömörítés és a deportálás megszervezésén dolgozott.

*Az ötödik pecsétben* több helyen is utalás történik a nácik által elkövetett bűnökre, s a zsidókkal szembeni embertelen bánásmódra:

„ – Annyi szent – mondta a vendéglős –, hogy ebben a világban már minden megtörténhet. Ha azok odakint szappant főzhetnek emberekből, akkor velünk is azt zabáltathatnak, amit éppenséggel akarnak...”<sup>64</sup>

„ – Mondja meg igaz lelkére, Kovács úr! Főztek valamikor is szappant emberek húsból meg csontjából meg zsírjából? Pedig ma már igazán mindenki ismeri Krisztus tanítását? Mondja meg igaz lelkére? Nem illik beszélni róla, ugyebár, de mindannyian tudjuk, hogy mi történik körülöttünk. Remélem, hogy uraságod sem érti félre – nézett a fényképészre –, mert csak leszögezzük a tényeket, ennyi az egész! Látott még ilyet a világ? Soha, kérem! És mindez miért? Mert akadt egy ilyen gögös, beképzelt figura, aki azt meri állítani, hogy ő egyedül okosabb mindenkinél és ő meg tudja mondani az egész emberiségnek, egész Ejjrópának, hogy hogyan kell élni ezután!”<sup>65</sup>

Amikor a nyilasok hatalomra jutottak, a Vörös Hadsereg az ország keleti és középső részét már elfoglalta. Az utolsó gazdasági és katonai tartalékokat is igyekeztek mobilizálni. A totális mozgósítás érdekében újabb és újabb rendeleteket adtak ki, tízesztendős gyermekek feladata lett a légoltalomban való részvétel, hetvenesztendős aggastyánokat is hadra fogtak, a munkaszolgálat érvényét a nőkre is kiterjesztették.

<sup>63</sup> SÁRI B. László, *A hattyú és a görény. Kritikai vázlatok irodalomra és politikára*, Pozsony, Kalligram, 2006, 40.

<sup>64</sup> SÁNTA, *Az ötödik...*, i. m., 10.

<sup>65</sup> *Uo.*, 60–61.

A háború és az áldozatok értelmetlenségére, a tehetetlenségre Sánta Ferenc szereplői is utalnak: „ – Most mondd meg! Leélt egy életet, dolgozott látástól vakulásig ő is, a felesége is, hogy felneveljék a gyereket! Az asszony azt érte meg, hogy úgy kellett lecsuknia a szemét, hogy a fiát elvitték a frontra. Az öreg eltemette az asszonyt, és most nincs fia sem, nincs semmi az egész életéből. Egy esztendő alatt elveszett minden, ami az életét jelentette. És miért? Te meg tudnád mondani, hogy miért?

– Nem! – mondta Kovács. – Tőlem senki és soha nem kérdezte meg, hogy akarok-e háborút kezdeni, és nem kérdezte senki az öreg Kist sem... Tőlünk semmit nem kérdeznek, csak elviszik a gyerekeinket, és lebombáztatják a házainkat, azt csinálnak velünk, amit akarnak...<sup>66</sup>

„Szálasi és hívei, akik megszállottként még mindig a németek végső győzelmében hittek, legfontosabb feladatuknak az ország háborús erőfeszítéseinek a fokozását tartották. Totális mozgósítást hirdettek, amely elvileg a 14 és 70 év közötti teljes magyar férfilakosságot érintette. Felemelték a Berlinnek fizetendő hadi hozzájárulás mértékét, csökkentették az élelmiszer-fejadagokat, s 8 új hadosztály felállítására tettek ígéretet.”<sup>67</sup>

A hadsereg harci értéke azonban mind mélyebbre zuhant, a katonák tömegesen dezertáltak. A hadsereg alapvető szükségleteinek ellátását sem tudták megoldani. „A harci szellem növelése érdekében minden kilőtt ellenséges tankért 5 hold földet, a budapesti harcok során pedig rózsadombi telkeket ígértek.”<sup>68</sup>

A nyilasok számára nem maradt más, mint a terror és a rendeletekkel ösztönzött rablás. Eleinte mindkettő főleg a megmaradt zsidóság ellen irányult, később már alig érezhette bárki magát biztonságban. A munkaszolgálatos zsidókat gyalogmenetben hajtották a nyugati határ felé. Budapesten 30 000 zsidó lakosnak némi védelmet adtak a különböző menlevelek, mégis, a mintegy 200 ezres budapesti zsidóság közel fele nem érte meg a háború végét.

„Háromszázezer ember reszket a sárgacsillagos házakban; tizenhat-tizennyolc éves suhancok rabolnak a sárga házakban, terelik a lakókat az uszályok és gyűjtőhelyek felé. A novemberi hidegben sokezes embercsoportok vonulnak némán – asszonyok, gyerekek, öregek – ismeretlen sors felé. A rablás, a túsok szedése általános. Ha minden vád igaz lenne, amit valaha is a zsidók ellen harsogtak: akkor is velük kell tartani minden embernek,

<sup>66</sup> SÁNTA, *Az ötödik...*, i. m., 131–132.

<sup>67</sup> ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Bp., Osiris, 2005, 267.

<sup>68</sup> *Uo.*

aki még valaha embernek akarja nevezni magát: mert szenvedésük minden elképzelést meghalad.”<sup>69</sup>

A front közeledtével megindult az ország gazdasági kifosztása. Vittek a németek mindent, ami mozgatható volt. Az anyagi erőkön túl a lakosság jelentős részét is Nyugatra akarták áttelepíteni. A vezető rétegeknek főként az államhatalomhoz kötődő része hagyta el a megszállókkal együtt az országot. A magyar társadalom azonban a helyén maradt. Sokan megtagadták a kiürítési parancsokat, szabotálták azok végrehajtását, így próbálták védeni a nemzeti javakat.

Az ellenállás és szembenállás a „civil kurázsitól” a nyilasokkal szembenálló katonáig terjedő széles skálán mozgott, és közelről sem lehet azt – mint korábban történt – csak a szovjetek által „átdobott” partizánok vagy csak a kommunisták érdemeinek tulajdonítani. A kiegészítő karhatalmi alakulatok mellett több kisebb-nagyobb polgári antifasiszta csoport működött a maga módján és eszközeivel a németek és a nyilasok ellen. Az ellenállási mozgalom jelentőségét egyrészt fegyveres akciók adták, de talán még lényegesebb volt a társadalom körében gyakorolt politikai hatásuk. Sánta regényében is előkerül az ellenálló alakja a kommunista Szabó Károly személyében, akit nagy valószínűséggel elhurcoltak a nyilasok.<sup>70</sup>

„ – Bent voltak ma este az üzletben! Két pribék volt, pálinkát ittak, és megkérdezték, hogy hol laknak Szabóék, illetve nem pontosan így... de nincs mese. Elvitték, galambom! Úgy elvitték, mint a sicc! Úgy igaz, ahogyan itt ülök melletted... [...] Az asszony rámeredt a férfira:

– Ó, a gazemberek! Piszok, mocskos, utolsó gazemberek! Megveri őket az isten, úgy megveri, hogy bele fognak nyomorodni! Egy háromgyermekes apát elvinni, csak azért, mert nem hisz istenben, meg időnként bolondságokat beszél! Nyomorult gazemberek! Ugye, mondtam neki mindig: vigyázzon, Karcsikám, vigyázzon, és tartsa a száját, mert ráfizet egyszer! Nem olyan világot élünk, hogy maga csak úgy beszéljen... Most aztán itt van! Verje meg őket az isten úgy, ahogyan azt én kívánom!”<sup>71</sup>

1944 végén kezdetét vette Budapest ostroma,<sup>72</sup> amelynek véres és pusztító harcaiban a magyar főváros léte is veszélyben forgott. Jól jellemzik a mindennapokat a

<sup>69</sup> MÁRAI Sándor, *Napló 1943-1944.*, Bp., Helikon Kiadó, 1998, 257.

<sup>70</sup> Az ellenállási mozgalomok összegzése: UNGVÁRY Krisztián, *Budapest ostroma*, Bp., Corvina, 1998, 244–255.

<sup>71</sup> SÁNTA, *Az ötödik...*, i. m., 167–168.

<sup>72</sup> *Az ötödik pecsét* cselekménye ezzel a momentummal zárul.

következő sorok: „Kint az utcán felnézett az égre, és arra gondolt, hogy megússzák-e az éjszakát bombázás nélkül? Sűrű köd lepette be mindent, a kék körték jóformán semmi fényt nem árasztottak, látni is alig lehetett őket. Sorba csattant arrább valami őrzőjáratnak a szabályos lépése, és nagy visitással áthúzott a közeli főútvonalon egy villamos.”<sup>73</sup> A szovjet hadsereg Budapest körüli gyűrűje 1944. december 26-án Esztergomnál zárult be. A nácik a fővárost valóságos erőddé építették ki, amelyet lehetővé tett földrajzi fekvése is. Mivel Hitler Budapesttel lényegében Bécset védte, a végsőkig való ellenállásra adott parancsot. A házról házra folyó utcai harcok a pesti oldalon 1945. január 18-án, Budán pedig február 13-án értek véget. „Az elkeseredett harcra és az emberáldozatok nagyságára jellemző, hogy a német memoárirodalom Budapestet gyakran »második Sztálingrádként« emlegeti.”<sup>74</sup>

„Eltérően az első világháborútól, amikor az orosz hadsereg kárpátaljai és a román hadsereg erdélyi betörésétől eltekintve nem dúltak harcok az ország területén, a második világháború utolsó 8 hónapjában Magyarország hadműveleti területté vált. E harcok, valamint a mozgatható értékek német és nyilas kiszállítása, továbbá a benyomuló szovjet és román csapatok rekvirálásai következtében az 1938-as nemzeti jövedelemnek több mint ötszöröse, a nemzeti vagyonnak pedig mintegy 40%-a pusztult el. Magyarország ezzel a legsúlyosabb háborús károkat szenvedett országok egyikévé vált.

A gyáripari berendezéseknek 54%-a, a színházaknak 40%-a, a munkásoknak több mint kétharmada, a marha-, ló-, sertés- és juhállományok 44-80%-a pusztult, illetve veszett el. Az emberéletben elszenvedett veszteségek ennél is megrendítőbbek voltak. A 14,5 milliós lakosságnak mintegy 6,2%-a, azaz körülbelül 900 ezer fő pusztult el. Közülük 340-360 ezerre becsülhető a katonák, s közel 500 ezerre a zsidók száma. [...] Szovjet fogságba mintegy 600 ezren kerültek, túlnyomórészt katonák, de körülbelül 100-120 ezer polgári személy is. Az angolszászoknak 300 ezren adták meg magukat. Az újrakezdés legalább olyan nehéz feladatokat rótt tehát az ország népére, mint az első világháború után.”<sup>75</sup>

---

<sup>73</sup> SÁNTA, *Az ötödik...*, i. m., 146.

<sup>74</sup> ROMSICS, i. m., 268.

<sup>75</sup> *Uo.*, 269-270.

## 1.1 Az ötödik pecsét cselekménye és a főbb választási lehetőségek ismertetése<sup>76</sup>

Különösen szerkesztett, modern regényt veszünk kezünkbe, amikor *Az ötödik pecsétet* olvassuk. Viszonylag rövid terjedelmű, mint Sánta többi műve is, és azokhoz hasonlóan sokkal drámaibb a klasszikus regényeknél. A cselekmény maga szűk időbeli keretek között helyezkedik el: két éjszaka és két hajnal alatt játszódik le minden, amiről szól az író. A hangsúly nem is a történeten van, hanem a szereplők monológjain és dialógusain, azokon keresztül ismerjük meg gondolataikat és világnézetüket, hogy véleményt tudjunk alkotni magatartásuk helyességéről, illetve helytelenségéről.

Az író szinte egyáltalán nem is kommentál, nem mond véleményt, és a mű értelmezéséhez csak magát a regényt adja segítségül. Szerkesztésében gyakran él tömörítéssel, fontos információkat rejt egy-két elejtett szóba vagy jelentéktelennek tűnő mondatba is. Ennélfogva sajátosan drámai jellegű alkotás *Az ötödik pecsét*, és leginkább a középpontos drámatípus jegyeit mutatja: a középpont, amelyhez a hősök és cselekedeteik viszonyulnak, Gyurica mester allegóriája Tomoceanszkatitiról és Gyugyuról.

Konfliktusra is találunk példát, mégpedig a nyilasok és a négy főhős között, de ennek megoldása az utóbbiak részéről lényegében szintén az előbb említett kulcskérdésre adott válasznak tekinthető. A drámai jelleget erősíti az is, hogy a cselekmény jelenetekre van bontva, egy-egy jelenet egy-egy fejezetet alkot, és ezek önmagukban, helyszín és téma tekintetében egységesek.

A regényben négy fő részt különíthetünk el: az első, amely az 1. és 2. fejezetekből áll, az indítás, a kocsmai beszélgetés, amelynek leglényegesebb eleme maga a példázat; a második – a 3-6., és a 8. fejezet is ide tartozik – a távozás után történeteket mutatja be külön-külön az öt főszereplőnél; a 7. és 9-10. fejezetek a nyilasok érkezését, majd a pártházban történeteket mondják el; végül a 11. fejezet, amelynek a cselekmény szempontjából különösebb jelentősége nincs, a túlélő Gyuricát láthatjuk benne, amint hazafelé tart, és végül a regény lezárását. Az uralkodó közlési mód az 1., 2., 6., 7. és 10. fejezetekben a párbeszéd, a többiben pedig a belső monológ, csak a 11.-ben az írói kommentár vagy elbeszélői hang.

---

<sup>76</sup> Véleményem szerint a regény cselekményének rövid ismertetése elengedhetetlen, amennyiben – kitűzött célnak megfelelően – pontosan kívánom felvázolni a műben előforduló választási helyzeteket, lehetőségeket.

Különös figyelmet szentel Sánta a szereplők gesztusainak, mozdulatainak, a négy főhős párbeszédeiben pedig az általuk használt nyelvi töltelékelemeknek. Valamennyiüket hiteles személyiséggel látja el az író, s ennek eredménye a regény nagyfokú valószerűsége.<sup>77</sup>

---

<sup>77</sup> Sánta Ferenc regényeinek drámaisága teljesen tudatos. Erre talán az a legjobb bizonyíték, hogy történelmi irányregényéből, *Az árulóból – Éjszaka* címen – írt drámaaváltozatot is, amely majdnem szó szerint megegyezik a regénnyel. *Az ötödik pecsét* esetében pedig leginkább az a tény igazolja ezt, hogy – Fábri Zoltán rendezésében, kiváló színészekkel – film is készült belőle, amely úgy tudta átvenni az egész művet, hogy alig tér el az eredetitől. Amikor eltér, akkor többnyire azért teszi ezt, hogy érthetőbbé tegye a párbeszédet (például a két nyilas beszélgetése közben a civilruhás megemlíti Ortega *A tömegek lázadása* című írását), vagy, hogy a kevés írói kommentárban érzékeltetett hangulatot megjelenítse a filmben (például egyszer egy légiriadó zavarja meg az első fejezet kocsmái beszélgetését). A rendező alakított, formált a karaktereken, felbontotta Sánta fejezeteit és összeillesztette őket – a regényben külön-külön fejezet írja le az egyes karakterek vívódását, Keszei monológjára viszont csak akkor kerül sor, amikor a társaságot már elhurcolták a nyilasok; a filmben ezzel szemben mind az öt ciklus párhuzamosan, egymást váltva, és visszavisszatérve kap helyet –, megfosztva esetleges irodalmi szépségüktől az életszerűbbé varázsolt párbeszéd-elemeket; néhány gondolatot elvett a hősoktól, és helyenként újakat tett a helyükre. Mintha Fábri arra törekedett volna, hogy leegyszerűsítse a karaktereket, annak érdekében, hogy a könyvben jellemző eklektikus voltak ne ejtse zavarba a nézőt, hanem konkrét, jól behatárolható, következetes figurákat lásson, hiszen a film kevesebb, mint két órájában a közönségnek nincs ideje átgondolni a látottakat, ahogy a regényt félre tudja tenni, és több ideje van összeilleszteni az apró részleteket.

Hogy csak néhány ilyen „rövidítésre” mondjak példát: Gyurica a filmben sokkal kevesebbszer szól hozzá a beszélgetéshez, sokkal inkább visszahúzó alak, aki nagyrészt a megszólításokra reagál; nem látjuk szellenteni, nem veszi elő szagos papírzipkáját, nem kérdezi meg Keszeit, hogy hol vesztette el a lábát (a filmben ezt Király teszi meg). A vásznon nem esik annyi szó ki-ki szakmájáról, a városi közlekedés nehézségeiről, csupán a szegye elkészítésének vitájával utal a rendező a hétköznapi diskurzusok hangulatára, nyilván abból a megfontolásból, hogy a precízen elővezetett választási krízis megfelelően, alaposan felépített oszlopokon állhasson: a történet több mint harmadát kitevő kocsmái beszélgetés nagyrészt a kis-és nagyemberek közti vélt különbségről szól.

Gyurica tehát visszafogottabb, épp így Keszei is nagyobb alázatot mutat, mint ahogy arra a regényből következtethetnénk, „küszöb alatt” teszi fel kérdéseit, hite mellett pedig szenvedélyesen kiáll, miközben látjuk, hogy a szerénység csupán álca, amellyel hitelt akar adni mondanójának.

Béla kolléga és Kovács jóval egyszerűbb lelkek, elképzelhetetlen az ő karakterükkel olyan komoly elméleti okfejtés, mint amelyet a regényben produkálnak. Vagyis a filmben a regényből is sejtethető műveltség-és intelligenciakülönbség Gyurica és Király párosa, valamint a Kovács-Béla kolléga kettős között hangsúlyosabbá válik; minden bizonnyal a már említett érthetőség kedvéért.

Nézzünk meg néhány különbséget, amelyek nem csak finomítanak, hanem változtatnak is a történeten, esetleg valamilyen többlet-jelentéssel ruházzák fel az egyes jeleneteket.

Ilyenek a filmben az utcán történő események, a menetelés hangja, valamint egy a hatóságtól menekülő férfi segélykiáltásai (Béla kolléga a hangra bezárja a kocsmá ajtaját, aminek kilincsét pillanatokkal később valaki – nyilvánvalóan a menekülő – rángatni kezdi). Ilyen a már említett légvédelmi riadó, amely során Keszei lekérdzkdik a pincébe, Király és Kovács kimennek az utcára, amikor pedig visszatérnek, akkor áll elő Gyurica a példázattal.

Különbség, hogy a történet végén Béla kollégát nem leüti a nyilas, hanem lelövi, ezzel mintegy elosztatva minden kétséget a felől, hogy az asztalost és az ügynököt kivégzik-e.

Ami a mellékszereplőket illeti, Kovácsné végérvényesen Gyugyut választja, Gyurica lánya sokkal visszafogottabb, bizakodóbban hallgatja apja szavait (nem fakad sírva a jövő reménytelenségét illetően, sőt, sokkal inkább úgy tűnik, hogy fiatal még ahhoz, hogy igazán megértse, mi zajlik körülötte). Érdekes új motívum a filmben, hogy Király a borjúszeget egy Bosch-albumért cserébe kapta (a regényben egy Czuczor – Fogarasi – szótárért), és többször be is vágnak egy-egy részletet a művész híres festményéből, *A pokolból*, amely *A gyönyörök kertje* triptichon jobb oldali szárnyán található. Bosch rémálomszerű látomása és a kinok, amelyeket az elkárhozott lelkek szenvednek az alvilági szörnyetegektől, igen alkalmasak az iszonyatos földi valóság képszerűvé tételére. Tamási János rendezőasszisztens visszaemlékezéséből az is kiderül, hogy „Fábri ötlete volt, hogy Bosch *Apokalipszisének* groteszk halálfejei megjelenjenek a zene alatt. Köztudott, hogy

A történet egy ködös, hideg, őszi éjjel kezdődik, 1944 végén – amint később kiderül. A külső világ ridegségével szemben áll annak a kocsmának az otthonossága, ahol a négy főhős beszélget. Az író főleg párbeszédeken keresztül mutatja be őket: Béla kollégát, a kocsmá tulajdonosát; Király urat, a lelkes könyvügynököt, akit ismerősei a háta mögött Svungnak neveznek; Kovácsot, az asztalost, aki egyszerű, de nagyon becsületes és szegény ember; végül Gyuricát, az órást, akiről rosszindulatú pletykákat terjesztenek a környéken, de akit ennek ellenére tisztességes mesterembernek tartanak.

A társalgás jórészt hétköznapi, érdektelen, vagy legalábbis annak tűnő dolgokról folyik. Az író az ehhez hasonló késleltetésekkel fokozza a feszültséget végig a regényben, így emeli ki az utolsó fejezetbeli tetőpont drámaiságát. A társaság tagjai a borjúszegegről beszélgetnek, amelyet Svung vásárolt magának vacsorára, annak elkészítéséről, egymás szakmájáról – a békés társalgást csak Gyurica gúnyos közbeszólásai zavarják meg, aki „filozófus kedvében van”. Az ő egyik hozzászólása révén komorul el a kocsmában a hangulat, amikor felveti, hogy talán nem is borjúszege az, ami Király úr táskájában van, hanem emberszege.

Ebből, és a későbbiekben kiderül, hogy a II. világháború dúl „kint”, és a hősök határozottan elutasítják a kor embertelenségeit. Ám az is világossá válik, hogy félnek – különösen a könyvügynök –, így gyorsan témát váltanak, elhessegetik a szörnyűségeket és folytatják az előbb megkezdett társalgást. A kocsmá családias hangulata és védettsége egyfajta biztos háttérként szolgál, hasonlóan *Az áruló* című regényhez, amelynél a műben irányító szerepet játszó író lakása tölti be ugyanezt a szerepet. Utóbbinál a történelem felidézésének „vihara” elől kénytelenek a szereplők az otthon melegéhez (vagy az író határozott fellépéséhez) menekülni.

Rövidesen újabb vendég érkezik a kocsmába, aki nyilvánvalóan nem tagja az összeszokott asztaltársaságnak. Az alacsony, nyomorék férfi, akinek fél lába hiányzik, félénken leül a többiek közé. Gyurica, szokásához híven vele is azonnal tréfálkozni kezd, amelyen az újonnan érkezett megbántódik, bár ennek egyelőre nem nagyon adja jelét. A beszélgetés más irányba terelődik: a gazdag „úriemberek” különös szokásait, „flancolását” kritizálják, például a drága cigarettákat, szóhasználatukat és a mozizást.

Az újonnan érkezett férfi bemutatkozik: Keszei Károly, művészi fényképész, és mindjárt hangsúlyozza is, hogy mennyire büszke szakmai tudására. A beszélgetés mélyebb,

---

Fabri festett is...” BATHORY Erzsébet, „De hol vannak itt mongol lovak?” – *Beszélgetés Tamási János rendezőasszisztenssel,*

filozofikus irányba tolódik el. Az ízlések és az emberek különbözőségéről, majd a hatalomról lesz szó. A hatalommal rendelkező emberek felelőssége foglalkoztatja a hősöket. Azon töprengenek, hogy vajon el tudnak-e számolni saját lelkiismeretüknek azokkal, akiket a háborúban ők küldtek a halálba.

Elhangzik egy fontos gondolat Keszei szájából, amely későbbi viselkedésének megértéséhez nélkülözhetetlen: „[...] a fennköltebb ízlésnek azért joga van bizonyos erővel élni az irányban, hogy az alantasabb vagy a kevésbé fejlett az mihamarabb megváltozzon. [...] ha mi magunk már [...] birtokába jutottunk a nagyobb tökéletességnek, akkor talán kötelességünk az elmaradókat mintegy ösztökélni [...] arra, hogy változtassák meg a véleményüket...”<sup>78</sup>

Ezzel Gyurica azonnal szembehelyezkedik és elutasítja a fényképész véleményét. Egyáltalán, többnyire az asztaltársaság többé-kevésbé egységes hozzáállása ütközik a fényképész jóval merevebb, idealista felfogásával. Leginkább a két „értelmiségi” – Király és a fényképész – értenek egyet.

Ez érzékelhető annak a beszélgetésnek a folyamán is, amely a háborúk kitörésének okairól folyik. A vélemények különbözőségéről tovább társalognak, és felmerül a kérdés: létezik-e olyan dolog, amely feljogosítja az egyik embert arra, hogy a másikat megölje? Ezen a ponton viszont már Király is félreérti, hogy mire akar kilyukadni Keszei.

Csak Gyurica hozzászólásaiból derül ki, hogy ő pontosan látja: a jövevény nem azért magyarázza a társaságnak ezt a kérdést, hogy megértesse velük a gyilkolás jogosságának képtelenségét, hanem azért, mert maga is elfogadja ezt a fajta gondolkodást. Példát is hoznak a fennkölt eszme követésének céltalanságáról: Krisztust. Arra a kérdésre, hogy változtatott-e valamit Krisztus önfeláldozása, javult-e ezáltal az emberiség, nem tudnak igennel válaszolni. Erre már a külvilág szörnyű valósága a bizonyíték: „Főztek valamikor is szappant az emberek húsából meg csontjából meg zsírjából?”<sup>79</sup>

A társaság végül a következő eredményre jut: nem számít, hogy mindvégig becsületes munkájuk ellenére nem sikerült meggazdagodniuk, az sem, hogy nem lettek híresek és néhány év múltán már senki sem fog emlékezni rájuk, és az sem, hogy nem váltották meg a világot – egyedül az számít, hogy mindvégig becsületesek maradtak és tiszta lelkiismerettel halhatnak meg, ha életük véget ér. Tehát az álmokat – ha úgysem

---

[http://www.filmkultura.hu/arcok/cikk\\_reszletek.php?kat\\_azon=509](http://www.filmkultura.hu/arcok/cikk_reszletek.php?kat_azon=509) (2010.11.08).

<sup>78</sup> SÁNTA, *Az ötödik...*, i. m., 37.

<sup>79</sup> *Uo.*, 59.

tudjuk megvalósítani őket – hagyjuk csak meg álmoknak. Egyedül Keszei nem hajlandó ennek az igazságát belátni. Ezzel a beszélgetéssel nagyjából vége a regény első fejezetének.

Nem ismerhetjük még igazán ezeket az embereket ebből a kedélyes fecsegésből. Az írói szándék is egyénítés-ellenes, „hiszen itt éppen a közöset kell kiemelni: a gondolati renyhéséget, a saját sors alakításának lehetetlenségét hirdető nézet általánosságát. S ebben azonos a három ember. Gyurica szembenállását egyelőre a gondolati renyhéség ellen ható irónia jelzi, majd hamarosan a példázat maga, amely az egész addigi beszélgetés magas szintű gondolati általánosítása.”<sup>80</sup> Ez csak a megismerés első szintje, amelyet még további kettő fog követni.

A második fejezet központi témája Gyurica már említett példázata<sup>81</sup>, amelynek lényege a következő: van valahol egy Lucs-Lucs nevű sziget, amelyet vademberek laktak, és amelyen egy Tomoceanszkakatiti nevű nagyfőnök uralkodik. Dúsgazdag, csak a végtelen jólétet ismerő úr, de a humánus ember szemével nézve iszonyúan kegyetlen: kínozza és eltiporja alattvalóit, és ha úgy tartja kedve, megcsonkítja szolgálait. De ő mindezt teljesen normálisnak tartja, így nem bántja lelkiismeretét saját barbársága, „korának erkölce szerint cselekedett”. Másrészt él a szigeten egy Gyugyu nevű rabszolga is. Urai úgy kegyetlenkednek vele, ahogyan akarnak, még azt is megtiltják neki, hogy gondolatai legyenek, nem engedik meg számára, hogy bármi tulajdona legyen, és még a családjától is megfosztják.

Kivágják a nyelvét, kiszúriák a szemét, az urak belé törlik lábukat, de ő, nyomorult rabszolga ezt mind eltűri, mert vigasztalja őt a tudat: bármennyire is megalázták, ő „ment maradt a büntől”. Gyurica Kovács úrnak mondja el a történetet, majd választás elé állítja: ha rövidesen meghalna és dönthetne, hogy Tomoceanszkakatitiként vagy Gyugyuként akar utána újjászületni, melyiket választaná?

Gyurica természetesen nemcsak Kovácshoz intézi elbeszélését, hanem minden jelenlévőnek. Ragaszkodik ahhoz, hogy Keszei is végighallgassa, pedig ő már korábban indulni készült – Gyurica szólította fel, hogy maradjon. A társaság tépelődni kezd, és komolyan fontolgatja, hogy vajon lehet-e választani, és ha igen, melyik szerepet? Egyáltalán nincs-e a nagyfőnöknek lelkiismerete, amely meg akarná fékezni, amikor a gazságokat elköveti?

<sup>80</sup> VASY Géza, *Sánta Ferenc*, Bp., Akadémiai, 1975, 81.

<sup>81</sup> SÁNTA, *Az ötödik...*, i. m., 89–105.

Ekkor toppan be a kocsmába két nyilas. Miközben a kocsmáros kiszolgálja őket, a szomszéd házról érdeklődnek, nyilván oda tartanak, csak beugrottak egy pálinkára. Szertartásos üdvözlésüket a társaság nem fogadja, egyedül a kocsmáros köszön nekik egy csendes „Jó éjszakát!”-tal. A nyilasok hamar távoznak, de jelenlétük érezhetően feszültté tette a légkört a kis helyiségben.

Gyurica felhagy a tőle megszokott cinizmussal és őszinte megvetéssel teli hangon felmordul: „Dögök!” Ilyen határozott nyilvános állásfoglalásra a társaság egyik tagja sem képes, a fasizmus rémtetteiről szóló óvatos megjegyzéseik messze vannak a tudatosságnak ettől a fokától, a fasizmust leküzdhetetlen rosszként fogják fel. Mégis felizgatta őket a találkozás, készülődni kezdenek hazafelé. Egyedül a fényképész ragadt le korábbi témájuknál: kijelenti a többieknek, hogy ő döntött, és Gyugyut, a szolgaságot választotta. Gyurica megállapítja róla, hogy hazudik, és a többiek is egyetértenek vele. Nem hiszik, hogy Keszei valóban képes lenne önként vállalni a megaláztatást, és – mint később kiderül – igazuk is van. Ő persze szörnyen felháborodik, kétségbeesetten fordul előbb Kovács mesterhez, majd Béla kollégához, de sehol nem talál megértésre. Végül kiábrándultan kérdi: „Hát igazán olyanok vagyunk, hogy nem hiszünk a jóban?”<sup>82</sup> – majd távozik. Követik őt a többiek is, egyedül a vendéglős marad, aki zárja a kocsmát.

Ezzel a regény első nagy egységét alkotó „kocsmai jelenet” véget ért. A következő egységben, amelyet a 3-6. fejezetek alkotnak, közelebbről megismerkedhetünk az asztaltársaság tagjaival.

Kovács úr családjáról Sánta békés, szinte idilli képet fest, amelyet csak a háború betolakodó borzalmai zavarnak meg. Az asztalosmesternek háború idején nem bútorokat, hanem koporsókat kell ácsolnia. Aznap kereste fel őt az öreg Kis bácsi, akit a háború előbb feleségétől és házuktól, majd egyetlen fiától is megfosztott. Kovács készített neki a tönkrement bútorai helyett új széket, asztalt, ágyat, most pedig a fia koporsóját. Legszívesebben nem kérne pénzt a szerencsétlentől, de rá van kényszerülve – az anyag drága, és neki is meg kell élnie valamiből. Az asztalos saját tehetetlenségével szembeül, és sokat gondolkodik az emberi gonoszságról, a háborúról, egyáltalán az élet szomorúságáról. És természetesen Gyurica történetéről, amelyet már feleségének is elmondott. Mint szerény, becsületes ember, tisztában van vele, hogy Gyugyut kellene választania, de nem tudja ezt megtenni.

---

<sup>82</sup> *Uo.*, 119–126.

Nem lenne képes egy életet akkora szenvedésben végigélni, és nézni, ahogyan saját családja is szenved. Ugyanígy vélekedik Kovácsné is. Neki fiatal lányként annyi nyomorúságban volt része, hogy semmiképpen sem bírná azt még egyszer átélni. Az asztalosmestert szörnyen furdalja a lelkiismeret, de Tomoceanszkakati szerepét választja, miként hitvese is.

Béla kolléga fejezete a következő. Azonnal feltűnik az olvasónak a nyilvánvaló ellentét a csendes, félénk Kovács mester és a sokkal erőszakosabb kocsmáros, illetve a férjéhez hasonlóan csendes, istenfélő Kovácsné és a kövér, hangoskodó kocsmárosné között. Már az is teljesen más, ahogyan egymással beszélnek. Míg az asztalosék meghitt, természetükhöz illő családi légkörben élnek teljes egyetértésben, igazi hű keresztény házasságban, addig a vendéglős házaspár állandóan veszekszik, szidják egymást és sokkal „harciasabbak” egymással szemben. Azt számolják össze, hogy kit mennyi pénzzel kell lefizetni a következő hónapban, hogy a kocsmá ellátása biztosítva legyen. És persze a lista végéről nem hiányozhat még egy személy, akinek pénzt fognak juttatni: annak a Szabónak, a kommunistának a „leendő özvegye”, akiért a két nyilas jött.

Béla kolléga úgy okoskodik, hogy ha az oroszok bevonulnának Budapestre, nagyon jó színben tűnne fel, ha támogatná a nőt. Később a kocsmárosék is gondolkodni kezdenek: „Utolsó rongy ez a világ! Úgy kell állandóan spekulálni az embernek, mint egy bűnözőnek.”<sup>83</sup> – mondja az asszony. Itt felismerhető a párhuzam a másik párral, akik lényegében pontosan ugyanezt mondták az előző fejezetben. És ennél fogva hasonló döntésre jut Béla kolléga is, mint Kovács. Ő is Tomoceanszkakatiit választaná.

Az ötödik fejezetben Svunggal találkozunk, aki a többiekkel ellentétben nem hazafelé tart, hanem a szeretőjéhez, aki férjes asszony. Pedig otthon a felesége várja, hogy hazatérjen, és biztosan aggódik is miatta. Svungnak egyáltalán nem okoz örömet, hogy van szeretője. Érti, hogy aljasság megcsalnia hű és szerető feleségét, és azt is látja, hogy a szerető csak kihasználja őt. El is határozza, hogy aznap végleg szakít a nővel, és nem látogatja meg soha többé. Amikor azonban erre sor kerülne, képtelen lépni. Hagyja, hogy az beráncigálja a lakására és kivegye a táskájából a húst – mégpedig nemcsak a szegyet, hanem a karajt is, amelyet a hitvesének szeretett volna hazavinni.

Másnap reggel, miután az éjszakát a nőnél töltötte, hazafelé tart Király úr. Ekkor is azon gondolkodik, hogy mennyire elfogadhatatlan az a viselkedés, amit tanúsított. Meglepő, de jellemző eredményre jut: nemcsak arra képtelen, hogy változtasson ezen a

számára is elviselhetetlen helyzetben, de még ahhoz is gyáva, hogy bevallja a hibáját. Magyarázkodik magának, erényt próbál csinálni bűnéből: „Ha valaki becsületesen [...] végigkínlódja a lelkiismerete büntetését, akkor magam vagyok az, de minden rosszallásom és minden önvád mögött állandóan valami sejtelem van, miszerint valóban bűnös vagyok-e? [...] Állítom [...], hogy természetellenes dolgot művelek, amikor lelkiismeret-furdalást érzek azért, mert jól éreztem magam, és a természet parancsa szerint cselekedtem.”<sup>84</sup>

Miközben Király mentséget keres, nagyon szélsőséges gondolatok vetődnek fel benne. Végül megfogalmazódik agyában egy ideális magatartásra vonatkozó gondolatrendszer, amely elméleti szinten végletesen individualista, gyakorlati szinten pedig szörnyen önző: a szokásokat, a legalapvetőbb társadalmi konvenciókat rúgjuk fel, és viselkedünk úgy, ahogyan nekünk tetszik. Egyáltalán nem differenciál a különböző elvek között. Így egészen képtelen következtetésekre jut. Például: ha jól esik a szeretőnkkel lenni, ne törődjünk vele, hogy vár minket az asszony, csináljunk csak mindent kedvünk szerint. Svung hozzáállása teljesen felelőtlen, elveti annak a gondolatát is, hogy létezhetnek másokkal szemben kötelezettségeink. Mire hazaér, magába száll és elszégyelli magát bűnösségén. „Igen, Gyurica mester... akkora gazember vagyok, hogy senki nem méltóbb a Kakatiti mesterségére...”<sup>85</sup>

Már csak Gyurica van hátra az asztaltársaságból, róla szól a 6. fejezet. Ahogyan a kisközösség többi tagját, így őt is a kocsmából távozva ismerjük meg igazán. A kocsmajelenetben cinikus, nyers modorú embernek láttuk. Otthon ezzel szinte teljesen ellentétes módon viselkedik. Egy lány nyit neki ajtót, Éva,<sup>86</sup> aki valószínűleg a lánya,<sup>87</sup> akiről kiderül, hogy ő vigyáz napközben a többi gyermekre, amíg Gyurica dolgozik. Elmeséli Gyuricának az aznap történetét. Feltűnik elbeszélésében, hogy az órák házában nyilván nem csak két gyermeke él, hanem jóval több. Később azt is megtudjuk, mi ennek az oka: Gyurica a nácik által üldözött zsidók gyermekeit rejtegeti, összesen hetet. Az órásmester tőle szokatlanul gyengéden és figyelmesen beszél a lánnyal. Biztatja őt: lehet, hogy most a kegyetlenség uralkodik a világon, de egyszer majd eljön egy szebb kor. Sőt, majd ha édesanya lesz, mindenki szeretni és tisztelni fogja, és nem lesz senki, aki bántani merné. Gyurica főz a gyermekekre, megfoltozza és kimossa ruháikat, gondoskodik róluk.

---

<sup>83</sup> *Uo.*, 171.

<sup>84</sup> *Uo.*, 187–190.

<sup>85</sup> *Uo.*, 198.

<sup>86</sup> Bibliái, „beszélő” neve van.

<sup>87</sup> Erről nem kapunk egyértelmű írói utalást.

Az ő központi gondja ennek a másik kisközösségnek az életben tartása. Sánta egy hitvallásban így fogalmaz a gyermekekről: „A gyermeknek még természetes a viszonya a dolgokhoz, a világhoz. [...] Nem ismeri a félmegoldásokat. Minden gyermek – óriási lehetőség. Ha falun járok vagy bárhol, s látom az öt-hat éves koszos kölyköket, mérhetetlen tiszteletet érzek. A lehetőségeik iránt. Nem tudjuk, hogy ki mire született, hogy nem egy jövőendő Einstein, Petőfi vagy Csokonai bukácsol-e előttünk a porban... Vigyáznunk kell rájuk, nem szabad őket elrontani.”<sup>88</sup> Röviddel később hoznak Gyuricához egy újabb kislányt, Anikát. A gyermek teljesen össze van zavarodva. Makacsul csak a halálról kérdezőgteti új gyámját, aki elengedi a füle mellett a kérdéseket és igyekszik megnyugtatni a kislányt.

Miután lefektette Anikát aludni, Gyurica ismét munkához lát: immár tizenkét<sup>89</sup> kisgyermekről kell nap mint nap gondoskodnia. Ő az egyetlen az asztaltársaságból, aki nem gondolkodik el a példázaton. Mint a regény végén kiderül, ennek az az oka, hogy ő már régen döntött, mielőtt elmondta volna a történetet a barátainak. Egész élete erről a döntésről ad tanúbizonyságot.

Ez ideig csupán ketten választottak. Keszei, akit csak ezután fogunk igazán megismerni, és Gyurica, akit már cselekvő emberként ismerünk. S találkoztunk egy harmadik válaszlehetőséggel is: a zsarnoksággal szembeszálló kommunista, a kocsmáros szomszédjának válaszával. Már ez is mutatja, már az eddigiek is bizonyítják, hogy Sánta számára nem lehetett eszmény a politikától távol élő ember. S véleményem szerint helytelen a regénynek az az értelmezése, amely pesszimizmust, tragikus életszemléletet lát itt. Sánta így nyilatkozik erről: „Hit az ember jóságában és tisztességében, becsületünkben és annak legyőzhetetlenségében – mi itt a pesszimizmus?”<sup>90</sup>

„Másnap este – mint mindennap” ismét a kocsmában találjuk a négy főszereplőt. A szokásos témáikról beszélgetnek most is: a becsületről, a tisztességről, és arról, hogy érdemes-e jónak lenni ezen a világon. Béla kolléga előadja életfilozófiáját Gyuricának: „Magát annyival hamarabb viszi el az ördög, amennyivel okosabb fej nálam... Nem fog téglá esni a fejemre, autó sem gázol el, és gombamérgezést sem kapok majd... Végelgyengülésben fogok meghalni, amikor magát régen elvitték már a haverjai a pokolba. [...] mert nem megyek háztető alá és nem megyek az utca közepére sem.”<sup>91</sup> Ebből kiderül,

<sup>88</sup> VATI PAPP, *i. m.*, 282.

<sup>89</sup> Biblikus szám.

<sup>90</sup> ERKI, *i. m.*, 20.

<sup>91</sup> SÁNTA, *Az ötödik...*, *i. m.*, 235.

hogy barátai talán sejtenek valamit Gyurica titkos életéről. Béla kolléga úgy véli, hogy balgaság a veszélybe rohanni, kihívni a sorsot magunk ellen, és ezzel Király is egyetért.

Kovács mester visszatér az előző esti témára: Tomoceanszkatiti és Gyugyu példázatára. Elmondja gondolatait a kérdésről: szerinte a felvetés eleve helytelen, mert a két pólus a valóságban nem létezik. Az emberi személyiségben megvan mindkét tulajdonság, lehet egyszerre zsarnok és elnyomott is, de nem létezik sem teljesen aljas, sem tökéletes ember. „Nem csináltunk semmi nagy dolgot [...], nem voltunk sem hősök, sem gazemberek, csak próbálgattunk megélni úgy, hogy senkinek baja ne legyen velünk, és lehetőleg mi se okozunk bajt senkinek.”<sup>92</sup> Béla kolléga helyesel: „Kis piszkok vagyunk a világ térképén, és nagyon is jól van ez így.” Majd megkérdezi Gyuricát: ő hogyan döntene az adott helyzetben? Válasza: „Nem tudom, Kovács szaki. Fogalmam sincs...”<sup>93</sup> Ezen felháborodnak a többiek, de nem sokáig méltatlankodnak felette, tovább beszélgetnek mindenféle hétköznapi dologról. A társalgás csak rövid ideig tart, ugyanis pár perccel később zajt hallanak kintről, és nyilas pártszolgálatosok lépnek a kocsmába. Minden magyarázat nélkül verni kezdik Béla kollégát és három vendégét, majd egy autóra rángatják és elviszik őket a nyilas pártházba. Miközben az autóban ülnek, Béla kolléga ismét hangot ad gyanújának, megkérdezi Gyuricát, hogy nem csinált-e olyasmit, amiért elvihetnék. Az órák persze nem adhatja ki a titkát, mert akkor a gyermekek is életveszélybe kerülnének velük együtt, ezért nemmel válaszol.

Nem sokkal később arra is fény derül, miért vitték el őket a nyilasok: Keszei, a fényképész jelentette fel őket. Az író visszaugrik az időben, és most azt is elmondja, hogy hogyan telt az ő előző estéje. A kocsmából hazafelé tartva végig azon gondolkodott, hogy mennyire megsértették őt Gyuricáék a kételkedésükkel. Személyes sérelmét viszont ki is terjeszti: „Nem az egész emberiséget vágta pofon és szennyezte be azzal, hogy kételkedett az emelkedettségben, az emberségben, a jóban?”<sup>94</sup> Megtudjuk róla azt is, hogy hiányzó lába helyén még mindig fájdalmat érez, bár már nincs ott semmi, csak egy csonk, amely iszonyatos lehet. Így egyrészt képet alkothatunk a fényképész szenvedéseiről, másrészt paradox helyzetben találjuk magunkat: hogyan is hihetnénk az emberiségben, szembesülve a háború borzalmasságával? Monológjának további részében Keszei arról is beszél, hogy mennyire szereti, és nagyra tartja az embereket: „Talán azért vagyok képes a jóságra és erre a határtalan szeretetre, mert nagyon is megismertem a szenvedést. [...] Aki sokat szenved,

---

<sup>92</sup> *Uo.*, 240.

<sup>93</sup> *Uo.*, 245.

és ott jár a halál mezsgyéjén, nem is egyszer az élete során, az tudja, hogy semmi nem ment meg inkább a rossztól és a büntől, mint a szenvedés maga.”<sup>95</sup>

Úgy véli, azért, mert sokat szenvedett, nagyon kellene az embereknek tisztelniük őt. A szenvedésnek szinte perverz imádata szűrődik ki szavaiból. Az is látható, hogy az önzetlen szeretet álarca mögött Keszei sajnos valójában azért vallja ezeket, azért teszi meg a szenvedést a fő princípiumnak, hogy annál inkább imádhassa saját magát! Szerinte ő nagyszerű ember és hős, csak ezt nem látja meg senki. Öntömjénezése közepette többször ellentmondásba kerül önmagával is, például: „Arról aztán ne is beszéljünk, hogy milyen társadalom az, amely megtúr magába [...] olyan embert, [...] aki hajlandó megölni másokat, akiket nem látott soha, s akiről nem tud semmit, s akik soha nem bántották meg őt egy ujjal sem! Nem a hóhért kellene először felakasztani, mert vállal ilyen munkát?”<sup>96</sup>

Az erőszakmentesség és szeretet prófétájaként az erőszak erőszakos eltiprása a programja. Később tovább ábrándozik a hősiességről. Ez a nyomorék, szerencsétlen ember nyilvánvalóan úgy menekül a rideg valóság elől, hogy a szent célért küzdő hősnek képzelettel magát. Egy gondolatmenete, amely később fontossá válik: „Hányszor van úgy, hogy a hős mások szemében gyáván viselkedik! [...] Arról van szó, hogy senki nem félti inkább az életét, mint a hős! [...] Ezért minősítik néha egészen ostobán és felületesen gyávának a legnagyobbat!”<sup>97</sup>

Egy megkötéssel az író is elfogadja ennek a vélekedésnek a helyességét: a háttérben meghúzódó őszinte szándék az, ami valóban meghatározó. Végül Keszeinek látomása támad:<sup>98</sup> Gyugyunak gondolja magát, aki szenved, mint ő maga is a valóságban, rejtetten. De szolgasága nem tart örökké, mert a sziget rabszolgái fel fognak lázadni a zsarnok ellen:

„És [Gyugyu] ott áll, és nem ereszti le a karját, és nem mozdul a helyéről [...], és kiált: én mondom nektek, hogy így cselekedjete. [...] látta őket, amint előrehaladnak némán, félelmetesen, és ruháját súrolva haladnak el mellette, ki előre szegezett karral áll. Hallotta az ércesen csendülő, és csörögve, majd sikoltva omló trónust... Ő pedig ott áll, összefonja a mellén karjait, és megforrósodó szemmel nézi a sokadalmat, mely nem szűnik özönleni az ég négy tája felől, és kiáltanak: – Kit ünnepelünk?

És válaszolnak rá karjaikkal felfelé mutatva: – Őt!

---

<sup>94</sup> *Uo.*, 270.

<sup>95</sup> *Uo.*, 275.

<sup>96</sup> *Uo.*, 277.

<sup>97</sup> *Uo.*, 279.

<sup>98</sup> *Uo.*, 282–286.

És a föld felszakad, és magasra emelkedik magával emelve őt a sokaság fölé...”

Amikor véget ér a látomás, Keszei összeveti a sötét valóságot a nagyszerű álommal. Felháborodva kiált fel: „Hazudik! – mondta az órás. Hát nem, uraim! Maguk rontják meg a földet a közömbösségükkel! Mindent ledegradálnak a maguk alantas színvonalára... Maguk az emberiség rákfenéje! Mind egytől egyig nyomorultak, akiket el kell söpörni.” Az elhatározást tett követi: „A legcélravezetőbbnek azt találta, ha elmegy reggel a nyilaspárt körzeti irodájához, és feljeleníti őket néhány olyan kijelentésért, amit előtte tettek, füle hallatára két nyilas pártszolgálatosra, akik betértek egy fél deci pálinkára.”<sup>99</sup>

A 9. fejezet a nyilasok egyik irodai szobájában kezdődik. Négyen vannak ott: a felgyűrt ujjú (öt Macáknak hívják) és a szőke nyilas – akikkel a kocsmában már találkoztunk a 2. fejezetben –, egy revolveres, és egy civilruhás, aki éppen akkor lép be a szobába. Elkezdik a négy fogoly kihallgatását, először Kovácsot hívják be. Végig sem hallgatják az asztalos rémült magyarázkodását, és arra sem válaszolnak, hogy miért hozták őket a pártházba. Ehelyett ütlegetik, a szőke nyilas pedig gyalázza: „Erőltess meg a koponyádat, és próbáld megjegyezni, hogy te közönséges lator vagy, a feleséged pedig egy mocskos kurva, aki végigstrichelte a fél várost, mielőtt a te ringyód lett. Világos?”<sup>100</sup> Kovács összeomlik. „Rázkódó vállakkal sírni kezdett, akár egy gyermek.” Macák és a fegyveres ezután visszaviszik a többiekhez.

A civilruhás, aki csendben nézte végig a kínzást, most megszólal, és okítja a szőke nyilast: amit Gyuricákék elkövettek, az egyáltalán nem bagatell ügy, ahogyan a szőke véli. Míg a nyíltan lázadókat, a partizánokat egyszerűen ki lehet végezni, addig ezekkel az emberekkel – akik nem lázadnak, csak a maguk kis körében szidják a fasisztákat – sokkal nehezebb elbánni. Nem kivégezni kell őket – az ütlegetés célja megfélemlíteni ezeket az egyszerű embereket annyira, hogy elveszítsék minden öntudatukat és a hatalom alázatos kiszolgálóivá váljanak: „Hogy megtanulják, hogy nekik semmit, magának pedig mindent szabad! [...] Egyetlen jogunk van: befogni a szánkat! Kuss! A nagyfejűek azt csinálnak velünk, amit akarnak. [...] Magának nem egyéb a dolga, mint bebizonyítani nekik, hogy ez valóban így van! [...] Persze, erre aztán meglepődnek kissé, hogy ők nem egészen így gondolták! Dehogynem! – mondja maga. – Nagyon is jól gondoltátok, s hogy ne feledkezzetek meg róla, most összetöröm a heréteket, karotokat, s a többi...”<sup>101</sup>

---

<sup>99</sup> *Uo.*, 288.

<sup>100</sup> *Uo.*, 294.

<sup>101</sup> *Uo.*, 300–302.

Majd folytatja: „Soha ne feledkezzen meg arról, hogy az emberek becsülni is képesek önmagukat, olyan mértékben, amilyen mértékben a felfogásuk szerinti tisztességhez hűek tudnak maradni. [...] Nem kértek bocsánatot, barátom! Maradt bennük valami az önérzetből... Tud ennél veszélyesebbet? [...] Lázadozni, tiltakozni, protestálni, ellenére tenni... – csak az képes, aki becsülheti önmagát!”<sup>102</sup>

A tömeg a diktatúra legnagyobb ellensége, nem az elszórt ellenállás. Így a nyilasok is úgy lehetnek a legbiztosabbak a hatalmukban, ha elpusztítják az emberek önérzetét. „Az ember nagyon gyenge és tulajdonképpen rettenetesen utálatos valami! [...] Meg kell utáltatni önmagukat önmaguk előtt!” – mondja a civilruhás. Kiadja az utasítást: verjék félholtra a többieket is, addig üssék őket, amíg kegyelemért nem könyörögnek, alázzák meg őket. És ami nem kevésbé fontos: „Ha megmondaná nekik, hogy mi a bűnük és miért verik őket, akkor azok a polgárok félnének, akik hasonlót cselekedtek. Ne tudják! És féljen mindenki kint a világban, bűnös és ártatlan egyaránt!”<sup>103</sup>

A következő fejezetben, a tizedikben éri el *Az ötödik pecsét* cselekménye a tetőpontját. A négy főhős a nyilas pártház egyik zárkájában fekszik, összeverve, megkínózva. Kovács mester nincs magánál, a lelki terror következtében teljesen megzavarodott. A többiek hozzá képest még jól vannak, és arról beszélgetnek, hogy mi várható ezután. Béla kolléga tisztán látja a helyzetet: csak akkor menekülhetnek meg, ha bocsánatot kérnek a fogvatartóiktól, ha behódolnak nekik. Ő viszont nem hajlandó feladni a becsületét, csak hogy mentse a bőrét, és ennek az igazságáról próbálja meggyőzni Svungot is, aki még mindig komolyan reménykedik a megmenekvés lehetőségében. Már Kovács mester is beleszól ebbe a beszélgetésbe, és ő sem ért egyet Béla kollégával. Összességében reálisan mérlegelnek: vagy meghalnak, vagy pedig megalázkodnak, és akkor élhetnek tovább, de végleg elveszítve az önbecsülésüket, és így életük értelmét is. Éppen ezen gondolkodnak, amikor nyílik a cella ajtaja, és belép Macák egy revolveres férfi társaságában.

Kikísérik őket a pártház halljába, ahol megdöbbenő látvány fogadja őket: „A hall közepén, kis távolságra a villanytól, egy mennyezetre akasztott csiga mélyre hulló kötelén egy férfi függött hátracsavart karokkal, úgy, hogy csak a lábujja érte a földet.”<sup>104</sup> A férfi

---

<sup>102</sup> *Uo.*, 304–306.

<sup>103</sup> *Uo.*, 307.

<sup>104</sup> *Uo.*, 325.

szörnyen össze van verve, tele a teste véres sebekkel, nyöszörögve haldoklik.<sup>105</sup> Megjelenik a hallban a szőke nyilas és a civilruhás is. Utóbbi beszédet intéz hozzájuk, lényegében ugyanazt mondja, mint a szőkének az előző fejezetben, csak árnyaltabban: nekik tényleg az a kötelességük, hogy fogják be a szájukat és békésen, nyugodtan, engedelmesen éljék az életüket. Most már csak egy dolog van hátra: bizonyítsák be, hogy valóban ártatlanok, és csak valami félreértés következtében fogták el őket. Ez szerinté igen egyszerűen megy: „Nos: azt indítványoztam, hogy ne öljük meg magukat lent a pincében, hanem adjunk alkalmat arra is, hogy kifejezhessék megvetésüket ez iránt a homunkulusz iránt... [...] A gyakorlati kivitelezést úgy képzeltem el, hogy távozásuk előtt – mielőtt hazatérnének a családjukhoz –, sorban odamennek ehhez a szuszogó fürtelemhez, és két pofont mérnek az arcára, úgy egyik, mint másik feléről. Elkerülhetetlen, hogy közben össze ne mocskolják a kezüket, de meleg vízzel könnyen lemoshatják otthon, és nyoma sem marad a bőrükön.”<sup>106</sup>

Kovács mester indul meg elsőként a kikötözött partizán felé, hosszú tépelődés után. Lassan odaér a férfi elé, de felpofozni nem tudja. Ő ugyanis Kovács szemébe néz, amíg előtte áll, és az asztalos emiatt képtelen megütni a már ütésre emelt kezével, nem bírja elviselni az ember pillantását. Összeesik, kinyújtott kézzel elterül a padlón. Az asztalost, aki már csak rémülten sikoltozni tud, elvezetik a pincébe. Következőként Király indulna a partizán felé, de Béla kolléga megragadja a karját, nem engedi, hogy tovább menjen. Ő maga pedig felhördül: „Nyomorult... utolsó gyilkosok!” – és a civilruhás felé megy. Elérni persze nem tudja, mert Macák egy pillanat alatt a háta mögött terem és leüti a revolverével.

A civilruhás már feladta a társaságot, és megparancsolja Macáknak, hogy intézze el őket, amikor Gyurica megszólal: „Várjanak... kérem!” – majd a kikötött férfi mellé áll és Svung tiltakozása közepette kétszer felpofozza, ahogyan a nyilasok követelték. „Gyurica szemei csukva voltak. Úgy, csukott szemekkel fordult meg, és karjait kissé széttárva maga előtt, ujjait mereven, feszülten szétnyitva, az ajtó felé indult. Karjai mind széjjelebb nyíltak, mintha ott akarnák hagyni tenyerét, s mire az ajtóhoz ért, a karjai egészen szét

<sup>105</sup> „A háttértudatunkban azonnal transzcendentálunk: a véresre vert kommunista magát Krisztust formázza?” BALOGH Róbert, *Mímélők. Sánta Ferenc – Hamvai Kornél: Az ötödik pecsét*, Echo, 2008/2, 26; Másutt az utalás nem találgatásként merül fel: „Egy ellenállót, Krisztusként felfüggesztett félholtat kellene megpofoznia a szintén majdnem agyonvert négy megkínzott párának...” BÓTA Gábor, *A választás lúdbőrözötető kényszere*, Magyar Hírlap, 2006. nov. 19, 7.

<sup>106</sup> SÁNTA, *Az ötödik...*, i. m., 330–331.

voltak tárva, fel egészen a váll magasságáig, és a felgyűrődő kabátujjaktól messze, magasra feszültek az ujjak.”<sup>107</sup>

Az utolsó fejezetben Gyurica hazafelé tart a nyilas pártházból.<sup>108</sup> A járókelők részegnek nézik, és valóban úgy is viselkedik, mintha részeg lenne: magán kívül, teljesen magába roskadva, széttárt karokkal halad az utcán. Közben légitámadás folyik Budapest ellen, mindenütt a bombák robbanásának hangja és a légiriadó üvöltése hallatszik. Gyurica ilyen állapotban ballag hazáig. Mielőtt belépne a kapun, megtorpan: „Hosszan nézte a házat. Aztán odalépett a sarokház falához, és a karjára hajtotta a fejét. Először halkán, majd egyre hangosabban zokogni kezdett. Lassan lecsúszott a fal mentén a földre, arcát a vakolathoz szorította, és szemeit a kis házra szegezve zokogott tovább.”<sup>109</sup>

Végül a regény utolsó mondata már felidézi a szebb jövő lehetőségének reményét: „Csak a távoli tüzek reccsenése hallatszott, és a beálló csendben felhallatszott Vecsés alól az ágyúk dörgése.”<sup>110</sup> A felszabadítónak vélt szovjet csapatok, amelyek véget fognak vetni a nyilas rémuralomnak, már ott állnak Budapest kapujában. Ezek szerint Gyurica áldozata nem volt hiábavaló: most már biztos, hogy sikerült megmentenie a gyermekeket.<sup>111</sup>

---

<sup>107</sup> *Uo.*, 341–342.

<sup>108</sup> E a ponton egy nagyformátumú művészember alakja körvonalazódik bennem: Őze Lajosé, amint a regényből készült film főhőseként, Gyurica Miklós órás mesterként imbolyogva megy hazafelé. Az imént engedték szabadon a nyilasok. Arcát összeverték, haja kócos, ingjének gallérja és zakója véres. Fáradt, kimerült, bizonytalanul lépked, mint aki nem tud mit kezdeni a hirtelen rászakadt szabadsággal. A következő pillanatban légiriadó van, bombázók süvítenek, a környező házak falai leomlanak. Gyurica letérdel, arcát zakója mögé rejti. Talán arra gondol, hogy ez a végítélet, melyben őt is utoléri megérdemelt büntetése, hiszen még egy óra sem telt el azóta, hogy két pofont adott egy megkínzott és kötélre felhúzott, haldokló embernek. Nem lett volna szabad megtennie azt, amit a nyilasok követeltek tőle, de ez volt az ára az életben maradásnak, s neki mindenképpen élnie kell. Még akár azon az áron is, hogy Jézus Krisztust megpofozza, nemcsak egy rá emlékeztető megkínzottat. Porban, törmelékek között tör utat magának, arcáról eltűnik a félelem, vonásai valamiféle kimondhatatlan bizonyosságról árulkodnak. Futni kezd, megáll a kocsmánál, ahol társaival együtt iszogatót, mielőtt letartóztatták. Befordul az utcába. Már nem bombáznak, sértetlen a szegényes földszintes ház, mely nem csupán az órás mester otthona, hanem azoknak az árva gyermekeknek is, akiket elbújtatott. Arcán halvány mosoly, volt értelme a szenvedésének.

<sup>109</sup> SÁNTA, *Az ötödik...*, i. m., 346.

<sup>110</sup> *Uo.*, 346.

<sup>111</sup> „Gyurica a regény végén azért siet haza, hogy Évát és társait mentse, s ebben bizonyára szerepet játszik az ő jövőbe vetett hite. Ez a hit erős ugyan, hiszen végül is rábírja őt, hogy pofon vágja a haldoklót, de korántsem olyan biztos, mint azt az értelmezők többsége [...] gondolná. Ahogyan azt a civil ruhás nyilas pedagógiai eszme-futtatásánál már láthattuk, Gyurica sem lehet benne bizonyos, hogy Éva elfogadja a neki mondottakat, s azokra úgy reagál, ahogyan azt ő szeretné.” SÁRI B., i. m., 60.

## 1.2 Az ötödik pecsét erkölcsi döntéshelyzetei

Disszertációm e fejezetében etikai irányregényként elemzem Sánta művét. Azonban nem szabad meglepednünk arról, hogy itt a fogalomnak nem a hagyományos megnevezését tartom szem előtt. Az író nem tűz ki valamilyen közvetlen politikai-társadalmi célt maga elé regénye megírásakor. Sőt, határozott állásfoglalás, agitatív szándék sem jellemzi. Mégsem lehet figyelmen kívül hagynunk a regényre megfellebbezhetetlenül jellemző társadalmi látásmódot, továbbá azt a tényt sem, hogy Sánta a lelkiismeret mellett áll ki döntéseink meghozatalának eredőjeként, s olyan viselkedésmoделleket állít az olvasó elé, amelyek nem követendő mintaértékűek ugyan, ám mindenképpen állásfoglalásra (s ezzel együtt döntésre), cselekvésre készítetnek.

Egy korunkbeli, visszatekintő értelmezéskor szerencsére módunkban áll, hogy nagyobb hangsúlyt fektessünk a regény egyéb mondanivalóira, és más kérdéseket fogalmazzunk meg, univerzálisabbakat, mint amelyek egy-egy ideológia sajátosságait érintik csupán.

Mi sem tükrözi ezt jobban, mint az, hogy Földes Anna visszatekintve egészen másképpen vélekedik a regényről:<sup>112</sup> „Akik a kort átéltük, tudjuk, hogy a fasiszta gépezet, a nyilas terror nem így működött. Sánta szándéka – és az általa szerkesztett, szuggesztív parabola – itt fordul át a koncepciók perék mechanizmusának leleplezésébe. Az író közvetlen utalás nélkül, és mégis félreérthetetlenül közelít ezáltal a mű születésének jelen idejéhez.”<sup>113</sup> Így gondolkodik Keresztesi József is: „A fölfokozott én-tudattal megvert hivatásos forradalmár alakja felől tekintve Sánta műve bizony összetettebb értelmezésekre is lehetőséget nyújt a szimpla antifasiszta olvasatnál.”<sup>114</sup>

A regényben tudatosan végigvonul a fikció- (a valóságban nem létező helyzet feltételezése, amely azonban a valóság pontosabb megismeréséhez vezethet) és a parabola-jelleg (példázat, példabeszéd; erkölcsi célzatú jelképes tanító elbeszélés) dualitása, egymásra hatása, sőt ezek véleményem szerint kölcsönösen kiegészítik egymást.

<sup>112</sup> A két összevethető olvasat: FÖLDES Anna, *A Sokan voltunktól a Húsz óráig* = F. A., *Húsz év – húsz regény*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 377–400; Uő., *Pokolbéli kísértés a jóra. Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét*, [http://www.muveszkek.hu/index.php?option=com\\_content&view=article&id=503%3Apokolbéli-kisertes-a-jora-santa-ferenc-az-otododik-pecset-&catid=83%3Aajto&Itemid=2](http://www.muveszkek.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=503%3Apokolbéli-kisertes-a-jora-santa-ferenc-az-otododik-pecset-&catid=83%3Aajto&Itemid=2) (2010.01.12).

<sup>113</sup> FÖLDES, *Pokolbéli...*, i. m.

<sup>114</sup> KERESZTESI József, *Egy feltöretlen pecsét. Sánta Ferenc – Hamvai Kornél: Az ötödik pecsét*, [http://www.revizoronline.hu/hu/cikk/309/santa-ferenc-hamvai-kornel-az-otodik-pecset-pecsi-nemzeti-szinhaz/?label\\_id=605&first=0](http://www.revizoronline.hu/hu/cikk/309/santa-ferenc-hamvai-kornel-az-otodik-pecset-pecsi-nemzeti-szinhaz/?label_id=605&first=0) (2010.01.12).

A konkrét történelmi helyzetbe ágyazva teszi fel Sánta-Gyurica a kérdést: mit tegyünk, mit tehetünk a pokol küszöbén? Van-e értelme az áldozatnak? Egyáltalán, lehet-e mérlegelni egy erkölcsi dilemmát felvető helyzetben? S hozhatunk-e ilyenkor jó, illetve helyes döntést? Vagy csak a klasszikus rossz vagy rosszabb lehetősége marad...?

A példázat megszólaltatásával kezdődik a beszélgető kisközösség<sup>115</sup> megismerésének második szintje. Maga a példázat egészen új fénybe állítja Gyuricát – aki addig csak „rosszmájú” megjegyzéseket tett –, s a történet elhangzása után kinek-kinek válaszolnia kell a kérdésre. A regény alakjai eddig csevegtek. Most gondolkodni kényszerülnek: értelmezni az életet.<sup>116</sup>

„A regény első szerkezeti egysége, az exozíció, a bevezető kocsmái beszélgetés volt. A szereplők megismerésének ezen az első szintjén az író az átlagember típusát vázolta fel a maga mindennapi életében. A második egység két részre tagolódik: a példázat elhangzása után a kisközösség együttesen nem tud dönteni, majd magában mindenki válaszol a kérdésre. A szereplők megismerésének ezen a második szintjén tehát már a típuson belüli egyéniségekkel ismerkedünk, a szereplők itt különülnek el igazán egymástól. Az ezután következő és a lezáró egység a szereplők megismerésének harmadik szintjét fogja szolgálni. Választ kapunk arra, hogy a teoretikus, absztrakt filozofálás közben megfogalmazott válasz miként módosul a mindennapiságból kiemelkedő, konkrét egyéni élethelyzetben. Ez teszi lehetővé a szereplők igazi megismerését, hiszen itt dönteniük, cselekedniük kell. Legbensőbb tulajdonságaik így mutatkoznak meg.”<sup>117</sup>

Mint ahogyan az előzőekben már említettem, a tizedik fejezetben éri el *Az ötödik pecsét* cselekménye a tetőpontját. A szereplőknek választaniuk kell a gyakorlatban, hogy megpofoznak-e egy félholtra vert ártatlan ellenállót (s ezzel megmenekülnek), vagy pedig, követve az alapvető humanista normát, nem „szennyezik be a kezüket” (s így csupán a valószínűsíthető halál marad számukra). Mindhárman az emberiség mellett döntenek (Gyurica magatartását a későbbiekben elemzem), megcáfolva a példázatra adott elméleti okfejtésüket. A halál ugyanis Gyugyu sorsa, az alapvető erkölcsi szabályok melletti kiállítás választása.

„*Az ötödik pecsét* kétharmada (a tízből a hetedik fejezetig) éppen azzal jellemezhető, hogy a gondolati anyag olykor szinte csak mellékesen bukkan föl. Apró történetek görgőin haladunk előre. A krúdys, digressziós, szálelvesztési technika miatt sok

<sup>115</sup> Vasy Géza kifejezése. Vö. VASY Géza, *Az etikai választás regénye*, Jelenkor, 1974/7–8, 715.

<sup>116</sup> VASY, *Sánta...*, i. m., 85.

kis mozaik, törmelék közül kell az olvasónak összeraknia az utolsó nagyjelenet sorsdöntő helyzetét gondolatilag előkészítő mondatokat.”<sup>118</sup>

A regény vitathatatlanul az „utolsó nagyjelenetből” kiindulva elemezhető a legkönnyebben: ebből a nézőpontból egyértelmű, hogy a végső döntés miatt állt össze a teljes történet. A sorsdöntő helyzet irányába fokozatosan sűrűsödő, remek írói érzékkel megkomponált szerkezet az erkölcsi üzenet minél hatásosabb eljuttatását szolgálja.

Pusztai Ferenc deklaráltan újraolvasó tanulmányában<sup>119</sup> elsősorban a novellák és *Az ötödik pecsét* kapcsán ír a nyelvi drámaiság példáiról: „»Az ötödik pecsét« című regényt egyre sűrűsödő drámai sodrás, tartósan vibráló feszültség hatja át. [...] A változatos és váltakozó intenzitású eszközök közül ezúttal három kisebb szóhasználati példát választottam. Mindenekelőtt annak érzékeltetésére, hogy Sánta milyen tudatosan, milyen aprólékos gonddal használta fel, pontosabban miként működtette a nyelvi lehetőségeket. Az első példában köznapi, időjárási megnevezések kapnak többletjelentést. [...] A második példát a főszereplő órás egyéniségére, különálló helyzetére és szerepére jellemző nyelvi jellegzetességek közül választottam. Gyurica ritkán, többnyire rövid, gyakran talányos közbeszólásai kulcsszerepet kapnak a regényben. Csomópontot, fordulatot, figyelmeztetést egyaránt jelölhetnek. [...] A harmadik példának, a megszólításoknak a regénybeli fontosságára maga az író irányítja a figyelmünket. [...] Ha az olvasó a regény második részében nagyobb figyelemmel követi a megszólítások villódzását, még azt is észreveheti, hogy magukban a megszólításokban is vannak változások. Például csak a zárkában hangzik el egy-egy becézett keresztneves megszólítás.”<sup>120</sup>

E fejezet összegzéseként nem kívánom megkerülni azt a bevezető kérdést, hogy a regény részletes elemzése után miért sorolom *Az ötödik pecsétet* az etikai irányregények kategóriájába. Véleményem szerint a műben a hősök példázattal szemben tanúsított gondolati-gyakorlati ambivalenciája a legfontosabb. Az író hatásosan mutatja be, hogy az elméletnek nem szükségszerűen engedelmeskedik lelkiismeretünk, annál magasabb szinten áll, s erkölcsi imperatívusként néha a „józan ész” is képes legyőzni, ha valami értékesről van szó, amiben hinni lehet, sőt kell, s amiért meghalni is érdemes.

<sup>117</sup> VASY, *Az etikai...*, i. m., 719.

<sup>118</sup> OLASZ, *i. m.*, 67.

<sup>119</sup> PUSZTAI Ferenc, *Sánta Ferenc nyelvi drámaisága*, Magyar Nyelv, 2009/3, 324–327.

<sup>120</sup> Uo., 325–326.

### 1.3 A regény címének és mottójának értelmezése

Az *ötödik pecsét* címének ihletője a bibliai János Jelenések könyve, azon belül is a pecsétek feltöréséről szóló 6. rész. Itt a következőket olvashatjuk:

„9. És mikor felnyitotta az ötödik pecsétet, látám az oltár alatt azoknak lelkeit, a kik megölettek az Istennek beszédéért és a bizonyágtételért, a melyet kaptak.

10. És kiáltának nagy szóval, mondván: Uram, te szent és igaz, meddig nem ítélsz még, és nem állasz bosszút a mi vérünkért azokon, akik a földön laknak?

11. Akkor adatának azoknak egyenként fehér ruhák; és mondaték nékik, hogy még egy kevés ideig nyugodjanak, a míg beteljesedik mind az ő szolgatársaiknak, mind az ő atyjokfiainak száma, a kiknek meg kell öletniök, a mint ők is megölettek.”

A párhuzam a regénnyel nyilvánvaló: Béla kolléga, Király és Kovács mind saját hitükért halnak meg, azért, amely szerintük helyes és megfelel őszinte meggyőződésüknek, a humanizmus alapvető, megfellebbezhetetlen normáinak. Meddig lesz ez így, meddig lehet úrrá a jón a rossz, a tisztességesen a tisztességtelen, az emberségesen az embertelen? Az *ötödik pecsét*ben az igazi kérdés éppen az, hogy mi képviseli a felsőbb erkölcsi törvényt a modern világban, ahol „Isten meghalt” és „minden Egész eltörött”?

Erről szól a regény mottója is: „Amint ugyanis körbejárva megtekintettem szentélyeiteket, olyan oltárra akadtam, amelyen ez a felírás állott: Az ismeretlen istennek. Nos, hát én ezt hirdetem nektek, akit ti ismeretlenül is tiszteltek.”<sup>121</sup> „A külső abszolútum transzcendenciájának elvetése [után az ember] belül ismeri fel magának a létnek »személyfeletti« teljességét, [amelyet] paradox kifejezéssel belső transzcendenciának nevezhetnénk.”<sup>122</sup>

Az új istent, az objektív erkölcsi rend széthullása utáni etika új, szubjektív viszonyítási pontját Sánta Ferenc az emberi lelkiismeretben találja meg. Az „ismeretlen isten” többszörösen is az: képtelenek vagyunk szavakba foglalva megmagyarázni lelkiismeretünk parancsát, és gyakran nem is tudatosítjuk, hogy ez a belső erkölcsi szabályozó erő valójában a lelkiismeret. De ez az író szerint nem is fontos, nem igazoló eljárás kérdése, hogy miért tesszük a jót. A fő az, hogy az ember jót cselekedjen, függetlenül attól, hogy éppen a szocialista eszmék, vagy a keresztény hit szellemében teszi ezt.

<sup>121</sup> (17) Az areopáguszi beszéd. 23.

<sup>122</sup> EISEMANN György, *A Nietzsche-ügy* = E. Gy., *Végidő és katarzis*, Bp., Orpheusz, 1991, 35.

Másrészt attól nem lesz helyes az aljas, önző magatartás, ha szép szavak mögé rejtik alávalóságát. Így nincs is minőségi különbség például Gyurica és a hívő Kovács cselekvése között, de a másik oldalon az ember jóságát prófétai hittel valló Keszei és az ember undorító féreg voltáról beszélő civilruhás nyilasé között sincs.

Az emberek nagy többsége nem forradalmár, nem tudja vállalni a politikailag elkötelezett életet – véli Sánta –, de ez nem akadályozza meg őket abban, hogy az igazságosság, a becsületesség, a humanizmus normái szerint éljenek. Ez az az „ismeretlen isten”, aki az emberben lakozik.

Nem az lesz a fontos, hogy bármilyen eszme mellett elkötelezzük-e magunkat – háttérbe szorul a szereplők különböző világnézeti beállítottsága, elkötelezettsége –, hanem sokkal inkább az, hogy képesek vagyunk-e hallgatni a valamennyi emberben eredendően ott lakozó erkölcsi ítélőképességre.

Gyurica példázata tehát sarkít, s éppen ezzel tud döbbenetes erejű lenni. Aki meghallotta, választani kényszerül, nem tud elmenekülni a döntés elől. Nem is lehet, mert a lelkiismeretével kell szembenéznie kinek-kinek.

„Az ismeretlen isten: az ember. Filozofikusabban fogalmazva: az emberi lényeg. Sánta hite szerint az emberi lényegtől idegen minden, ami embertelen, s így az erkölcsi rossz is. Az emberi lényeg az erkölcsi jó megvalósítására tör. S mivel az emberiség története az emberi lényeg mind teljesebb kibontásának folyamata, joggal mondhatja Sánta, hogy a rossz győzelme csak átmeneti érvényű lehet.

A rosszat legfeljebb elviseli az ember, sőt nagyon sokszor kénytelen is elviselni, de kiirtani a rossz sem tudja az emberből a jónak a tudatát. Az ember nem születik a jó és a rossz tudásának képességével, de a neveléssel, és csakis azzal elérhető, hogy képes legyen megkülönböztetni azokat.”<sup>123</sup>

Az „ismeretlenségnek” még további jelentései is megtalálhatóak a regényben. Egyrészt saját magunk nem ismerése: az asztaltársaság tagjai, amikor a példázatról gondolkoznak, teljesen ellenkező döntésre – a szenvedés elutasítására – jutnak, mint a regény végén, a valóságban, kész tények elé állítva. Másrészt a mások nem ismerése: Gyuricát mindenki gyávának látja, pedig a döntésének hátterét jobban „ismerő” olvasó szemében bizonyára nem az.

---

<sup>123</sup> VASY, *Sánta...*, i. m., 77.

## 1.4 Példázat a példázat ellen

A 60-as, 70-es évek magyar prózájában – a korabeli kritika véleménye szerint<sup>124</sup> – egyre inkább centrális kérdéssé vált a „hogyan élni?” kérdése. A mindenkor érvényes erkölcsi normák és a hétköznapi létezés ellentétéből fakadnak a feszültségek, amelyek a művekben tematizálódnak. A korszak prózájáról szólva a kutatók egy új hőstípus megjelenéséről is tudósítanak, a magyar Don Quijote-téma újjáéledéséről beszélnek; „a hősről, aki sajátos értékeit vállalva bolyong a világban, keresve a hétköznapi életben az értékek mentén való létezés lehetőségét”.<sup>125</sup> Király István tanulmánya szerint<sup>126</sup> a fentieknek két irodalmi műfaj köszönheti „felvirágzását”: az egyik az irodalmi szociográfia, a másik pedig a Sánta Ferenc nevével és művével fémjelezhető, gondolati-morális feszültségekkel teli parabola.

„A parabolát mint kettős jelentésű, metaforán alapuló és önmagán túlmutató alakzatot sokan az allegóriával rokonítják. [...] Az allegorizálás és a parabolizálás között lényegi különbség van.<sup>127</sup> [...] A parabola a gondolati közlésért született, de az olykor pazarul hitelesítő fikció és kitalált látvány nélkül nem érvényes. [...] A modernitás a parabolát is alaposan átformálta. A rejtélyes, reflexióigényes modern parabolák háttérbe szorítják a hagyományos, a konfliktust biztos ismerettel és magától értetődően megoldó műveket. [...] A jelenségnek a műfaj újabb fejleményeire olyannyira jellemző poétikai konzekvenciái vannak: az ésszerű léteberendezkedésen alapuló teleologikus gondolkodást kiszorítja a célelvűséggel ellentétes tapasztalatokat erősítő. Az elbeszélésnek nincs íve, s emelkedett igazságokhoz sem juthatunk el. Legföljebb ponttól pontig haladhatunk.”<sup>128</sup>

„Sánta Ferenc regényeinek »első valósága« elválaszthatatlan attól a történelmi traumától, melyet a diktatúra, az 56-os forradalom, s az ezt követő megtorlás jelentett. Az író közvetlenül nem beszélhetett erről, maradt a parabola áttételessége. Úgy tűnt, az analízis hajlamú, moralizáló, filozofáló író adekvát műfaját találta meg a parabolában.”<sup>129</sup>

Sánta Ferenc regényének egyik leglényegesebb kérdése: mit választhat, és mit válasszon az ember a Gyurica által felvetett szituációban. Legyen Tomocephalus, akinek nincs lelkiismerete, és így nem is bántja semmi, vagy Gyurgyu, akinek az egész élete

<sup>124</sup> Vö. *A hetvenes évek magyar irodalmáról*, szerk. AGÁRDI Péter, Bp., Kossuth, 1979.

<sup>125</sup> BOKÁNYI, i. m., 23.

<sup>126</sup> KIRÁLY István, *Móricz öröksége és a korszerű elkötelezettség*, Kortárs, 1973/2, 320–330.

<sup>127</sup> Részletesen ld. OLASZ, i. m., 63–64.

<sup>128</sup> *Uo.*, 64.

csupa szenvedés. A kérdés csak látszólag kérdés, a rá adható válasz nyilván csak a zsarnok szerepének választása lehet, ha tényleg racionálisan dönt az ember, és önmagát sem csapja be. Valami viszont nincs rendjén ezzel a példázattal, és ezt a szereplők is észreveszik – Keszei kivételével: a parabola ugyanis műfajából adódóan egyszerűsít.

A választási lehetőség a valóságban nem létező emberi személyiségeket és szerepeket tételez fel. Egyrészt – szándékosan – megfélekeznek arról, amit az asztalos meg is fogalmaz a 7. fejezetben: „Én igazán távol állok a Kakatititól, de azért nem merném azt mondani, hogy teljesen kifogástalan ember volnék. Ami pedig azt illeti, egyáltalán nem vagyok olyan körülmények között, mint az a Gyugyu, és mégsem mondanám azt, hogy gazember vagyok. [...] Olyan ember vagyok, mint a többi!”<sup>130</sup>

Tehát olyan emberek, mint amilyenek a példázatban szerepelnek, nem léteznek. A parabola keretein belül is kizár egy dolgot, amire Keszei talál rá látomásában: a társadalom megváltoztatásának, megjavításának lehetőségét az elnyomottaktól kiinduló forradalommal. A példázatból éppen egy létező harmadik magatartás hiányzik. Az, amelyik szerint a példázat ábrázolta viszonyok nem örökérvényűek, tehát megszüntethetők.

Van még egy gond Tomoceanszkakatiti magatartásával: nem lenne szabad úgy viselkednie, ahogyan viselkedik. Sánta Ferenc így fogalmaz a Vasy Géza által készített interjúban: „Aki rossz, farkastörvényű emberré vált, elromlott szív és értelem, az ennek a tudásnak ellenére az, mégpedig tudva tudván, hogy a köznek a véleménye, ítélete ellen cselekszik.”<sup>131</sup> Tehát nem lehetséges, amit Gyurica állít Tomoceanszkakatitiről: „Nyugodtan élte le az életét, mert mindazt, amit tett, kora helyénvalónak ítélte, rendbenvalónak tartotta mint jogot, ami Tomoceanszkakatitit megilleti.”<sup>132</sup> Attól, hogy a „kor erkölce” miatt cselekszik az ember aljasságot, ő még tudja, hogy helytelen a magatartása, és köteles változtatni rajta. Ha ezt nem teszi, akkor a korerkölcsekre való hivatkozás sem menti fel őt a bűn alól.

Mit szeretne mondani Gyurica ezzel a példázattal? Mint minden parabola, ez is sokféleképpen, az értelmező egyéniségétől és helyzetétől függően értelmezhető. Gyurica azért mondja el a többieknek a történetet, hogy azok gondoljanak bele saját helyzetükbe, kényszerüljenek állást foglalni a példázatban felvetett erkölcsi kérdésekben, és ismerjék fel passzivitásuk, gyávaságuk helytelenségét.

<sup>129</sup> *Uo.*, 65.

<sup>130</sup> SÁNTA, *Az ötödik...*, i. m., 238.

<sup>131</sup> SÁNTA, *A szabadság...*, i. m., 54.

<sup>132</sup> SÁNTA, *Az ötödik...*, i. m., 103.

„Tomoceuszkakatiti és Gyugyu kettőse természetesen nem az erkölcs két oldalát szimbolizálja. Tomoceuszkakatiti a fanatizmust ábrázolja, saját eszméinek, korának, kultúrájának, egyszersmind: önmaga fanatikusát; Gyugyu, a rabszolga alázatossága pedig nem más, mint közöny. A fanatizmus és a közöny, a két emberi attitűd, amely együttese fenntartani képes egy monopóliumot: ami azt jelenti, hogy a Gyugyuhoz hasonló rabszolgák közönye miatt a Tomoceuszkakatitihez hasonló fanatikusok hatalma soha nem fog megdőlni. Gyugyu tehát bűnös, árt az egész emberiségnek azzal, hogy nem kísérli meg – teszem azt – gazdája, vagy a zsarnok meggyilkolását.”<sup>133</sup>

Lucs-Lucs szigete azért annyira kegyetlen, mert az ott élők – mind a zsarnok, mind a rabszolga – fenntartás nélkül elfogadják helyzetüket, ugyanolyan passzívan, mint ahogyan Kovácsék törődnek bele a saját koruk erkölce által meghatározott szerepükbe. Ha rájönnek arra, hogy a példázatra válaszként saját felfogásuk szerint csak a zsarnokság mellett szabad dönteniük – amelyet viszont ők maguk elítélnék –, akkor talán rájönnek, hogy tenniük kell világuk embertelensége ellen, ki kell lépniük a teljes passzivitásból, az engedelmségből. Kovács mester és a többiek idáig már nem jutnak el, túlságosan megszokták a helyzetüket ahhoz, hogy felismerjék erkölcstelenségét. Gyurica ezt már rég megtette, üldözött zsidó gyermekeket fogadott be magához, és ezzel tevékenyen szembefordult a fasiszták zsarnokságával. Keszei éppen az ellenkező pólust képviseli. Ő felismeri a példázat korlátait – a változás szükségességét –, a valóságban viszont kiszolgálja a zsarnokokat, és galád módon elárulja Gyuricáékat, mert sérelem esett rajta.

„Maga a példázat anyagában és szemléletében egyenesen az ókori filozófiáig vezethető vissza. Már Platónnak az volt a véleménye, hogy jobb az igazságtalanságot elszenvedni, mint elkövetni. A sztoicizmus középponti problémája pedig éppen az etika kidolgozása volt. Epiktétosz például – aki Sántára bizonyíthatóan hatással volt – ugyanazt a belső szabadságot hirdeti, amellyel a példázat is birkózik.”<sup>134</sup> (Epiktétosz *Kézikönyvecskéje* Sánta diákévei alatt könyvsiker volt, három kiadásban is megjelent a II. világháború idején. A hatás titka könnyen megfejtethető: Epiktétosz morálisan igazolhatta a magyar értelmiség uralkodó magatartását: a passzivitást és a kivárást.)<sup>135</sup>

„Szerinte az úr rabja lehet a szenvedélyeinek, s ugyanakkor a rabszolga szabad lehet akkor, ha belső szellemi függetlenséget élvez, ámde ezt a szabadságot nem a világ

<sup>133</sup> BUJÁKI Márton, „Az ötödik pecsét” felszíne, és rejtett üzenetei = *Diáktudomány*, szerk. DOBRÓKA Mihály, GYULAI Ákos, DABASI HALÁSZ Zsuzsanna, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2010, 256.

<sup>134</sup> VASY, Sánta..., i. m., 88.

<sup>135</sup> Vö. *Uo.*, 178.

megváltoztatása árán éri el. Nem maguk a dolgok, hanem a róluk kialakult képzetek teszik az embert boldoggá; a jó és a rossz nem a dolgokban van, hanem a hozzájuk való viszonyunkban, ezért saját akaratunktól függ, hogy boldogok vagyunk-e. Gyurica csak kihagyja a világ megváltoztathatóságának a lehetőségét a példázatból, az ókori Róma filozófusa egyenesen feleslegesnek ítéli ezt. De Gyurica mélységesen hisz a világ megváltoztathatóságában, s cselekszik is érte a történelmi fejlődés során egyetemessé váló normák alapján, amelyek szerint az emberéletet, főleg a gyermekekét, fokozott védelem illeti meg.”<sup>136</sup>

Hogyan viselkednek a szereplők a valóságban? Keszei és Gyurica magatartását az imént már értékeltük, most már csak az van hátra, hogy a másik három hőst vizsgáljuk meg, akik mind a parabola kapcsán (Tomoceuszkakatiti mellett), mind a nyilas pártházban (a gerinctelenséget elutasítva) egyformán döntöttek. Három ember háromféle indoklással választotta ugyanazt.

Gondolataikban nem tudták vállalni a szolga sorsát és inkább megalkudtak magukkal, amikor viszont komolyra fordult a dolog, és bizonyoságot kellett tenniük erkölcsiségükről, még közülük a leggyengébb jellem, Király úr is kész volt szembenézni a halállal. Mindhárman a szókratészi eszmét követik: inkább elszenvedik a gonoszságot, mint hogy elkövessék. Egzisztenciális döntésük alapja szilárd meggyőződésük a humánus normáinak érvényességében. Az elmélet és a gyakorlat kettősségére a regény olvasójának kell megtalálnia a magyarázatot, ha helyesen akarja értelmezni a történetet.

A Gyurica feladta kérdésre először, az elvont-elméleti helyzetben valamennyi szereplő „rosszul” válaszolt.<sup>137</sup> „Keszei, aki a rabszolgát választotta, másnap feljelenti a társait. A három iparos a zsarnoki lét mellett dönt, de harmadnap mégsem képesek a haldokló kommunista bántalmazására. A konkrét helyzet tehát az ember igazi énjét mutatja meg. Aki az elvont etikai vitában hősnek mutatkozna, az aljas lesz, aki pedig ott gyáva volt, az a valóságban mégis hős.”<sup>138</sup>

„Sánta regénye az önmagában oly humánus és hősi gesztust éppen úgy relativizálja, mint hősei életformáját általában. Akkor, amikor a regény fináléjában finom éllel megmutatja, hogy az erkölcsileg oly szépen színezhető halálvállalás mennyire relatív (Gyurica esetével fordítva meg a példázatot), akkor iróniája azt mutatja meg, hogy »mennyire magyar módra« hősök a hősei, megragadva a korszak szellemiségét, s levonva

---

<sup>136</sup> *Uo.*, 88–89.

<sup>137</sup> *Vö. Uo.*, 97.

az abból következő valamennyi lényeges következtetést ember és történelem viszonylatában. Mert olyan időket idéz meg Sánta regénye, amelyben nem elzárkózni kellett volna a rontó hatalom elől és passzívan menni parancsára a vágóhídra, »kiállva a próbát«, hanem tenniük kellett volna. S ha van hőseinek bűne, az apró emberi számíthatóságokon túl, akkor az éppen abban nyilvánul meg, hogy semmit sem tettek az ellenük is fegyverkező rossz világ ellen.»<sup>139</sup>

Az ember – Sánta ezt üzeni – mindenkor felelős önmagáért. Mert aki megfosztja magát attól a képességétől, hogy ura legyen önmagának, az zuhanni kezd, s magával ránt másokat is. Nincs olyan elhibázott élet, amely ne lenne rossz hatással mások mindennapjaira. Aki vét maga ellen, másokat is büntet. Ezért mindenkinek először saját magán kell kezdenie a jóvátételt, hogy később másokon is segíteni tudjon. Nincs más út a felemelkedéshez, a büntől való megszabaduláshoz, mint az önismeret.

„Az ötödik pecsét asztaltársasága mindvégig a *Hogyan kell élni?* kérdésére keresi a választ. A példázat csak két lehetőséget ismert, s Gyurica kivételével ők maguk is elfogadják először, hogy nincs több. De a regény maga nem egyszerűen parabola. Itt a tulajdonképpeni parabola egy olyan konkrét életviszonyokba ágyazott realiztikus történetbe épült be, amely a parabola ambivalenciájánál sokkal gazdagabb, s más-más reagálási lehetőségeket mutat be. Sánta azt ábrázolta, hogy milyen hatást tesz egy közösségre egy parabolikus történet. S a regényegész összefüggéseiben nyilvánvalóvá válik, hogy maga a parabola itt nem is tart igényt arra, hogy az élet egészének kifejezőjeként értelmezzük.»<sup>140</sup>

Vasy Géza fenti gondolatmenete szintén az önismeret irányába mutat: a parabolikus történet nem az élet egészének kifejezőjeként jelenik meg, sokkal inkább a közösség tagjainak ön-megismerését szolgálja. A „konkrét életviszonyokba ágyazott realiztikus történet” során jelentkező választási lehetőségek ugyanis döntő többségükben a parabola elhangzása után következnek, így a Lucs-lucs-i történet hatása, a reagálások mikéntje már az önismeret egy magasabb szintjén láttatható. A parabola igazi hatása, ambivalenciájának feloldása tehát nem egyfajta sajátos megoldás keresését célozza, sokkal inkább a szereplők önmagukba fordulását, helyzetük felmérését és értékelését szolgálja.

„Sánta parabolái nehezen azonosíthatók a reális téren-időn kívüli, pusztán a regényközlésért elképzelt fikcióvilággal. Minden modellező szándék ellenére mondhatjuk,

<sup>138</sup> Uo.

<sup>139</sup> BORI Imre, *Tettek és irodalom* = B. I., *Bori Imre huszonöt tanulmánya*, Újvidék, Forum, 1984, 399.

hogy ezek a művek közvetlen anyagukkal, a valóságos, megtörtént vagy megtörténhető történelmi tapasztalatokkal, az életanyag stilizációjával legalább annyira hatnak, mint a regényfilozófiával, mellyel a kitalált látvány nem alárendelő, inkább mellérendelő viszonyban van. A nyilas rémuralom és a kommunista diktatúra közötti analógia ott van a hatvanas évekbeli jelen, jelenhez szólás parabolaburkában.”<sup>141</sup>

Sánta Ferenc határozott meggyőződése, hogy létezik egy, a szubjektum értékelésétől elválasztható valóság, amely a regényen, mint írói üzeneten keresztül közvetíthető. A világ összefüggései tehát eleve – szubjektumtól és nyelvi meghatározottságtól függetlenül – adottak, s ezek az objektíven fennálló viszonyok pontosan lefordíthatók a nyelvre, majd az olvasás aktusában visszafordíthatók a nyelvtől független tudattartalmakra. A történetképzést ezért az oksági összefüggések szoros, lineáris láncolata jellemzi: minden – Sánta esetében redukált számú – esemény logikus következménye egy korábbinak, s egyben előidézője egy újabb, ugyancsak logikusan bekövetkező történésnek. A cselekmény tehát lényegében teleologikus, azaz határozott cél felé tart. A parabola ebben az esetben nem célként, sokkal inkább eszközként azonosítható.

„A modern parabolában az egész struktúra metaforahordozó, a jelenetszerű elbeszélés tölti be a metafora funkcióját, s ez az, ami metaforikusan működik. Nem véletlen, hogy az újabb prózaelméleti kutatások a metaforikus tér- és időviszonyok alapformáját látják a parabolában mint az utalásos jelentéseket történetstruktúrában kifejező elbeszélésben. A parabolisztikus elbeszélés általános jellemzőjeként említhető metaforikusság azonban még a 20. századi parabolában sem uralkodó. Hiszen tovább él a forma erősen erkölcsi vonatkozású, kissé didaktikus hagyományától nem független, az események redukciója ellenére is történetstruktúrában alkotó, minden metaforikusság és analogikusság mellett a metonimikus elvnek is teret adó változat, melyet a hatvanas évek irodalmában Sánta Ferenc regényei képviselnek.”<sup>142</sup>

*Az ötödik pecsét*, és benne a sziget-példázat: jelképes történet, amely metaforikus eszközökkel illusztrál egy bizonyos eszmét, elvont erkölcsi tanítást, de végül azt bizonyítja be az olvasónak, hogy ez a fajta elvont parabolikus gondolkodás helytelen, nem alkalmas valódi következtetések megállapítására, és csak félrevezeti a gondolkodót. Absztrakt etikai rendszert ne próbáljunk alkotni – sugallja az író –, hanem inkább arra törekedjünk, hogy

<sup>140</sup> Vasy, Sánta..., i. m., 97.

<sup>141</sup> OLASZ, i. m., 67.

<sup>142</sup> *Uo.*, 64.

egyedül szubjektumunk erkölcsi parancsolatának, lelkiismeretünknek engedelmeskedjünk döntéseink meghozatalakor.

„Az ötödik pecsét egyik érdekessége éppen az, hogy ennek az életstratégiának [az egzisztencialistának – F. S.] a problematikusságát is képes fölillantani. Hiszen a regény tele van olyan mondatokkal, amelyek éppenséggel Gyuricza naiv választási szituációját érvénytelenítik.”<sup>143</sup>

---

<sup>143</sup> *Uo.*, 65.

## 1.5 Viselkedésmodellek

Sánta Ferenc regényében az emberiség egészének bemutatására, általános életfilozófia megfogalmazására törekszik, a cselekmény és a szereplők együttese parabolisztikus jellegű. Szándékának megfelelően választja ki szereplőit, és jól felismerhető jelképes jelentéssel ruházza fel őket.

Már a névválasztás is az általánosítást szolgálja. Kovács János és Király László: ezek teljesen hétköznapi, szinte elcsépeletnek mondható tucatnevek. Béla kollégának pedig a vezetéknevével még csak nem is találkozunk a regényben, ő egyszerűen a mindenkori Béla kolléga.

Ők hárman képviselik a kisemberekből, a dolgozó népből álló tömeget. Megvannak a maguk hibái és erényei is, a saját egyéniségük. Ez az író részéről nagyon szerencsés megoldás, elkerüli vele azt a zsákutcát, amelybe könnyen beletévedhetett volna, és ezt hasonló módszerrel éri el, mint *Az áruló* című regényében: a hősök hihetőek, az olvasó többé-kevésbé magára ismer bennük, és nem arc nélküli, erőszakoltan kidolgozott, sarkított jellemelek.

Sánta így vall erről egy beszélgetésben: „A legelvontabb kérdésről is lehet úgy szólni, hogy a valószerű közeg, az élő, megtapintható figurák megteremtésével eseménnyé, ahogyan mondani szokták, valós történeté alakítsuk, szublimáljuk a legérzékenyebb, alig-alig megragadható gondolatainkat is.”<sup>144</sup>

A többi szereplő viszonylag egyedibb, kevésbé átlagos személyiség. A névválasztás alapján a legközelebb a kommunista Szabó áll hozzájuk. Ebből azt az írói sugallatot érezhetjük ki, hogy az, aki ellen mer állni a rémuralomnak, és életét is kockáztatva szembe mer fordulni vele, nem szükségszerűen különleges hősi alkat, sokkal inkább ugyanolyan magyar munkásember, mint a többiek. A lázadás nem a félistenek privilégiuma, hanem a becsületes ember kötelessége.

Gyurica és Keszei képviselik a következő fokozatot. Az ő nevük kevésbé átlagos, Gyuricáé még sajátosnak is mondható. Ez párhuzamban áll gondolkodásmódjuk jellegével: mindkettejüknek a világról alkotott véleménye és magatartása világosan különbözik a többi szereplőtől. Mindkettő magányos, ha beszélnének másoknak a meggyőződésükről, valószínűleg nem értenék meg őket.

---

<sup>144</sup> ERKI, i. m., 21.

A legszélsőségesebb fokozatot képviselő szereplők nem kapnak nevet. Ezek az egyik oldalon a nyilasok, akik annyira lealacsonyodtak az író szemében, hogy nem tartja őket emberi lényeknek, és ezért nem is „nevesíti” őket. Kivétel ez alól Macák, akinek a neve a „medvére” asszociál, nehézkes és üresfejű brutalitásának jeleként. A „civilruhás” és a „szőke” megnevezések semmitmondóak, a nyilas mozgalom személytelenségére és érzéketlenségére is utalnak. A nyilasok kínzókamrájában kikötött vasöntő, akit a civilruhás csak homunkulusznak nevez, szintén névtelen. Egyes elemzők arra gondoltak, hogy Szabó, Béla kolléga szomszédja lehetett, de ezt az író nem erősíti meg egyértelműen. Nem is fontos, hogy tudjuk – ő ugyanis egy a fasizmus elleni harcban mártírhalált halt sok ezer becsületes ember közül, az ellenállást jelképezi nemcsak az olvasó, de a hősök szemében is.

„Az ötödik pecsét, ha egyes részeire figyelünk, sehol sem emelkedik a hétköznapi pesti kispolgár gondolkodási szintje fölé. A szereplők átlagosak; az író szándékosan választott szürke életű hősöket, hogy ezeknek a köznapian egyszerű sorsú embereknek az életében mutassa meg a választás nehézségeit. A regény azt hangsúlyozza, hogy a választás dilemmája nemcsak a kivételes életet, hanem mindenkit egyformán döntésre kényszeríthet.”<sup>145</sup>

A regény nyelvi alakítása nem merül ki pusztán az egyes karaktereket jellemző szófordulatok alkalmazásában. Az elbeszélői szólam, a szereplők beszéde és belső monológjai, valamint a szabad függő beszédben közölt szövegrészek viszonya az „igazság” példázatos közvetítésének összefüggésében találják meg a maguk helyét az olvasás során. Sánta regényének rejtett sajátossága, hogy az elbeszélő időnként kiterjeszti kompetenciáit a szereplők beszédére, mintegy felülírva azokat: például a könyvügynök jóval kevésbé „cikornyásan” szólal meg belső monológjaiban, mint a nyilvánosság előtt.<sup>146</sup>

Mi az egyes szereplők hitvallása, milyen filozófiát követnek? Talán a legegyszerűbb a három átlagembert: Béla kollégát, Királyt és Kovácsot jellemezni. Nem ellenszenves figurák, tiltakoznak is a világ gaszágával szemben, de nem hajlandóak semmit sem tenni ellene. A teljes passzivitás elvét követik. Úsznak a sodrással, és eszükbe sem jut tenni ez ellen – tudatában vannak a kiszolgáltatottságuknak. Mégis fokozati különbség vehető észre közöttük.

<sup>145</sup> BÉLÁDI, *Vázlat...*, i. m., 1829.

<sup>146</sup> Nézetem szerint a narrátor megnyilatkozásait nem tekinthetjük közvetlenül Sánta Ferenc véleményének, az utóbbi típusú szövegek más regiszterbe tartoznak, nyelviileg és az igazsághoz való viszonyukat illetően is (így pl. a dolgozatban idézett interjúk).

Kovács mester keresztény, hívó ember: istenfélő, becsületes, lelkiismeretes, és hű a feleségéhez, akit nagyon szeret. „Ő aztán nem fog meghalni, üdvözülni fog.” – mondják róla barátai. Nála a passzivitás alapja éppen keresztény hite. „Ne álljatok ellene a gonosznak, hanem aki arczul üt téged jobb felől, fordítsd felé a másik orczádat is. És aki törvénykezni akar veled és elvenni a te alsó ruhádat, engedd oda néki a felsőt is.”; „Szeressétek ellenségeiteket, áldjátok azokat, akik titeket átkoznak, jót tegyetek azokkal, akik titeket gyűlölnek, és imádkozzatok azokért, akik háborgatnak és kergetnek titeket.” – ezeket mondja Jézus a hegyi beszédben<sup>147</sup>, és Kovács ehhez a magatartáshoz a végsőig ragaszkodik is.

Egyetlen alkalommal veszíti el önuralmát: amikor hitvesét gyalázza a szőke nyilas. Nála tehát nincs meg még a szándék sem a társadalom megváltoztatására, és bár belátja, hogy gonosz a világ, hitének parancsa szerint cselekszik. Az ember jóatermettségét fogalmazza meg Kovács, s azt, hogy „csak együtt vagyunk rosszak”, vagyis a társadalom tesz rosszá. De ehhez az elvont megfogalmazáshoz s a belőle következő szükségszerű felismeréshez, vagyis ahhoz, hogy a társadalmat kell megváltoztatni, hogy az ember igazán jó lehessen, Kovács már nem tud eljutni.

Svung – Király úr – korántsem ennyire tiszta képlet. Őt a legjobban talán a félművelt szóval lehetne karakterizálni. Szakmájánál fogva szoros kapcsolatban van a könyvekkel, és ismeri is azokat, de valamelyes olvasottsága ellenére nem egészen érti, hogy miről szólnak. Például, amikor az asztaltársaságnak a művészet szépségét próbálja megmagyarázni egy ironikus jelenetben, éppen egy giccses képpel kívánja azt érzékeltetni.

Találkozott Freudnak és egy francia egzisztencialista filozófusnak az írásaival, és gondolkodott is rajtuk, sőt, rájuk hivatkozva próbálja a szeretőjével kapcsolatos gyalázatos viselkedését mentetgetni. A példázaton gondolkodva megállapítja magában, hogy Gyurica „hülye-úr”, mert ha nem volna az, akkor tudná, hogy életünk lényege nem „azon kínlódni, hogy mit és hogyan cselekedjünk”. Ellenkezőleg: „Nagyon jól tudjuk mi azt mindannyian, minden esetben, hogy hogyan kell vagy kellene cselekedni! [...] Tudjuk – csak aztán elkezdünk spekulálni. Kezdjük megnöveszteni a fülünket, mint valami ronda formájú antennát, hogy halljuk: mit mond a szabály, amelyet illik, sőt muszáj meghallgatni!”<sup>148</sup>

Ezen a ponton még Sánta Ferenc is egyetért a véleményével, de Svung később egészen rossz irányba viszi el a gondolatait, önzésének szentesítésére használja őket.

<sup>147</sup> Máté 5, 39-40., 44.

<sup>148</sup> SÁNTA, *Az ötödik...*, i. m., 192–193.

Valóban szembehelyezkedik az egzisztencialista író véleményével, és a teljes emberi felelőtlenséget tanítja. Ennek ellenére megszólal benne a lelkiismeret. Tisztában van vele, hogy ezek a gondolatok nem helyesek, elszégyelli magát miattuk, és bántja az is, hogy megcsalja hű feleségét, de képtelen változtatni a helyzetén. Az akaraterőnek egyetlen szikrája sincs benne.

Béla kolléga kettőjükénél jóval határozottabb, bátrabb, „keményebb”. Nem hagyja magát lejártni, a nyilasok fogságában is egyedül ő védekezik az ütések ellen. Amit senki nem tud róla a többiek közül: a kocsmáros sunyi ügyeskedő, aki becsstelen módon vezeti üzletét, egyedül saját boldogulását tartja szem előtt. Mindamellet nem szabad túl szigorúan megítélnünk. Nem árt ő senkinek, és – bár tisztességtelen módon – mindenki jól jár vele. Ő az egyedüli a négy barát közül, aki már jó előre eldönti, hogy inkább meghal, semmint hogy bármiben is a nyilasok kedvére tegyen. Svungot ő állítja meg, amikor az indulna felpofozni az ellenállót.

Filozófiája szerint a kis vétkek elkövetése nem számít a bűn kategóriájába, ezért ezek nem is bántják a lelkiismeretét. Azt viszont, ami a szemében valóban bűn, a leghatározottabban elutasítja. A kocsmárosnak fogalma sincs arról, hogy ez a társadalom megváltoztatható, sőt, mélyen meg van győződve e cinikus világ állandóságáról, s ezért idomulni igyekszik hozzá. Így nem a „jóra”, a benső vezérlő elvre hallgatva segíti a szomszéd „leendő özvegyét”, csupán prakticista szemléletből. Ezért nem is okoz számára különösebb problémát a válaszadás a példázatra: jól akar élni, tehát nem tudja elfogadni Gyugyu sorsát.

Leegyszerűsítve és összevetve a három hős jellemét megállapíthatjuk, hogy Kovácsból a lázadáshoz szükséges erő hiányzik, a kocsmárosból a szándék, Királyból pedig mindkettő. Gyuricánál – aki egyedül fordul szembe a fasisztákkal már a regény kezdete előtt – ez a két tulajdonság egyaránt jelen van.

Gyurica mester csak látszólag illik a társaságba. Már a kocsmában kilóg a többiek közül, nem tréfálkozik, legfeljebb gúnyolódik. Sokkal csendesebb, zárkózottabb náluk, társai csodabogárnak tartják. Ezért mindenféle pletykát terjesztenek arról, hogy fiatal lányokat csábított el. Ennek oka talán az lehet, hogy Éva, akivel a 6. fejezetben beszélget, nem az ő gyermeke, és valaki őt látta meg az utcáról a házban. Barátai persze egy szót sem hisznek az egészből, de azért ugratják az órást, és valamire azért mégis gyanakodnak. Béla kolléga a nyilas cellában egyszer ezt mondja neki: „Én mindig azt hittem [...], hogy maga

olyan ember, akinek van valami vaj a fején. Tisztességes vaj, úgy gondolom.”<sup>149</sup> Így fogalmaztak a kommunista Szabóról is, akit előző éjjel hurcoltak el a nyilasok. Pontos elképzelésük nincs, és Gyurica mindvégig tagadja, hogy bármit is elkövetett volna. Számára a gyermekek élete egyértelműen mindenképp felett áll. Életét kockáztatta értük, és a pofont is csak azért adja a vasmunkásnak, mert értük áldozza fel magát. Az órásmester jóval különb társainál, egyedül ő tesz az embertelenség uralmának megdöntéséért. Nem az aktív ellenállást választja, hanem a passzív – nem a cudar világ lerombolását, hanem a szebb világ megalapozását, az értékteremtést.

Egyértelműen pozitív szereplő a vasmunkás. Róla így vall Sánta: „A legkülönb ember az az ember volt, akinek haldoklásához odavezették őket. De ők képesek voltak halálukkal adózni tiszteletet ennek az embernek.”<sup>150</sup> Ő az aktív ellenállás megszemélyesítője, az ő, és a hozzá hasonlók áldozatára van szükség ahhoz, hogy a Gyurica által rejtegetett gyermekek békében élhessenek egy szebb világban. Kérdéses viszont, hogy melyikük áll valóban a másik fölött. A nyilasoktól ugyanis megtudjuk, hogy ők a lázadók partizánakcióit bagatell ügynek tartják, nem fenyegeti igazából az uralmukat. Ebből a szemszögből nézve talán mégis helyesebben cselekszik az órásmester a lázadónál.

Gyurica embersége okán együvé tartozó a vasöntővel, aki a fegyveres ellenállást választotta. Mindketten egy olyan közösségnek a tagjai, amely a társadalom megváltoztatását tűzte ki célul. Törekvéseik végső soron azonosak: igazságos társadalmat szeretnének.

Hátravannak még a női szereplők, akik közül leginkább a kis Éva és Kovácsné érdekesek számunkra. Közös jellemzőjük, hogy a szeretet irányítja őket. Kívül állnak a háború borzalmán, ők képviselik a romlott világban az anyaságot, a legtisztább humánusmot. Sánta Ferenc az ember alapvető hivatásának tartja a családalapítást, az egészséges, az ember eredendő jóságában hívő gyermekek felnevelését. Ez a jövő, és így mindenképp felett áll. Gyurica ennek megfelelően kiérdemli az olvasó legnagyobb tiszteletét.

„A Sánta hőseiben tudatosodó kisemberi életszemléletet a fasizmus válaszul elé állította. Háromféle lehetőség kínálkozott, és Sánta mindegyik utat megmutatja. Lehetett a fasizmust az életszemlélet helyességét igazoló újabb történelmi bizonyítékként értelmezni. Ebben az esetben még bezárulóbba lett az élet, még inkább a »kisvilágba« szoruló. Ezt az utat járja az asztalos, a kocsmáros és az ügynök.

---

<sup>149</sup> *Uo.*, 319.

<sup>150</sup> ERKI, i. m., 21.

Lehetett a fasizmust az életszemlélet igazolásának tekinteni egyrészt, de ugyanakkor lehetőségnek arra is, hogy a »kiválóak« – mint amilyenek Keszei is képzelte magát – »felemelkedjenek«, és irányító történelmi személyiségként szerepelhessenek. A »kisember« Hitler életútja csábító példa lehetett. Keszei úgy vélhette, hogy ő csak a sors szeszélyei miatt, s csak ideiglenesen »kisember«, valójában történelmi személyiség. Ezzel a Keszei-féle hamis tudattal – amennyiben a politikai cselekvésben keresett realizálást – szükségszerűen kívül rekedt a személy a »kisemberi« világon, elnyomottból elnyomóvá, az elnyomó rendszer gépezetének egy kerekévé válva.

S lehetett végül a fasizmust az életszemlélet elégtelenségének, szűkösségének bizonyítékául is felfogni. Gyurica korábbi életéről s nézeteiről nem értesülünk ugyan, de őt nyilván a fasizmussal való találkozás emeli a kisemberi tehetetlenség tudat fölé.

E felismerés hatására válhat cselekvő emberré, aki befolyással akar lenni a történelemre, aki nem elszenvedni, hanem alakítani akarja a történelmet. S ezt a felismerést szeretné valamiképp megosztani ezekkel a barátaival, ezzel a kisközösséggel. (Ezzel, mert Gyurica más kisközösségeknek is fontos tagja, ám azokban a kisközösségekben ez a probléma nem így jelentkezik.)<sup>151</sup> Tudatosító céllal mondja el „irányított” példázatát.

---

<sup>151</sup> VASY, *Sánta...*, i. m., 82–83.

## 1.6 A fanatizmus kritikája a regényben

Keszei, a fényképész talán a legalattomosabb a negatív szereplők közül. Megszállottan hisz egy elvont eszmében és saját tökéletességében. Fanatikus, márpedig az író szerint a fanatizmus a legnagyobb bűn. „Útját kell állni a rögeszméseknek, [...] nevétségessé, hitelvesztetté kell tenni őket, ki kell húzni a lábuk alól a talajt, le kell járatni a fanatikusok, a megveszekedett ocsmány, korcs, beteg logikáját.”<sup>152</sup> – vallja, és Keszei személyében példát is hoz rá a regényben. A fényképész csak saját igazságát hajlandó látni, saját koncepcióját véli mindenhatónak, így lábbal tiporja az elemi erkölcsi normákat. Az ő szemében az a bűn, ami ellentmond maga alkotta elveinek – és ezek közül a legfontosabb, hogy ő a tökéletes ember megszemélyesítője. Keszei látomását olvasva biztosan felmerül az olvasóban a párhuzam Nietzsche művével, a *Zarathustrával*.

Gyugyu, az alázatos rabszolga „emberfeletti emberré” lényegül át, és a nyomorék fényképész többi mondatából is mintha Zarathustra gondolatait hallhatnánk ki: „Azt kérdezi, egyre kérdezi és nem fárad belé: »miképen tartja meg magát az ember a legjobban, legtovább, legkellemesebben?« S ezzel – válnak ők a ma uraivá. A ma ez urait győzzétek le, én véreim, – ezek a kis emberek: ők az emberfölötti ember legnagyobb veszedelme! Győzzétek le, fennsőbbrendű emberek, kis erényeiket, kis bölcsességeiket, a homokszemkíméletet, a hangyabolyt, a nyomorú kedvtelést, a »legtöbb ember boldogságát!«”

Szenvedéskultuszát is bizonyára innen merítette: „Hadd menjenek tönkre egyre többen, egyre jobbak a fajtátokból. – mert sorsotoknak mind rosszabbnak és keményebbnek kell lennie. Csak úgy – csak úgy nő az ember abba a magasságba, a hol a villám éri és töri össze: mikor elég magas a villámnak! [...] Úgy tartom, még nem szenvedtetek eleget! Mivelhogy magatok miatt szenvedtek, s nem szenvedtetek még az ember miatt. [...] Egyiktek sem szenved a miatt, a mi miatt én szenvedék.”<sup>153</sup> Keszei szerint ő már nyilván szenvedett annyit, hogy Übermensch lehessen, és mivel „nagyon szereti az embereket”, a még tökéletleneket is ebbe a nemes helyzetbe szeretné juttatni.

Életformájában Keszei azonos a többiekkel, akárcsak Gyurica. De míg Gyurica a belső kritikát képviseli, a kisközösségen belülit, addig Keszei a külső kritikát, ami szándékában és céljaiban a kisközösség létezése ellen hat. Mindketten elégtelennek tartják a meghunyászkodó kisémberei magatartást, de gyökeresen ellentétes okok miatt. Gyurica

<sup>152</sup> SÁNTA, *Az ötödik...*, i. m., 26.

<sup>153</sup> Friedrich NIETZSCHE, *Im-igyen szóla Zarathustra*, Bp., Göncöl, é. n., 386–388.

azért, mert ez az emberi lényeg ellen ható erő, ami elnyomorítja, deformálja az embert, s ezzel lehetetlenné teszi az értelmes életet. Épp a fordítottja ennek Keszei gondolatmenete. „Keszei a (torzan értelmezett) emberi lényeg diadalát az elnyomorított emberek elpusztításával kívánja elérni. Tehát nem az élet, hanem a pusztulás hirdetője.”<sup>154</sup>

Keszei alakja igen erős kritikáját tartalmazza a fasiszta ideológiának. Illusztrálja, hogy a fasizmus miképpen tudott tért hódítani a tömeg egy tekintélyes csoportjában, s hogy a látszólag helyes és magasztos eszmék mögül hogyan bukkan elő lényegük: az embertelenség. Keszeiben igény él a mindennapiságból való kiemelkedésre, de a torz filozófiák hatására nem a helyes módot találja meg. Keszei fanatikus alak. S egy külső vonás, a testi elesettség is hangsúlyozza a lelki nyomorékságot.

A nyilasok a fanatizmusnak más formáját képviselik, sokkal elérhetőbb célt követnek: „Hitler nem is tudja talán, hogy milyen nagy dolgot mondott akkor, amikor azt tanácsolta a fiataloknak, hogy legyenek olyanok, mint a vadállatok! Ez nem alkalmi szólam. Ez filozófia!”<sup>155</sup> Nem elvont eszme ez, mint Keszeié, hanem nagyon is gyakorlati szándék áll mögötte. Eszköze a leszámolás az erkölcsökkel, a jósággal, végső célja pedig a mások feletti uralom megszerzése és fenntartása. A nyilasok Lucs-Lucs szigetét szeretnék megvalósítani, ahol sok-sok megfélemlített és gyámoltalan Gyugyu szolgálja ki a korlátlan hatalmú Tomoceanszkatitiket. Ezért kínozzák és alázzák meg az embereket, ezért nem tekintik bagatell ügynek az asztaltársaság meggyőzését. Ha a hatalmuk valóban korlátlan, azt az egy-két lázadó Gyugyut egyszerűen széttépetik a tigrisekkel.

A civil ruhás nyilas egy olyan anti-utópiát igyekszik megvalósítani, mint amelyet George Orwell ír le *1984* című regényében. Itt megfigyelhetjük a lucs-lucsi lázadó sorsát: a hatalom elszigeteli, nem tud rátalálni a hozzá hasonlóan gondolkodókra, még ha vannak is egyáltalán. A legtöbb ponton megegyezik a két regényben a módszer is, amivel ezt eléri a hatalom: a fizikai fájdalommal való fenyegetésen túl megfosztják a kommunikáció lehetőségétől (Orwellnél a nyelv végletes leegyszerűsítésével, Sántánál Gyugyu nyelvének kivágásával), megfosztják az alávetetteket még a gondolkodásuk szabadságától (feltalálják a „gondolatbűn” fogalmát), sőt családjuktól is (Gyugyu feleségét és gyerekeit egyszerűen elveszik tőle, az *1984*-ben pedig már a család fogalmát is leszűkítették az együttélésre).

A nyilasok ettől nyilván eléggé távol vannak még, ezt igazolja az is, hogy nem sikerül a hőseket meghódoltatniuk, fizikailag kell megsemmisíteniük őket. És nekik már

<sup>154</sup> VASY, *Sánta...*, i. m., 82.

<sup>155</sup> SÁNTA, *Az ötödik...*, i. m., 306.

nem is sikerülhet, mert uralmuk rövidesen befejeződik, pár nap van már csak hátra belőle. A civil ruhás, aki a nyilasok ideológiáját a legtisztábban képviseli, higgadtan viselkedik, nem látszik rajta megszállottsága, pedig ő a hatalom fanatikusa. Leszámol lelkiismeretével, lábbal tipor mindent, amit az emberi erkölcs diktál, csak azért, hogy uralkodhasson másokon.

„A regényben a hatalomnak a kegyetlen fogdmeg és a »megtévedt bölcsészfiú« mellett talán a civil ruhás nyilas a legmarkánsabb képviselője, aki nem csupán képviseli a hatalmat, hanem annak ideológiáját is megfogalmazza. Ez a hatalom, elmondása szerint, egy pedagógiai elképzelés alapján működik, mely a »kisember« természetrajzára épít.”<sup>156</sup> Beszédükről felismerhetjük, hogy mind a szőke, mind a civil ruhás nyilas, akik az elnyomás ideológiáját hordozzák, értelmiségiek, sőt, utóbbi bölcsész. Sánta mindig sokra tartotta a munkát, azokat az embereket, akik tisztességesen megdolgoznak megélhetésükért. A szerepek kiosztása mégsem azt jelenti, hogy Sánta nem tiszteli az értelmiséget – csak azt kívánja hangsúlyozni, hogy a szellemi elithez tartozás nem egyenlő az emberi felsőbbrendűséggel, nem mentesít az alapvető erkölcsi normákhoz való igazodás kötelezettsége alól.

---

<sup>156</sup> SÁRI B., *i. m.*, 55.

## 1.7 A szabadság és az erőszak problematikája *Az ötödik pecsétben*

„1963-ban, *Az ötödik pecsét* megjelenésekor még elég nagyarányú volt az értetlenség e regénnyel szemben is. Jónéhányan beszéltek az egzisztencialista filozófia hatásáról, az elvont, életidegen kérdésfeltevésről, a kispolgáriságról, a pesszimizmusról s még sorolhatnánk a negatív kritikai észrevételeket.”<sup>157</sup>

Sánta Ferenc így vall regényének szándékolt mondanivalójáról: „Azt szándékoztam mondani, hogy jóságában, tisztességében, becsületében soha nem lehet legyőzni az embert. A rossz, a gonosz, a becstelenség, tisztességtelenség erői ideig-óráig felülkerekedhetnek, különösen, ha szerveződni képesek, de végérvényesen nem nyomoríthatják meg az embert. A jóság, az igazság, a becsület igénye olyan mélyen él bennünk, oly szüntelen jelenvaló, hogy nem lehet olyan helyzet, nem lehet olyan dilemma, melyben ne tudna eligazítani bennünket, melyben ne lenne képes meghatározni egyetlen helyes magatartásunkat. Lelkiismeret, ha tetszik, szókratészi hang ez, mely csendben marad, ha jót teszünk, de rögtön megszólal, tiltakozik, ha rosszra készülünk. Ettől van az, hogy a gazember mindig tudja, hogy gazember s ezért nem menthetjük fel bűnössége alól. [...] Bennünk van minden törvény, a rosszé is, a jóé is, csak figyelni kell rájuk.”<sup>158</sup>

Sánta gondolkodásában itt erős párhuzam figyelhető meg az egzisztencializmus filozófiájával.<sup>159</sup> Jean-Paul Sartre *Exisztencializmus* című írásában hasonlóan fogalmaz: „Csak az ember van és nem csupán úgy, ahogy önmagát elképzeli, hanem amilyenek akarja és ahogy az egzisztencia utáni törekvés szerint akarja önmagát; az ember semmi más, mint amivé önmagát teszi. Ez az egzisztencializmus első alapelve. [...] De ha az egzisztencia valóban megelőzi az esszenciát, felelősek vagyunk azért, amik vagyunk. [...] A szubjektivizmus egyfelől azt jelenti, hogy az egyén önmagát választja, másfelől, hogy az ember képtelen túllépni az emberi szubjektivitást. [...] Mikor azt mondjuk, hogy az ember önmagát választja, arra gondolunk, hogy mindegyikünk önmagát választja, de ezzel együtt arra is, hogy önmagával együtt választja egyúttal az összes többi embereket is. [...] Az ilyen-, vagy az amolyan-lét választásával egyszersmind azt is megerősítjük, hogy a

<sup>157</sup> VASY, Sánta..., i. m., 75.

<sup>158</sup> ERKI, i. m., 20.

<sup>159</sup> A téma rövid összegzését nyújtja Mindák József. Vö. MINDÁK József, *Egzisztenciális kérdések, problémák Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét és Fejes Endre: Rozsdatemető című regényében*, <http://szepi.hu/~juszti/sik/KIADVANY/kolf7/mindak.html> (2010.05.11).

választásunknak értéke van, mert a rosszat nem választjuk soha; mi mindig csak a jót választjuk és semmi sem lehet számunkra jó anélkül, hogy ne volna mindenkinek az.”<sup>160</sup>

Mindkét gondolkodó azt vallja, hogy mi magunk vagyunk felelősek a cselekedeteinkért. Szabadon választhatjuk meg magatartásunkat, de mindig annak tudatában kell cselekednünk, hogy az egész emberiség előtt felelünk minden döntésünkkel. Kötelesek vagyunk individuálisan is azt tenni, ami az emberiségnek a legjobb, és mindig tudjuk – lelkiismeretünk megmondja nekünk –, hogy mi a jó és mi a rossz. Ha szándékosan döntünk a rossz mellett, akkor követünk el bűnt. Nincs objektív erkölcsi rendszer, amelyhez igazodhatnánk, illetve csak annyiban van, amennyiben az egész emberiségre érvényes rendszert tekintjük annak, amelynek pedig az emberi szubjektum felel meg.

Sánta végkövetkeztetése elválaszthatatlan egyvelege egzisztencializmusnak és humanizmusnak, hiszen ő az individuális boldogságot, szabadságot a közösség érdekeiért való szüntelen, elkötelezett harccal azonosítja. A kérdés tehát („miben áll az emberi boldogság?”) humanista nézőpontból értelmezhető egyedül helyesen – véli az író. E kettősséget jól érzékelteti Földes Anna gondolata: „Ez a fikció magában foglalja az emberi élet leglényegesebb kérdéskomplexumát: a felelősségvállalásnak, az uralkodó és az alattvaló viszonyának, az önzésnek és áldozatkészségnek, a boldogság vágyának, az éber és a mesterségesen elaltatott lelkiismeretnek lehetséges konfliktusait, az emberiségnek és embertelenségnek történelmileg determinált problémáit.”<sup>161</sup>

„A korszak út- és értelemkereső törekvései elválaszthatatlanok attól a meggyőződéstől, hogy a maga módján – minden veszély és akadály ellenére – mindenki felel önmagáért. Ne feledjük, a magyar szellemi élet – jókora késéssel – csak ekkor kezd igazán ismerkedni az egzisztencializmussal, s abban – legalábbis a Sartre és Camus nevéhez köthető változatban – igen nagy szerepe van a választásnak. Annak a tudatnak, hogy jogunkban áll a saját elhatározásunkkal összhangban lévő tenni. Az *ötödik pecsét* egyik érdekessége éppen az, hogy ennek az életstratégiának a problematikusságát is képes fölvillogtatni.”<sup>162</sup>

Akárhogyan is igyekeznek a rossznak elszegődött emberek megfosztani minket személyes döntési szabadságunktól, azt csak akkor veszítjük el, ha magunk mondunk le róla, amelyet megtenni pedig megalkuvás lenne arosszal, tehát bűn. Erre jönnek rá a hősök is Gyurica példázatának segítségével, és ezért nem hajlandók megütni a kikötött

<sup>160</sup> Jean-Paul SARTRE, *Exisztencializmus*, Bp., Hatágú Síp Alapítvány, 1991, 37–39.

<sup>161</sup> FÖLDES, *A Sokan...*, i. m., 383–384.

vasmunkást. Ha megtennék, bűnt követnének el, mert azzal azért aláznák meg őt, amiért képes volt mindvégig szabadon dönteni. Ezzel azt ismernék el, hogy a szabadságukat maguk is készek feladni, tehát vétkeznének.

A nyilasok már megtagadták az emberiséget, és ezzel túlléptek a jó és rossz erkölcsi kategóriáin. A másokkal és az emberiséggel szemben érzett felelősséget ők magukra nézve nem tartják kötelezőnek, így magatartásukat csak az motiválja, hogy saját hatalmukat növeljék, semmi más. Ezért minden, amit tesznek, bűn, és az utópia, amely felé tartanak, maga az intézményesült bűn. Ezzel fordulnak szembe Gyuricáék, akiknek minden döntése felelős, és akik a jó és a rossz kategóriáiban gondolkodva tisztán látják, mit kell tenniük.

„A kisközösségek kerülnek tehát szembe a nagyközösséggel, hiszen a nagyközösség »megfeledezett« a betartandó etikai normákról. S ilyen esetben a kisközösségekre önmaguk megőrzésének feladata hárul. Ez a baráti társaság legalábbis így vélekedik. S hosszú ideig úgy látszik, nem gondolkodik azon, vajon miképpen fog a nagyközösség a »normális« élethez visszatérni, ha ők maguk semmit sem tesznek ezért.”<sup>163</sup>

Érdekes szembesíteni Svungnak az 5. fejezetben leírt monológját Gyurica magatartásával a 10. fejezetben. Míg az előbbi azt a hitét fogalmazza meg, hogy az ember vesse el a konvenciókat és a saját akarata szerint tegyen mindent, ahogyan kényelme és boldogulása diktálják, addig az utóbbi látszólag szintén elveti a többiek által kötelezőnek elfogadott erkölcsi törvényt. A könyvügnök által megfogalmazott filozófia azon a ponton hasonlít a Gyuricáéra, hogy szembefordul a kollektívizmussal; ez azonban az órás mesternél nem önző és öncélú szemlélet. Épp ellenkezőleg, Gyurica azért fordul szembe az etikusnak, tehát jónak elfogadott magatartással – konkrétan azzal az elvvel, hogy a lázadót nem szabad megütni –, mert ha nem ütné meg őt, sorsára hagyná a gyermekeket (akikért pedig ő vállalta a felelősséget).

Nem gerinctelenség hajtja ebbe az elhatározásba, és nem is az, hogy nem ismeri fel a helyes magatartást, hanem az a tudat, hogy az általa nevelt gyermekek élete függ tőle. Gyurica lényegében sokkal többet áldoz fel, mint barátai. Tisztában van vele, hogy aljasság megütnie a tehetetlen, félholtra vert ellenállót, és nem is tenné, ha nem köteleznék a gyermekek az életre. Két teljesen ellentétes lehetőség, két rossz döntés közül kell kiválasztania a kevésbé rosszat. A két döntés között feloldhatatlan ellentmondás rejlik. El kell döntenie, melyik az „erősebb”, illetve melyik jár a kevésbé rossz következményekkel.

<sup>162</sup> OLASZ, *i. m.*, 65.

<sup>163</sup> VASY, *Sánta...*, *i. m.*, 78.

Dönt is, de döntése a körülmények következtében nem lehet tökéletes. Gyurica ezért lelkében nagyon szenved, és vezekel. Széttárja karját hazafelé tartva. Ez a krisztusi póz egyrészt szenvedését jelképezi, másrészt vezeklését. Azt mondja vele a világnak: „Nézzétek, ez a kéz ütötte meg azt az igaz embert. Undorodom tőle a miatt a bűn miatt, amit vele elkövettem.” Nagyon rokon ez a kép Dosztojevszkijjal, akit az egzisztencialista filozófia előfutárának tekintenek, és akinek gondolatvilágában a bűn és vezeklés problémája kulcsszerepet kap.

Egy másik központi kérdés az erőszak jogosultságának kérdése. Az *ötödik pecsétben* a pofonmotívumon elemezhetjük ezt, ami az egész regényt összefüggésében vizsgálva állandóan visszatérő kulcsmotívumnak bizonyul. Már a kocsmai beszélgetés során előkerül a verekedés, mint az összeegyeztethetetlen nézeteltérések „megoldásának” végső módja: „Akkor – mondta Béla kolléga és hatalmasat ugrott az ádámcsutkája – akkor, azt hiszem, kénytelen lennék megverni az illetőt, amiért ok nélkül sérteget engem!”<sup>164</sup> Keszeinek egy érdekes mondatát („Nem az emberiséget vágta-e pofon...”) a cselekmény összefoglalásakor már idéztem. Néhány sorral később ismét felmerül benne egy erőszakos gondolat: „Meg kellett volna pofoznom! – mondta [...] - Odalépni eléje, és ott mindenki előtt felpofozni...”<sup>165</sup>

Ismét a pofon-kép, most már nyíltan, mindenki előtt, amely így nemcsak testi, hanem lelki erőszakká is válik. Meg akarja alázni a másikat, büntetésként saját, és szerinte az egész emberiség megaláztatásáért. A pofon végül az utolsó fejezetben kerül elő, mint az egész regény legfontosabb döntési helyzetének kérdése. Ezt egy nagyon hasonló képelt szituáció előzi meg Keszei monológjában, néhány sorral az előző idézetek után, amikor azon gondolkodik, hogy szabad-e a hősnek gyávnak lennie. „Én felállok, és úgy viselkedek, ahogyan azt a többiek tették volna: odalépek és pofon ütöm.” Ezt még mindig Gyuricával szemben képzelem el, és annak az oka, hogy ezt mégsem tehette meg, a következő: „De mi történhet: [...] Feláll: az agyát elborítja a vér, felemeli a széket, és mielőtt bárki megakadályozhatja benne, a feje fölé emeli, és leüt engem. [...] Mi történt tehát: megtoroltam egy sértést és elvesztettem az életemet. És akkor vége mindennek, vége mindannak, amire gyerekkorom óta készültem.”<sup>166</sup>

A fizikai megsemmisüléstől való félelem mind Keszei, mind Gyurica döntésének indítéka. A különbség csak annyi kettejük között, hogy előbbi saját életét akarja

<sup>164</sup> SÁNTA, *Az ötödik...*, i. m., 52.

<sup>165</sup> *Uo.*, 274.

megmenteni (elméletileg a világnak, valójában pusztán önérdékből), utóbbi viszont valóban másokért, mások gyermekeiért vállalja a „gyávaságot”, pontosabban annak látszatát.

Különösen nagy írói bravúrja Sánta Ferencnek, hogy ezt a motívumot ilyen sokféleképpen, a cselekményben többször is elrejtve teszi árnyaltabbá, mélyebb jelentésűvé és hitelesebbé. Ha összevetjük Keszei mondatait a regény végi szituációval, nagyon erős ellentéteket fedezhetünk fel: éppen őmiatta kap az emberiség – ebben a konkrét esetben a partizán vasmunkás, aki talán a legnagyobb emberi értéket képviseli – a valóságban pofont. Az pedig, hogy feljelenti a nyilasoknál a négy barátot, világos cáfolata az általa emlegetett „emberségnek” és „jónak”.

Sánta felvázol egy problémás, döntéskényszert magában rejtő szituációt, ráadásul életszerű példákat is felhoz a megoldás látszatát keltve, azonban lényegében nekünk hagyja meg a végső választás terhét. Írói technikájával megöli olvasói semlegességünket, behelyez minket az érzelmek törvényszerű viharába.

Az *ötödik pecsét* etikai irányregény, a cselekvés-etika melletti állásfoglalás kiemelkedő alkotása. Hiszen nemcsak döntés-, hanem cselekvési kényszer is terheli a főszereplőket, etikailag azonban az elméleti háttér legalább annyira megalapozott, mint a hősök erkölcsi cselekedetei.

A mű középpontjában – mint „esszencia” – egy, a valós élethelyzetektől alapjaiban eltérő fikciós világot megrajzoló példázat áll.<sup>167</sup> A regény „tétje” az e történetben felvázolt, elvont etikai probléma és a tényleges élet döntéshelyzetei ütköztetésének dinamikájában kibontakozó, összetettebb szerkezetű példázat közvetítése: az olvasónak mindkét történeten el kell gondolkodnia (s nyilván a maga virtuális és tényleges etikai döntéseit meghoznia). Etikáról egyedül a tényleges cselekedetek alapján lehet beszélni.

„Az *ötödik pecsétről* szóló korabeli írások visszatérő témái a Gyurica órasmester által elmesélt, a regény központi allegóriájának tartott Gyugyu–Tomóceuszkakatiti történetben felkínált választási lehetőségek és a regény által közvetített hatalomfelfogás

---

<sup>166</sup> *Uo.*, 279–280.

<sup>167</sup> „A regény megjelenését követő vita központi kérdése a regény politikai-ideológiai megítélése volt. Ebben a vitában azok a kérdések játszották a főszerepet, melyek leginkább a szöveg szigorú értelemben vett tematikus szintjéhez köthetők: milyen választási lehetőségeket kínál a regény szereplői számára; cselekedhetnek-e etikusan az adott történetben; hogyan határozza meg a történet vagy éppen a történet elmesélése az etikus cselekvés kritériumait; hogyan határozhatók meg ezek a kritériumok a kritikában; mi a kritika és a regény politikumának viszonya? A válaszok azonban minden esetben az ideológiai megfelelés kérlelhetetlen következményének alárendelve születtek meg – anélkül, hogy a tartalmi elemeken

voltak, valamint a tettek és a szavak viszonya. [...] Az a hatalomfelfogás, melyet a Sánta-regény központi allegóriája, illetve a regény, mint a hatalom és az egyén viszonyáról szóló allegória közvetítenek, az értelmezésekben összekuszálódtak, és a regény megítélését illetően – legalábbis első ránézésre – a Gyugyu–Tomóceuszkakatiti történet került a középpontba egy olyan értelmezési keretben, melyben az allegória aktualizált, egyfajta szó szerinti jelentéshez közelített értelme játszotta a főszerepet. [...] Az intra- és extradiegetikus referenciális utalások a recepcióban konvergálni látszanak.”<sup>168</sup>

Sánta Ferenc irányokat szab mindannyiunknak, de utat nem mutat. Nem is mutathat. És ez így van jól. A többi rajtunk áll. A döntés s életünk a kezünkben van, minden esetben. S a szabad akarat rendkívül fontos adomány. Felelősségre nevel, s élni (majdnem) mindenáron...

Arra viszont nem kapunk megnyugtató választ az írótól, hogy az erőszak helyeselhető-e bizonyos esetekben? Az kétségtelen, hogy a vasmunkás, aki szembefordult a nyilasokkal, a jó szellemében döntött az erőszak mellett, de Keszei a legjobb példa rá: ha erőszakhoz folyamodunk, akkor nem lehetetlen, hogy fanatizmusunk sugallja a döntést, amelyet helyesnek tartunk, de valójában rossz. A kár, amelyet felelőtlenségünkkel okozhatunk, nem biztos, hogy arányban van az esetleges haszonnal. Valószínűleg az a legjobb, ha az „elkötelezetlen humanizmus” irányítja döntéseinket, az pedig nemigen fér össze az erőszakkal. Ettől eltekintve *Az ötödik pecsét* nagyszerűen szerkesztett, kivételesen logikusan érvelő regény, a XX. századi magyar prózairodalom kiemelkedő alkotása.

---

felülemelkedve a kritika eljutott volna a formai kérdések tárgyalásához, s az értelmezésben figyelembe vette volna őket.” SÁRI B., *i. m.*, 44.

<sup>168</sup> SÁRI B., *i. m.*, 40–41.

## 2. *Húsz óra*<sup>169</sup>

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány egyik legnagyobb hatású döntése a földosztás elrendelése volt. Ennek szükségességét valamennyi párt elismerte, viták csak a végrehajtás módját és idejét illetően voltak. Az 1945. március 17-én elfogadott rendelet (600/1945. sz.) értelmében teljes egészében elkobzandónak ítélték a háborús bűnösök, nyilasok stb. földbirtokait; kisajátítandónak az 1000 hold feletti birtokokat; megváltás ellenében igénybe veendőnek a 100 holdon felüli „úri” és a 200 holdon felüli „paraszti” birtokokat. A gyors végrehajtás következtében a nagy- és középbirtokok gyakorlatilag megszűntek Magyarországon, az igénybe vett 5,6 millió katasztrális hold (az ország területének 35%-a) 58%-át osztották ki 642 642 parasztember között, így az új birtokosok átlagosan 5 hold földet kaptak.

A magyarországi birtokviszonyok utolsó békeévi felmérése alapján az derül ki, hogy a legnagyobb terület a 10-50 holdas gazdák kezén volt, de az 1000 holdon felüli nagybirtok területe is meghaladta a 4 millió holdat. Ugyanakkor messze a legnépesebb csoportot az 1 hold alatti „birtokosok” képezték.

Sánta a következőképpen ábrázolja a történéseket a *Húsz órában*: „– Amikor annak idején a Jóskák a földet osztották itt a faluban, amikor iratkoznia kellett volna annak, aki földet akart igényelni, akkor a Jóskáéknak igen sok baja volt azokkal, akik nem mertek jelentkezni, mert attól tartottak, hogy visszajön az uraság, megfordul a helyzet, s akkor baj lesz belőle, amiért elfogadták a földet. Azon a napon, amikor sorsot húztunk, hogy kinek hová jusson a földje, amit kap, vagyis hát honnan, melyik részéből kapjon az urasági földből, akkor az egyik emberrel igen meggyűlt a baja a Jóskának. Az istennek sem akarta elfogadni a földet. Eljött a gyűlésbe a szerencsétlen, mert félt a Jóskától, megszorongatta az már a nyakát néki, eljött, de amikor a nevét szólították, akkor nem akart mozdulni...”<sup>170</sup> Persze voltak „bátrabbak” is: „Én, Csókos Cuha András, a méltóságos uraság szegődött cselédje, semmitlen semmivel, csak a maga szegénységével meghat gyerekével rendelkező, nincstelen földönfutó, az uraság földjéből magamnak s mind a gyerekeimnek örök időkre, a magamnak Isten s ember előtt járó földet, azaz nyolc holdat kiszakítottam. Tettem ezt a magam akaratából, gyermekségemtől való nyomorúságom és szegénységem

<sup>169</sup> A *Húsz óra* történelmi háttérének ismertetésekor jelentős mértékben támaszkodtam a Romsics Ignác által írt (ROMSICS, *i. m.*) összefoglaló mű megfelelő részeire.

<sup>170</sup> SÁNTA, *Húsz...*, *i. m.*, 149.

jogából, s én azt a földet senkinek vissza nem adom, s ami hitvány életem van, csak annak az árán veheti el éntőlem még maga az Isten is!”<sup>171</sup>

A földreform időpontjának megválasztását alapvetően politikai célok motiválták, mindenekelőtt a Szovjetunió és az MKP szerepének kidomborítása érdekében. A földreform 1945 tavaszán elsősorban nem gazdasági, hanem társadalmi, politikai, szociális célokat szolgált – eredményeképpen eltűnt a magyar társadalomból a korábban politikailag és gazdaságilag meghatározó szerepet játszó nagybirtokos arisztokrácia.

„A közép- és nagybirtokok szétesztása következtében a magyar társadalom évszázadokon át vezető szerepet betöltött hagyományos uralkodó rétege, a nagy- és középbirtokosság egyik napról a másikra elveszítette anyagi létalapját, s ezzel mint osztály megszűnt. Abban, hogy ennek így kell lennie, a koalíciós pártok egyetértettek. A földosztást valamennyien történelmi igazságtételként fogták fel, s úgy fogta fel a magyar parasztság zöme is.”<sup>172</sup>

A földreform hatására a földnélküliek száma 48%-ról 17%-ra csökkent, a kisgazdáké 47%-ról 80%-ra emelkedett, s így arányuk az össznépeségben belül elérte a 43%-ot. Ennek a gyors tulajdonosi átrendeződésnek igen nagy szerepe volt a napirendre kerülő politikai erőfelmérés – a választások – idején.

1946-tól fokozatosan megkezdődött a kommunista hatalomátvétel Magyarországon.<sup>173</sup> Az FKgP szétzilálása, a választási eredmények meghamisítása, az államosítás kiterjesztése és a rendvédelmi szervek kommunista ellenőrzés alá vonása jelentették a legfontosabb állomásokat. A totális ellenőrzöttség jegyében került sor a kisebb közösségek, szervezetek s végül az egyén autonómiájának felszámolására is. Gyakorlatilag mindenféle magánipar megszűnt Magyarországon.

Nagyrészt ez a törekvés motiválta a birtokos parasztság elleni durva fellépést. A Kominform határozata nyomán az MDP a mezőgazdaságban a gyors ütemű kollektivizálást, szövetkezetesítést és a gazdag parasztság elleni osztályharc megindítását határozta el.<sup>174</sup> 1948/49 fordulóján összeállították az ún. „kuláklistákat”. Azok minősültek kuláknak – már 1949-ben több mint 70 ezer család –, akiknek földterülete meghaladta a 25

<sup>171</sup> *Uo.*, 152.

<sup>172</sup> ROMSICS, *i. m.*, 284.

<sup>173</sup> Véleményem szerint a korszak egyik legjobb összefoglaló munkája: VARGA László, *Az elhagyott tömeg. Tanulmányok 1950-1956-ról*, Bp., Cserépfalvi – Budapest Főváros Levéltára, 1994.

<sup>174</sup> Erről részletesebben lásd BENKŐ Péter, *A változó agrárpolitika = Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*, szerk. FEITL István, IZSÁK Lajos, SZÉKELY Gábor, Bp., Napvilág, 2000, 182–194.

katasztrális holdat, és minősége a 350 aranykoronát, vagy akiknek gépeire, épületeire, állataira szemet vetett a helyi hatalom. A kuláklisok összeállításakor gyakran politikai és személyes indulatok, bosszúvágy is munkáltak. A földeket, épületeket, gépeket, jószágot elkobozták, birtokosaikat falujukból is elűldözték, vagy melléképületekbe költöztették.

„A kulákok – hivatalosan mintegy 71 ezer család – lettek a »falu népének veszett ellenségei«, báránybőrbe bújt farkasok, vérszopó, elvetemült gazemberek, akik iránt most már gyakran egykori cselédjeik és részeseik is részvétet éreztek.”<sup>175</sup>

A parasztság megtörésének másik jellemző módja az úgynevezett tagosítás volt. A magánparasztokat ingatlanjaik cseréjére kötelezték, arra hivatkozva, hogy a létrejövő szövetkezet különböző területeken szétaprózódott földjeit egyesíteni szükséges. Az ingatlancseréket arra használták, hogy a téészek kapják a jobb minőségű, míg a magánparasztok a rosszabb, és a távolabban fekvő földeket.

A középparaszti birtokok szétverésével az árutermelő nagybirtok után a magyar mezőgazdaság másik hagyományos termelési egysége is megroppant, és zavarok keletkeztek az ellátásban. A „kulákság” elleni hadjárat a falu hagyományos rendjének szétzilálását, a parasztság megfélemlítését szolgálta. Minden nyílt és burkolt kényszer ellenére, az MDP II. kongresszusának az az irányelve, hogy 1953-54-re a termőterület 80%-a az ún. szocialista szektorhoz tartozzon, megtört a parasztság kemény ellenállásán.

„A termelőszövetkezetek száma 1948 vége és 1953 nyara között 468-ról 5000 fölé, a tagok száma 13 ezerről 370 ezerre, a téészek területe pedig 76 ezer holdról csaknem 2,5 millió holdra emelkedett. [...] 1953-ban a téészek kezén volt az ország szántóterületének 21%-a, az állami gazdaságok kezén 13%-a.”<sup>176</sup>

A parasztságra hatalmas terhet rótt a központilag előírt beszolgáltatási kötelezettség, mely a parasztság egészét sújtotta. 1952-ben 800 ezer családnak nem maradt télire gabonája, vetőmagja.<sup>177</sup> Érzékletes példát találunk a regényben a beszolgáltatás embertelenségére: „Délelőtt kapták meg Antiék a lisztet, oszt délben már ott volt náluk a tanácsitkár meg a rendőr meg egy tanácstag – a szegény Gecse Gábort vitték magukkal –, hogy adják oda a lisztet, mert halmoznak! Miféle lisztet? – kérdezte Anti. Amit délelőtt kapott! – mondták neki. Persze nem adta: Amíg én az unokámnak nem tudok rendesen enni adni, addig ide senki ne tegye be a lábát! Nem adja? – kérdezte a titkár. Nem! – mondta

<sup>175</sup> ROMSICS, *i. m.*, 352.

<sup>176</sup> *Uo.*

<sup>177</sup> Az állami begyűjtésről részletesebben lásd *Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953*, szerk. Balogh Sándor, Bp., Gondolat, 1986, 381–386.

Anti. – Amikor cseléd voltam, akkor sem adtam oda, ami az enyém volt, hát most aztán még úgy sem! Erre aztán mondták neki, hogy a nép ellensége, aki élelmet halmoz! Az vagy magad! – mondta neki Anti, a tanácssttkárnak. – Meg az édesanyád, aki a világra hozott!”<sup>178</sup>

1956 az első korai vétó volt a totális sztálinista berendezkedéssel szemben. Mindent elsőprő tiltakozás a diktatúra ellen. Demokratikus volt, mert a demokratikus alapjogokért, a szabadságért indult, mert elsöpörte a „rendi” kiváltságok, a „nemesi”, hivatali, katonai, hatalmi gőg államszocialista felújítását, a „funkciokráciát”<sup>179</sup>. Szabad választásokat, cenzúramentes sajtót, a véleményszabadság csorbíthatatlanságát, többpártrendszert teremtett. Olyan jogok voltak ezek, amelyek vagy együtt, vagy egyáltalán nem léteztek korábban. Nem lehetett államszocializmus ugyanis ott, ahol a véleményszabadság, annak megnyilvánulásai – a sajtószabadság, a többpártrendszer stb. megvolt. 1956 az egész politikai intézményrendszer, az emberi élet kereteinek gyökeres átalakítását, az államszocializmus teljes lebontását kezdte meg elsőként a világon.

A tulajdon szempontjából is forradalmi volt 1956. Igényelte a tulajdon szabadságát. Azzal, hogy a paraszt tulajdonosa kívánt lenni a földnek (szövetkezetben vagy azon kívül), nem pedig munkása egy központból irányított nagygazdaságnak; azzal, hogy a munkás „tulajdonosa” (javainak élvezője) kívánt lenni a gyárnak – munkástanácsot szervezett, hogy maga irányítsa, ellenőrizze a termelést; a szellemi foglalkozású „tulajdonosa” kívánt lenni a gondolatnak, amit leír, s megoszt másokkal. A társadalom valódi tulajdonosa kívánt lenni az államnak.

1956 veszteségekben és eredményekben egyaránt a magyar történelem egyik kiemelkedő eseménye volt. A veszteségek oldalán ott találjuk a harcok során elesett 2052 halottat, 19 223 sebesültet, s csaknem 200 ezer embert, aki „lábával szavazott”: elhagyta hazáját. A halottak, sebesültek, messzi országokba tartók nagy többsége fiatal ember volt. Ennek ellenére sokan azon a véleményen voltak, hogy a forradalmat követő megtorlás nem volt eléggé példát statuáló: „Mert egyszer csináltuk rosszul mi, de akkor nagyon rosszul, éspediglen, amikor kimásztunk a bajból, s fegyver volt a kezünkben, s amikor lapult már valahány, meg csendes volt mindegyik. Akkor ki az Isten kérdezte volna, hogy kit miért lőttél le? Akkor kellett vón végezni valamennyivel! Most aztán az egyik ilyen szakember, a

<sup>178</sup> SÁNTA, *Húsz...*, i. m., 125.

<sup>179</sup> Konrád György találó kifejezése. Vö. KONRÁD György, *Jegyzetek a posztkommunista demokráciáról*, <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/KONRAD/konrad00166/konrad00191/konrad00191.html> (2010.10.12).

másik olyan szakember, s nem lehet még görbén sem nézni rájuk, mert az embernek törik be a feje, nem az övék...”<sup>180</sup>

Veszteség volt a hit elvesztése, hogy az egységbe forrt nemzet megvalósíthatja akaratát akár egy nagyhatalommal szemben is. 1956 után mégsem lehetett ott folytatni, ahol előtte abbahagyták, bár a „visszarendeződés” gyorsan lezajlott. (Például Sánta regényéből is következtethetünk erre: „– Mondom, úgy egy hónapjára rá, hogy odament a falu a Jóska ablaka alá. Egy hónapra rá körülbelül, mert már rend volt itt, s ment minden tovább, úgy ahogy...”<sup>181</sup>) Olyan erejű volt ez a megmozdulás, hogy ha fő politikai céljaiban nem is, számos egyéb területen eredményeket produkált. Ezek között a legfontosabb az állampolgárok életkörülményeinek, életszínvonalának lényeges javulása volt. Legalább ilyen fontos volt az állam kivonulása a szűk magánéleti szférából, a durva rendőrterror megszüntetése.

„Előre sejthető bukása ellenére a magyar forradalom vízváltásznak bizonyult az ország második világháború utáni történetében. A magyarokat reálisabb önszemléletre és arra tanította meg, hogy függetlenségi harcukban nem számíthatnak hatékony külső támogatásra. A Szovjetuniót pedig arra, hogy a magyarokat nem lehet büntetlenül saját népükhöz hasonló alávetettségben tartani. E kölcsönös felismerés, s Kádár János erre alapuló megfontolt pragmatizmusának eredményeként alakult ki idővel az a sokak által »magyar modellnek« nevezett politika, amely a Szovjetunió nagyhatalmi érdekeinek és a pártállamiság alapjainak veszélyeztetése nélkül teremtett olyan viszonyokat, amelyeket a magyarok közül ugyan csak kevesen szerettek, de lehetséges optimumként szinte mindenki elfogadott.”<sup>182</sup>

Az új hatalom sikerként könyvelhette el, hogy az ötvenes évek végén már szilárdan ura volt a helyzetnek. Ebben igen fontos szerepet játszott az ország lakosságának beletörődése a változtathatatlan tünő helyzetbe; csalódása a „Nyugatban”, amely cserbenhagyta novemberben; a Szovjetunió és más szocialista országok anyagi segítsége; s a „jól alkalmazott kegyetlenség, amire hirtelen a körülmények kényszerítésére kerül sor, s amit nem kitartóan alkalmaznak, idővel pedig a lehető legnagyobb mértékben az alattvalók érdekeire fordítják. Rosszul alkalmazott pedig az, amit eleinte alig veszünk észre, s idővel, ahelyett, hogy megszűnnék, erősödik.”<sup>183</sup>

<sup>180</sup> SÁNTA, *Húsz...*, i. m., 54.

<sup>181</sup> *Uo.*, 240.

<sup>182</sup> ROMSICS, i. m., 397.

<sup>183</sup> Niccolò MACHIAVELLI, *A fejedelem* (ford.: Iványi Norbert), Bp., Európa Könyvkiadó, 1978, 33.

A hatalom birtokában Kádár János és csapata folyamatosan azon munkálkodott, hogy a feszültségek – az „ötvenes évek” feszültségei éppúgy, mint a forradalom leveréséből adódóak – csökkenjenek. A „jól alkalmazott kegyetlenség” után már 1959-től folyamatosan engedték ki a börtönökből a politikai okból elítélteket, 1962-re 95%-uk kiszabadult. Jól jellemzi a rendszer kétarcúságát, hogy 1960-ban egyéni amnesztiával szabadult például Déry Tibor, és ugyanakkor Péter Gábor, Farkas Mihály is... „[Kádár] egy cikkben, melyet a *Pravda* 1961. december 26-i számában jelentetett meg, leszögezte: »a despotizmus nem szocialista jelenség«, és megfogalmazta híres jelszavát: »Aki nincs ellenünk, az velünk van.«”<sup>184</sup>

Gazdasági téren, akárcsak a második világháború után, „hároméves terv” (1958. január 1. – 1960. december 31.), majd ötéves terv alapján határozták meg a gazdaságpolitikai lépéseket. E tervek – ellentétben elődeikkel – igen nagy hangsúlyt helyeztek a lakosság életszínvonalának emelésére. Nagyszabású lakásépítési program (a második hároméves terv idején 130 ezer lakást építettek), a fogyasztási javak elterjesztése (például 5 ezer új autóbusz, 85 ezer személy- és teherautó, 450 ezer televízió, ugyanennyi mosógép, 300 ezer motorkerékpár stb.) szolgálta közvetlenül a lakosság érdekeit.

Az eredményeket – eltérően az „ötvenes évektől” – közvetlenül a lakosság is érezte. 1960-ban az ipari termelés 39%-kal haladta meg az 1957-es szintet, a mezőgazdaság is 10-11%-kal termelt többet. A nemzeti jövedelem 22%-kal emelkedett, a munkások reálbére 10%-kal nőtt.

„Kádár nem várt 1961 végéig, hogy bevezesse azt az »új kurzsut«, amelynek következtében Magyarország – ha nem is elméletben, de gyakorlatban – a legliberálisabb kommunista ország lett, Lengyelország után. [...] Kádár liberalizálási politikája három fontos döntésre épült, amely együttesen megváltoztatta a politikai légkört:

– A hajdani kulákoknak és módos parasztoknak megengedték, hogy belépjenek a termelészövetkezetekbe. Ezzel véget vetettek annak a szörnyű diszkriminációnak, amelynek gyakran épp a legjobb gazdák estek áldozatul, akik ezáltal páriasorba süllyedtek.<sup>185</sup>

– Eltörölték a továbbtanulásnál a származás szerinti megkülönböztetést, melynek következtében addig az egykori burzsoázia, sőt az értelmiség gyermekei közül is csak nagyon kevesen kerülhettek be a felsőoktatási intézményekbe.

<sup>184</sup> FEJTŐ Ferenc, *A népi demokráciák története*, Bp., Magvető, 1991, 159.

– Végül, egyre több nem kommunista kapott vezető beosztást az államigazgatásban és a gazdasági vezetésben.”<sup>186</sup>

A rendszer engedékenyebb voltára Sánta több helyen is ironikusan utal a *Húsz órában*: „– Éppen ebben a pillanatban mondtam, hogy nem a porlasztóval van a hiba, hanem e miatt az átkozott és elvtelen proletárliberalizmus miatt romlott el a motor! Most mondja meg őszintén: úgy jó néhány évvel ezelőtt történhetett volna ilyesmi?”<sup>187</sup> „– Ha nincs ez a Kádár-féle proletárliberalizmus, már régen messze járnánk! Arról nem is beszélve, hogy diktatúránk hősi korszakában soha nem vette volna magának a bátorságot egy pártbizottsági motor, hogy elromolni merészeljen...”<sup>188</sup> „– Ez még hagyján, de kilenc mázsa dinamitja van otthon, hogy megfelelő időben felrobbantsa a népköztársaságot. Kennedytől kapta borítékban születése napjára. Íme a liberalizmus gyümölcse!”<sup>189</sup> „– Mondtam – jegyezte meg a köpcös –, nem lehet élni ebben az átkozott és elvtelen liberalizmusban! Egyáltalán: hogyan merészelnek nyugodtak lenni az emberek? Most már bizonyísten végveszélyben a proletárdiktatúra...”<sup>190</sup> „– S ha ismét találkozna Balogh Antallal, mondja meg neki, hogy megihatott és boldog vagyok, és igazán hálásan köszönöm, hogy ha velünk nem is, de nincs ellenünk... Nem is tudom, hogyan köszönjem meg neki a proletariátus nevében, mindenesetre adja be majd jutalmazási kérvényét az össznépi államhoz!”<sup>191</sup>

A gazdaságban 1956 után a legnagyobb vállalkozás a mezőgazdaság kollektivizálása volt. A nagyüzemi gazdálkodás fölényébe vetett hit éppúgy motiválta az újbóli szövetkezetesítést, mint az autonóm – s így nem „szocialista” gazdálkodási formáktól és emberektől való idegenkedése a rendszernek. Már 1957 júliusában közzétette az MSZMP Központi Bizottsága agrárpolitikájának alaptéziseit. Ebben rögzítették: elengedhetetlen, hogy a mezőgazdaság fokozatosan korszerű, szocialista nagyüzemi mezőgazdasággá alakuljon át.

A szövetkezetesítést három szakaszban – meggyőzéssel, kedvezményekkel, anyagi támogatással és kényszerrel – hajtották végre. A parasztság – miként az egész társadalom – a forradalom bukása után alig néhány hónappal észlelte, hogy ismét az 1949-es igények

---

<sup>185</sup> Tökéletes példát mutat be erre Sánta a *Húsz órában*, Szekér János tsz-vezetőségi tag történetét. SÁNTA, *Húsz...*, i. m., 201–209.

<sup>186</sup> FEJTŐ, i. m., 158–160.

<sup>187</sup> SÁNTA, *Húsz...*, i. m., 15.

<sup>188</sup> *Uo.*, 16.

<sup>189</sup> *Uo.*, 16–17.

<sup>190</sup> *Uo.*, 21.

fogalmazódnak meg vele szemben. Akiket nem tudott megtörni Rákosi embertelen rendszere, azok most a levert forradalom után, belekapaszkodva apró engedményekbe – megtörtek.

A fentiek ellenére mégis voltak, akik a végsőkig ellenálltak a szövetkezetesítésnek, ám számukra lényegében egyetlen sors maradt – a magányos harc: „– Amikor megjöttek az agitátorok, akkor én elküldöttem őket, hogy menjenek a tanító feleségéhez, s nézzék meg, hogy milyen írás alatt van ott az én nevem! Ezt mondtam nékik 49-ben is, ezt végig az ötvenes esztendőkből, s ezt hatvanban is, amikor itt voltak csöstül, s nem mentek el a küszöbömről hét nap, s váltották egymást, hogy a fáradságtól el ne aludjanak. De én elküldtem őket, hogy menjenek, s nézzék az írást – aztán jöhetnek beszélgetni! Azt mondtam nékik: ha gyermekkoromban valamelyikünk adott a másiknak valamit, hogy azt néki adja, s azután meg ment, hogy visszakérje tőle, akkor mi annak azt mondtuk: Cigány adta, visszakéri! Másvilágon ég a lelke! [...] Tőlem még az Isten is csak a halálban veheti el! Cuha-föld lett az, s az is marad – legalábbis amíg én életben maradok!”<sup>192</sup> „– Hányan maradtak itt a környéken egyéniek? – Itt a környéken egy sem! A járásban – ha jól mondják – kilencen mindössze, s az is mind volt cseléd! [...] – Van Cuha-föld – s úgy vagyok, mint az ujjam. Felnéz: – Egyedül maradtam! Mindig kimondtam én magamnak is, amit gondoltam, amit gondolnom kellett. Így van: egyedül maradtam, mint az ujjam!”<sup>193</sup>

Jelentős mértékben hozzájárult a kollektivizálás sikeréhez a szociális juttatások korlátozott kiterjesztése a parasztságra is. Az öregségi segély, majd a tsz-tagok nyugdíjjogosultsága némileg ellensúlyozta az öreg napjakra gondoló, földjükhöz ragaszkodó parasztnak félelmét. Mindezek ellenére a falusi fiatalság jelentős része a városba vándorolt, a szilárdnak hitt falusi viszonyok megroppantak. „Pedig válogathat [az ember]! Mehet az útépitőkhöz. Mehet a gyárba. Mehet a fűrőkhöz, mehet az erdőgazdaságba, mehet vagy három állami gazdaságba, itt van az mind a környéken, ha meg egyik sem tetszik, mehet a városba, még szállást is adnak, még hirdetik is. Még hirdetik is, hogy jöjjék csak a munkás, jöjjék csak dolgozni, megfizetik a munkáját, adnak bakancsot néki, adnak munkaruhát néki, adnak ebédet néki, két fogás ebédet, hússal minden napon. Adnak igazolványt néki, hogy hónapjában egyszer ingyen utazhasson haza, ruhát válthasson, fehérneműt cserélhessen, még azt is adnak néki, hogy ne a maga pénzéből fizesse az

---

<sup>191</sup> *Uo.*, 21–22.

<sup>192</sup> *Uo.*, 154–155.

<sup>193</sup> *Uo.*, 155–158.

utat!”<sup>194</sup> „A mezőgazdaságban foglalkoztatott keresők száma 1959 és 1963 között drasztikusan, 41%-ról 30%-ra csökkent. Az 1949 és 1953 közötti nagy elvándorlás után ez volt a magyar társadalom foglalkozási struktúrájának második lökésszerű átalakulása.”<sup>195</sup> A paraszti munka, életforma továbbra is lenézett maradt (az egyik legnagyobb sértés az volt, ha valakit „parasztnak” tituláltak).

„A parasztság, amely a katolikus egyházhoz hasonlóan immár egy évtizede állt ellen a kommunista akaratnak, végül beadta a derekát. 1958 és 1961 decembere között a téesztagok száma megnyolcszorozódott, a téesztek területállománya pedig csaknem megötszörözött. 1961 végén a magyar parasztság 75%-a volt tsz-tag, 18%-a állami gazdasági dolgozó, s magángazdálkodó már csak 7%.”<sup>196</sup>

Az átszervezés végére (1962) Magyarországon a földek 93%-a állami, illetve szövetkezeti szektorba került. A magánszektor utolsó jelentős bázisát is felszámolták, csupán „hírmondók” maradtak. Tökéletes, realista bemutatása a kialakult helyzet ellentmondásosságának az Újfalusi Kossuth Termelőszövetkezet vezetőségi ülésének jegyzőkönyve<sup>197198</sup> a *Hús órában*. Egyértelmű utalás történik az iparosítás, a tervgazdálkodás, a sajátos szövetkezeti demokrácia-felfogás, a szövetkezetesítés problémáira, valamint a hagyományos és a modern gazdálkodási forma közötti különbségekre.<sup>199</sup>

A tulajdonosi érzésekből táplálkozó nagy energiák lényegében kiszorultak a nagyüzemből, s inkább a háztáji gazdaságokban érvényesültek. E törpe földeken a mezőgazdasági termékek kb. negyedét-ötödét termelték meg! Egy-két jellemző, konkrét példa: „Van egy kis kertünk, meg most is van egy kocánk, a napokban várjuk, hogy fialjon. Kettőt megtartunk belőle, februárban vagy márciusban eladjuk a többi. Így csinálja minden esztendőben az asszony, s mindjárt van egy kis pénz beruházkodni meg vásárolni, ami kell éppen. Tojásból, tyúkból is kerül valami, illetve, hát abból is megcsinálja ő a magáét, sokszor nem is tudom, csak előáll véle, hogy neki van ötszáz forintja, dugi pénze, ahogyan

<sup>194</sup> *Uo.*, 244–245.

<sup>195</sup> ROMSICS, *i. m.*, 421.

<sup>196</sup> *Uo.*, 420.

<sup>197</sup> SÁNTA, *Hús...*, *i. m.*, 182–221.

<sup>198</sup> „A jegyzőkönyvet néhányan szinte hitelesnek gondolták, s nem vették észre, hogy ugyanúgy forma, mint a riport. Szigorúan megkomponált ez a jegyzőkönyv is, a problémásűrűség világos bizonyítéka ennek. S tisztáz a szerző szóbeli közlése: a regény írása közben itt megakadt, mert kereste a formát, amelyben gondolatait kifejezheti. A jegyzőkönyv-formára azért lehetett szükség, mert a riportforma nem mutathatta volna be ilyen erővel a jövőnek a jelenben alakuló csírait.” VASY, *Sánta...*, *i. m.*, 155. Ez lett tehát a XVI. fejezet, a vezetőségi ülési jegyzőkönyv. SÁNTA, *Hús...*, *i. m.*, 182–221.

mondani szokta...”<sup>200</sup> „*Bakó István elnök*: Kijelenti, hogy megint a háztájira gondolnak egyesek. Oda kell a kukorica, s azért védik annyira. *Berkó János*: Azt mondja, hogy ez így is van. Ő is lekötötte magát a szerződéses hízalásra. Az is az állam haszna, ha ő teljesíti a szerződését. Ahhoz azonban kukorica kell a munkaegységre.”<sup>201</sup>

Az arányok tartós fennmaradása azt a felismerést eredményezte az 1970-80-as években, hogy a valódi tulajdonosi érzés és a kulcságzatokban a nagyüzemi gazdálkodás kombinációja biztosíthatja a további fejlődést.

„Fontos újítás volt a részes művelési rendszer bevezetése és ehhez kapcsoltan a munkaegységre alapozott díjazási rendszer megváltoztatása is. Ez azt jelentette, hogy egy-egy család, rokonsági szervezet vagy brigád a közös területből saját művelésű – elsősorban kapásokkal bevetett – parcellákat vett ki »éves bérletbe«, amelyek műveléséért nemcsak a központilag meghatározott munkaegységértéket kapták meg, hanem a többletermés 25-50%-át is. A télesztág ezáltal közvetlenül érdekeltté vált a termelés növelésében. [...] A háztáji gazdálkodás és a részes művelés engedélyezése, valamint a díjazási rendszer rugalmasabbá tétele a terméseredmények gyors javulását és a magyar mezőgazdaság regenerálódását eredményezte.”<sup>202</sup>

A politikai és gazdasági helyzet rögzítését szolgálta az MSZMP VIII. kongresszusa (1962. november 20-24.). A kongresszus az elemzések alapján megállapította, hogy a mezőgazdaság kollektivizálása révén általánossá váltak az országban a szocialista termelési viszonyok. A nemzeti jövedelem 96%-át, az ipari termelés 98%-át a szocialista szektor (állami, szövetkezeti) adja, a földek 96%-át állami gazdaságok és termelőszövetkezetek birtokolják, a munkavállalók 95%-a állami vállalatoknál, intézményekben, illetve szövetkezetekben dolgozik.

„Nem véletlen, sőt nagyon is természetes, hogy a VIII. kongresszus után megjelent nagy hatású, vitaindító és korszakindító művek valamiképpen a szövetkezetesítéshez kapcsolódnak: Csoóri Sándor: *Tudósítás a toronyból*, 1963; Csák Gyula: *Mélytengeri áramlás*, 1963; Sánta Ferenc: *Hús óra*, 1964. Mindhárom művet kritikai szellem feszíti, mindhárom kimond addig kimondhatatlan következtetéseket, elmesél addig elmesélhetetlen történeteket, de/és mindháromat a Kádár által felajánlott béke, a nagy

---

<sup>199</sup> A jegyzőkönyv, mint különálló egység, jól láthatóan „kilóg” a regényből, eltérő szövegszervező retorikával megfogalmazott: az egyenrangú elemeket megjelenítő riport-jelleg itt eltűnik.

<sup>200</sup> SÁNTA, *Hús...*, i. m., 170.

<sup>201</sup> *Uo.*, 195.

<sup>202</sup> ROMSICS, i. m., 427.

összezapás utáni megnyugvás, a katarzis utáni zajszünet, pofonszünet, gyógyulási szünet vágya élteti.”<sup>203</sup> A történelem által kiszervedett status quót most már azok működtessék, akiknek van emberségük és emberismeretük úgy működtetni azt, hogy békén hagyják az embereket, nem viszik őket új konfliktusokba. „A *Hús óra* drámai csúcspontján Elnök Jóska, aki senkit sem enged elvitetni a faluból, aki a saját merénylőjét sem engedi át a rendőröknek, saját kezűleg veri be Balogh Antit a szövetségbe, a kívülről összeuszított »hangyák« eltángálják egymást a békéig. Kádár személyesen is szorgalmazta olyan művek születését, amelyek bemutatják a falunak a békéig vezető viszontagságos, tragikus és sokféle igazságot egymásnak sodró útját.”<sup>204</sup>

Ugyanakkor a mélyben húzódo társadalmi-erkölcsi problémákra például az abortusz-tilalom feloldása kapcsán érzékletesen világít rá Sánta a regényben: „Annak idején, ha valakinek tíz [gyermeke] volt, annak sem vették el, ha beledöglött is a pénztelenségbe, most meg bemegy valaki az utcáról, s kész van! Úgy járnak a kórházba, mintha pisilni mennének... Milyen emberek lesznek ezek? Mert nem egyébből, hanem önzésből van az egész, higgye el nekem! Forduljon fel a világ meg minden rendje a világnak, csak mi jól élhessünk! Erről van szó! Mi meg azt mondjuk, hogy új erkölcsre neveljük az embereket. Hát ha ez szocialista erkölcs, akkor én vagyok kötni való bolond, vagy az, aki a törvényt aláírta...”<sup>205</sup>

---

<sup>203</sup> RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Bp., Sík, 1997, 132.

<sup>204</sup> *Uo.*

<sup>205</sup> SÁNTA, *Hús...*, i. m., 171.

## 2.1 Társadalmi törésvonalak a *Húsz órában*

### 2.1.1 Közös akolból...

Sánta Ferenc *Húsz óra* című regényének főszereplői azok a vidéki emberek, egyszerű parasztok, akiknek a múltjuk közös, jelenük és jövőjük azonban eltérő fordulatot vett. Valamennyien az uraság, a gróf szolgálatában álltak, amíg a feudális világ tartotta magát Magyarországon. Valamennyien kisémmizett emberek voltak, akik keményen dolgoztak egyéni érdekeltség nélkül. Végigélték a megaláztatás majdnem minden lehetséges formáját. S ők nem felejtettek. Sem az uraság dőzsölését, sem a náluk valamivel jobb sorsú módos gazda dölyfösségét, akinél sok nincstelen paraszt vállalt napszámmunkát.

Ezek az emberek joggal várták sorsuk jobbra fordulását, miután az „ancien régime” végleg sírba szállt. Az 1945-ös földreform révén valamennyien tulajdonosokká válhattak. A kisémmizett, elűzött uraság szelleme azonban, mint fenyegető kísértet továbbra is ott lebegett a paraszt szeme előtt, aki nehezen hitte, hogy jogos jussát képes lesz megvédeni, hogy attól már sohasem fogja őt megfosztani senki. Gondoljunk Vencelre, aki semmiképpen nem akarta aláírni az ívet, mert félt, hogy a visszatérő földesúr majd bosszút áll, ha ő is kihal egy parcellát az uradalomból! A visszarendeződéstől való félelem később alaptalannak bizonyult, „Jones gazda”<sup>206</sup> nem tért vissza többé, de a frissen szerzett tulajdon nem sokáig maradhatott a föld művelőinek kezében. Az 1949-től kiépülő totális egyeduralom, az egykori szövetségeseit bekebelező kommunista párt hozzálátott mind az ipar, mind a mezőgazdaság közösségi tulajdonba vételéhez.

A parasztokat egymás után kényszerítették, hogy földjeiket, s a rajta megtermelt javakat szolgáltatassák be a születőben lévő termelőszövetkezeteknek. A magántulajdon minden formáját felszámolták, s bár a tsz-ek és állami gazdaságok kiépülésével a mezőgazdaság nagyüzemi módra váltott, magasabb fokú technikai színvonallal, sokkal magasabb hozamot elérve, az egyéni érdekeltség hiányzott az új rendszerből. Az a tény, hogy a parasztságnak be kellett vinnie az 1945-ben kapott földjét, s hogy egyesek az új

---

<sup>206</sup> Jones gazda George Orwell *Állatfarm* című művének egyik negatív szereplője, aki a régi, cári rendszert szimbolizálta. Az állatfarm egykori tulajdonosát az ellene felkelő állatok elűzték otthonából, s bár kísérletet tett a farm visszaszerzésére, e vállalkozása kudarcba fulladt. A regény a forradalom, s a belőle kifejlődő totális állam egyik legjobb karikatúrája. Miután az állatok kivívták szabadságukat, egy új elit született, amely minden korábbi zsarnokságot felülmúlva építette ki az autonómia minden formáját elnyomó rendszerét: a disznók diktatúráját. Vezérük, Napóleon Sztálin megtestesítője.

rendszerben vezető, mások beosztott szerepbe kerültek, régi barátságoknak vetett véget, s szétrombolt évtizedek óta élő sorsközösségeket.

A regény főszereplője „Igazgató Jóska”, aki helyi pártfunkcionáriusként tudott az új rendszerben érvényesülni, aki a faluközösség valamennyi tagja számára viszonyítási pontként szolgált. Szárnyai alá veszi a fővárosból érkező fiatal újságíró, aki azért érkezik a faluba, hogy feltérképezze az ottani viszonyokat, hogy egyfajta szociológiai körképet készítsen, s évtizedekre visszamenőleg képzeletben megkonstruálja a közösség sorsának alakulását. Megismerkedhetünk az igazgató egykori bajtársaival, az önfejű, konok Balogh Antival, a példás családapaival, Kocsis Benjáminnal, s az őt meggyilkoló Varga Sándorral, aki a fegyveres elnyomó hatalmat testesítette meg a faluban. E négy férfi barátsága hullott szét darabjaira a történelem viharában. Egyikük a másik életére tör fegyverrel, de sikertelenül, a harmadiknak egy éjszaka sikerült kioltani a negyedik bajtárs életét. S nincs elszámolás, csak a legvégén. A sebek egészen addig begyógyíthatatlanok maradnak. A heg pedig utána is ott marad.

„A regény szereplőiről mesteri villanásokban, sokatmondó párbeszédekben kapunk képet. A képzeletbeli riport, amely két nap alatt, összesen húsz órában mutatja be a falut, és deríti fel Kocsis Benjámin halálának történetét, minden órában valamelyik szereplő arcát válaszolja fel. A beszélgetések eleven vitává alakulnak, a nézetek és vallomások szöges ellentétbe kerülnek egymással. Sánta Ferenc ezekben az ellentétes állásfoglalásokban szerkeszti meg a történetet. A szerkesztés drámai technikája okozza, hogy a viszonylag kis terjedelmű szöveg széles körű képet és távlatos kitekintést képes nyújtani.”<sup>207</sup>

A következőkben a mű meghatározó konfliktusaira, törésvonalaira, azok alapvető okaira keressük a választ.

### 2.1.2 Város és vidék. Az eltérő életformák konfliktusa<sup>208</sup>

A mű egyik jelentős konfliktusa a város-vidék szembenállás. A faluba<sup>209</sup> érkező újságíró nem mindenhol fogadják örömmel, sok helyen bizalmatlanok vele szemben.

<sup>207</sup> POMOGÁTS Béla, *Húsz óra történelem. Sánta Ferenc: Húsz óra (1964) = P. B., Regénytükör. Harminchárom új magyar regény*, Bp., Kozmosz Könyvek, 1977, 182.

<sup>208</sup> Ezen alfejezet célja elsősorban nem a város-vidék szembeállítás nagy fokú kiélezése, sokkal inkább a kialakult eltérések bemutatása. Ahogyan Vasy Géza is rámutatott, az „urbánus” szereplők nem vidékellenesek, csak városiak, ezért idegen nekik a falu, akárcsak a falusiaknak a város. Az életformaváltás azonban rendkívül gyorsan megy végbe, s ez óhatatlanul is kölcsönös meg-nem-értettséggel párosul.

Főként az őt befogadó „Igazgató Jóska” ellenségei nyílnak meg nehezebben, no meg azok, akik pusztán városi mivolta miatt valamiféle hivatalos személyként tekintenek rá. A városból kiköltöző orvos és tanárnő, valamint a rangját elvesztő tábornok, s a földjeiről elűzött gróf készséggel állnak az újságíró rendelkezésére, s osztják meg vele legbensőbb titkaikat, félelmeiket.

A városi és a vidéki ember egymással szembeni bizalmatlansága kölcsönös. Egyikük sem érzi otthonosnak mindennapjait a másik környezetben. Az orvos, aki szolgálati lakást is kapott a helyi tanácstól, nem érzi igazán jól magát, egyedüli értéknek „megörökölt” pincéjét tartja, ahol titokban bár van kialakítva. Ez a titkos kis zug hozza el neki a várva várt Nyugatot, ahol Edit Piafot hallgathat, s ahol márkás italokat ihat. De ha az elérhetetlen Nyugat nem is, Pest, a nyüzsgő nagyváros emléke még elevenen él benne. „– Három kerek és hosszú, hosszú éve! Nem tudom megszokni! Igazán akartam, mert beláttam, hogy nem tehetek mást, hacsak nem akarok egészen tönkremenni. Nem megy! Ott nőtem fel, ott jártam iskolába, ott jártam egyetemre, ott van anyám, apám, mindenki, akit szeretek, és akihez valami közöm van... Nem megy!”<sup>210</sup> „– Nem megy! – mondta csendesen. – Nem is fog menni soha! – megfordult: – Soha nem fog menni! Mondja meg, mit csináljak?”<sup>211</sup>

Ahogy a férje kedvéért a faluba költöző tanárnőből is egyszer csak kifakad a „mit keresek én itt?”-érzés. „A Krisztinán születtem! Abban a házban, ahol a nagyanyám is lakott, s amelyikben az apám is született, két házzal arrább az anyám szülőházától, ahol viszont a másik nagyanyám lakott... Világos? [...] Abban sem kételkedik, hogy nem volt disznónk odahaza, se kacsánk, se libánk, és reggeli után nem mentem a fürdőszobába moslékot keverni?”<sup>212</sup> Bár az asszony szereti a férjét, egyre jobban belefárad abba, hogy életüket mindig újra az elejéről kell kezdeniük. „Ha egy asszony szeret – akkor mindenre képes a férfiért! Így mondják, és így is van! Én pedig azt mondtam neki: Menjél Bandi! Írd, fejezd be a tanulmányt, add ahová akarod, ahol hasznát veszik! És menj a járáshoz is, s aztán a megyéhez és aztán mindenüvé, ahová még majd, ahová visz a tehetséged! – Én

<sup>209</sup> Szilágyi Márton édesapjának „kósza fölvetése” szerint a szövegben megjelenített falu a Tolna megyei Pincehelyről mintázódhatott. Vö. SZILÁGYI Márton, Egy „hiba” poétikája (Sánta Ferenc: Húsz óra) = „De mi a népiesség...”, szerk. SALLAI Éva, Bp., Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, 2005, 211.

<sup>210</sup> SÁNTA, *Húsz...*, i. m., 33.

<sup>211</sup> *Uo.*, 36.

<sup>212</sup> *Uo.*, 72.

viszont – engedd meg egyetlenegyszer nekem – nem megyek veled! Itt maradok, és – megvárom, amíg visszajössz! Akárhonnan jöjj is vissza! És – akárhogyan is!”<sup>213</sup><sup>214</sup>

A városból érkezők lenézik, megvetik a vidéki életformát, a falubeliek urizálásnak tartják a városi életvitelt. „– A barátja felutazott már neonfényes fővárosunkba datolyát zabálni?”<sup>215</sup> „Visszautazott már a barátja neonfényes fővárosunkba? – Már tegnap reggel... – Mondja meg neki, ha majd utána megy, hogy ne feledjen banánt is zabálni – a keserves úristenit!”<sup>216</sup> Ugyanakkor a faluban azzal is tisztában vannak, hogy a városban szerezhető meg az a tudás, amely megszerzése sikerre viheti a vidék Magyarországot is. A szervezetőségi ülésen egyöntetűen támogatják, hogy Szabó Károly fiát ösztöndíjjal támogassák, így téve lehetővé egyetemi tanulmányait. Az ott szerzett tudás birtokában a fiú a falu, s a termelészövetkezet hasznára válhat, vagyis az ösztöndíj megtérül. „[...] Hogyha a szövetkezet ösztöndíjasaként végzi el az egyetemet, akkor ide, ebbe a szövetkezetbe jön majd vissza, mint diplomás szakember, hozzáértő mezőgazdász.”<sup>217</sup> A város tehát, mint szükséges eszköz, szükséges rossz jelenik meg a falusi ember számára. Az ottani életmód átvétele, utánzása megtorlandó bűnnek számít, ahogyan ez történt Máté pártfunkcionárius esetében is, aki az orvosa tanácsára mindennap felhajtott egy feketét, s miután otthon nem volt, aki főzzön neki, így azt a közeli presszóban fogyasztotta el. Mátét e „kispolgári” életstílusa miatt később eltávolították hivatalából, vele érintkezni senkinek nem volt tanácsos. Jól tükrözi az állampárti mentalitást, hogy miután „kivizsgálták” Máté ügyét, s „rehabilitálták”, ezt követően az őt korábban egyedül meg nem bélyegző embert vetette ki magából a közösség, amiért valaha is „kétkedni” kezdett a párt szavában.<sup>218</sup>

Kiemelkedő jelentőségű a főváros-vidék szembenállás is, amely nemcsak az eltérő életformák konfliktusát jelenti, hanem az anyagi eszközök elosztásának módját is jelentős mértékben befolyásolja. „Én meg nem tudom, hová adassak hamarabb traktort, hová osszam azt a néhányat, ami van, s ami nincs éppen bedögölve... A Várat kikozmetikázták

<sup>213</sup> *Uo.*, 77–78.

<sup>214</sup> Hasonló szituációval találkozhatunk Hubay Miklós *Késdobálók* című drámájában. Dóra és Imre nagyon is hétköznapi figurák a XX. század derekán, itt, Magyarországon, itt, e régióban, itt, ahol a szabadságnak, az egyéni boldogságnak, az egyéni cselekvésnek, az egyéni érzelmeknek komoly gátat vet a szocializmus totális berendezkedése, a rendszer minden hazugsága. A hazugság, amely befurakszik a családok mélyére is, a hálószobák falai közé.

Dóra és Imre egy kiúttalan korszak áldozatai, akik egyszerre keresik a választ a kor Magyarországnak kérdéseire, valamint férfi és nő örök problémáira. A férfi képtelen itthon boldogulni, felesége pedig az elvesztett gyermek után egyre kevésbé képes arra, hogy férje támasza legyen.

<sup>215</sup> SÁNTA, *Húsz...*, i. m., 16.

<sup>216</sup> *Uo.*, 18.

<sup>217</sup> *Uo.*, 216.

<sup>218</sup> *Uo.*, 174–179.

már? Ha nem lehetne tízezer traktort venni az árából, akkor egyet sem! De így aztán lesz kék termünk, lila termünk, pepita előcsarnokunk meg kupolánk, hogy a franc essen belé, meg zöld vécénk. Én meg tegnap lejártam a lábamat, hogy kétezer forintot kerítsek a banktól, hogy legyen mit szétosztani harminc ember között, akik három hónapja nem láttak egy fillért sem, mert nem dolgozik rajtuk kívül senki az égvilágon, csak a hasukat süttetik... Nesze neked, új vonal, liberalizmus...”<sup>219</sup>

### 2.1.3 Hierarchizált gazdatársadalom, belső ellentétek

Már a Horthy-korszakban sem beszélhetünk egységes gazdatársadalomról. A paraszttársadalom élén azok álltak, akik elég nagy birtoktesttel rendelkeztek ahhoz, hogy másokkal műveltesék meg földjeiket. Az ilyen módosabb gazdák rendre kiadták a munkát napszámosoknak. Közéjük tartozott Kiskovács is, akinek 49 hold földje volt.

„Napszámosokkal dolgozatott, cselédje meg állandóan volt, nem is egy, kettő, volt esztendő, amikor a szolgálót nem számítva három cselédje volt, kettő tanyákon, egy bent övele! Az öreg maga is dolgozott, akkor kelt, amikor a cselédjei, s alig hagyta valamivel korábban abba, de a hajnali etetésnél ott volt. Ha napszámosok voltak, akkor meg mindig azokkal volt, ahol legnehezebb és legsürgősebb volt a munka. Miért volt velük? Mert akkor úgy hajtotta őket, ahogyan maga is dolgozott, s aki elmaradt, az másnap szedhette a sátorfáját! Olyan törvénye volt ez a gazdának, a jó gazdának – mint teszem azt, nálunk a sztahanovistáé, vagy most a szocialista brigádoké: hajtanak, hogy menjen utánuk a többi is!”<sup>220</sup>

Ez a munkakapcsolat a gazda és napszámosai között igazi hatalmi státuskülönbséget jelenített meg vidéken. Az ebből adódó konfliktusok pedig örökre megmaradtak az árok két oldalán állók között, s a sors fordulatai után a különbség, a feszültség nem csökkent, csupán a szerepek cserélődtek fel. A gazda – bár napszámosaival együtt étkezett – nem hagyta, hogy azok a levesből húst is fogyasszanak. Az az ő privilégiuma volt. Tudták ezt beosztottai jól, tudták, ha bárki megszegné ezt a „rituálét”, másnap már nem lenne szükség a munkájára. Éhező gyermeke kedvéért egy napon a

---

<sup>219</sup> *Uo.*, 18.

<sup>220</sup> *Uo.*, 91.

főszereplő, „Igazgató Jóska” szegte meg a „törvényt” még napszámos korában. Másnap már nem kellett a munkája.

A fordulat, a kommunista hatalomátvétel megcserélte a szerepeket, s a „körkörös bosszú” időszaka köszöntött be. Az egykoron megalázott Jóskának immár hatalmában állt lehetetlenné tenni egykori gazdája fiának egyetemi tanulmányait. Ezt követően pedig egy fordított „leves-rituáléval” jelezte a korábban nagyhatalmú, most mégis Canossát jární kénytelen Kiskovácsnak, hogy új idők járnak, most már ő az úr a faluban. A kellemetlen affér a gazda életébe került, majd ezt követően fia, Géza esküdött bosszút, amely így körkörösé válva teszi örökös konfliktussá a szereplők közötti ellentéteket. „– Úgy látszik, hogy az életnek van valamilyen rendje! Ez pedig úgy hangzik, hogy szemet szemért, fogat fogért! Nem tetszik? E szerint a rend szerint: fizess vissza mindent! Apámnak fizettek! Én nem tartoztam – és velem is fizettettek! Talán tartoztam én? Akkor fizessünk mind! Körbe, körbe, amíg a végére nem érünk... Apám akkor kezdett meghalni, amikor engem kivettek az egyetemről. Amikor kijöttünk a maga házigazdájától – a bizonyos ebéd után –, akkor apám agyvérzést kapott, és karácsonyra elment! Értem élt – úgy, ahogyan élt –, és miattam halt meg! Kerek élet! Hát akkor fizessünk mindig; apáról fiúra, nemzedékről nemzedékre. Hetedíziglen! Én nem akartam! De most már rajtam nem fog múlni, amíg bírom, addig fizetem! Aki bírja, marja! Valaki túléli a másikat... Harmincegy éves vagyok, és kilenc évet voltam a börtönükben. Még futja az időből, egészen a kötélíg! Így indítottak el engem – most már menjen ekképpen tovább!”<sup>221</sup>

#### **2.1.4 Múlt és jelen. Az „ancien régime” magányos bátyái és parabolái<sup>222</sup>**

Sánta Ferenc regénye a hatvanas évek elején játszódik, s visszaemlékezések formájában elevenedik meg a közelmúlt, a negyvenes és ötvenes évek története. Részint a belső ellenségkép gyártása, részint az idő múlása által a korábban legélesebbnek tartott konfliktus, a feudális uralkodó osztály és az alávetett parasztság közötti szembenállás a hatvanas évek elejére jelentősen megkopott. Addigra világossá vált, hogy – ismét az orwelli fordulatot idézve – Jones gazda nem tér vissza többé.

<sup>221</sup> *Uo.*, 101–102.

<sup>222</sup> A Gróf és a Tábornok nem csupán a múlt maradványai: történetük két újabb példázat az ember természetéről és a történelemlről.

„Sánta korai írásaiban az író mint átélő mutatkozott meg inkább, időközben viszont nagyobb szerephez jutott nála a szemlélő attitűd. A *Húsz órá*-ban a »beszéltető« módszer révén többé-kevésbé mindegyiknek az esetében fölismerhető az előbbi, a modern drámák narrátoraira emlékeztető riporter személyének fölvétele ugyanakkor az utóbbinak juttat nagyobb szerepet. Az is érződik, hogy más-más szereplők esetében más-más a velük való írói azonosulás intenzitása, mint ahogy másfelől a látszólag csupán megfigyelő »újságíró-én« hűvösen objektív magatartása mögött sem nehéz észrevenni néhol a fegyelem-lefogta indulatokat.”<sup>223</sup>

Sánta Ferenc mind a Horthy-korszak megbecsült tanítóját (a Tábarnok), mind a gróft a közösségtől elszigetelt, száműzött, kitzasztott emberekként mutatja be, magányos, romos bástyákként, akik még a saját maguk képzelte értékek mentén élnek, vagy amolyan „úri huncutság” formájában inkább játsszák életüket. Sánta mindkettőről jámbor képet fest, jelezve, hogy az általuk egykor reprezentált társadalmi csoport, az „ancien régime” elitje már régóta nem jelent veszélyt a szocializmust „bószén” építő közösség életére. Ezt jól szemléltetheti az alábbi idézet: „A Tábarnok jött. A dereka feszesre húzva, kimérten, katonásan lépett, s amikor egy vonalba kerültünk, akkor tisztelgésre emelte a kezét. Komolyan – az egyenrangúaknak kijáró tisztelettel köszöntött bennünket.”<sup>224</sup>

A kertészkedő gróf játéka és filozofálgatása jól érthető metafora ugyan, de csak a szavak szintjén marad.

„– Ez bizony már csak öreges foglalatzkodás – mondta a gróf. – Visszatérünk a gyermekkorhoz. Játsszunk újra, mint annak idején tettük.

- Érdekes játék...
- Ugyan! Kártevők, nem szeretem őket!

Rágyújtottam:

- Miért nem fog egy ásót, és miért nem próbálja meg kifordítani az egész bolyt a helyéből?
- Mert semmit nem érek el vele! Megpróbáltam. Aztán hol itt, hol ott bukkannak elő újra. Leöntöm őket forró vízzel, de pár nap múlva kezdettem előlről az egészet a kert túlsó végén...”<sup>225</sup>

Majd ezt követően a gróf bemutatja az általa leghatékonyabbnak vélt eszközt a kártevők kiirtására. A hangyabolyra rámutatva elmondja, mindegyik hasznos tagja a

<sup>223</sup> TAMÁS Attila, *Sánta Ferenc* = T. A., *Irodalom és emberi teljesség*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 266–267.

<sup>224</sup> SÁNTA, *Húsz...*, i. m., 267-268.

közösségnek, mindegyik dolgozik egy közös cél érdekében. Van közöttük összetartás. Azonban ha egy-egy hangyát a kert végében található másik hangyabolyba visz át, az ottani közösség az új hangyát, mint idegent, azonnal kiveti magából, s megöli azt. Kérdés, ez a játék vajon mennyire ültethető át a gyakorlatba. Miután az említett gróf és a Tábornok rég elvesztették hatalmi állásaikat, ezek az elképzelések pusztán játékként színesíthetik életüket.

„A paraszti lét közege, a természeti atmoszféra vonzza a mítoszt. De Sánta nemcsak kikerüli ezt a vonzást, szembe is fordul vele; nincs mítosz ott, ahol az értelem fogadja be a jelenségeket. A »tábornok« és a gróf alakjában Sánta kijelöli a mítosz helyét a nyílt, de békés eszelősség és a szadizmussá torzult hamis tudat területén. Ez az írás egyszerre individuális és közösségi, lüktetően mai és egyben mélységesen történelmi. Sántának van füle az egyéni érdekek hangjához, felfogja az egyéni érzéseket, és érzékenységeket is. De közösségben gondolkodik. Egyének alkotta közösségben. Egyén és közösség kapcsolatait kutatja a történelmi jelen viszonyai között. S ezt a jelent a közeli és távolabbi múlt értelmezi, abból jött, annak hegeit viseli arcán.”<sup>226</sup>

Ugyanakkor rendkívül feltűnő, hogy Sánta csupán a múltba utalt nyomort ábrázolja, s csak azokban az esetekben jelenik meg a szinkrón szegénység, ahol a kitörlendő múlt szükséges kellékeként mutatható be: Csókos Cuha András, a Tábornok és a Gróf esetében.

„Aligha meglepő, ha ezt a szándékot Kardos Pál kritikája messzemenő egyetértéssel volt képes nyugtázni, mondván, hogy »ma« már nem lehet azzal az indulattal ábrázolni a társadalmat, mint tette ezt Nagy Lajos a Kiskunhalom-ban. [...] A regény egységes, s jól működtetett narrációjának erőszakos megtörése mint a szocializmus távlataival azonosuló jövőkép ideologikus megjelenítése lehetett az egyik legfőbb oka annak, hogy Sántát – nem utolsósorban ezért a regényéért – a »szocialista irodalom« klasszikusaként lehetett kanonizálni.”<sup>227</sup>

Az 1956-os forradalom regényben történő megjelenítése a fentiekkel szemben teljesen ellentétes a korszakban megszokott politikai szólamokkal – az MSZMP elhíresült párthatározatában szereplő „négy okkal”, vagy az „ellenforradalom-értelmezéssel” – összehasonlítva. Itt ugyanis egy polgárháborús múltértelmezést láthatunk, amelyet tovább erősít a dialogizáló riportjelleg, a személyes visszaemlékezések szubjektivitása. A párhuzamos (vagy éppen ellentétes!) egyéni igazságokból rajzolódik ki 1956 sokszínűsége.

<sup>225</sup> *Uo.*, 257.

<sup>226</sup> GONDOS Ernő, *Sánta Ferenc írói vilásképe* = G. E., *Mű és valóság*, Bp., Szépirodalmi, 1965, 124.

<sup>227</sup> SZILÁGYI, *i. m.*, 219.

## 2.2 A *Húsz óra* műfaji besorolási problémái. „A harmincas évek szociográfiájának feltámasztása?”<sup>228</sup>

E fejezet célja annak vizsgálata, hogy mennyiben kapcsolható össze Sánta Ferenc *Húsz óra* című írása a harmincas-negyvenes években hőskorát élt, illetve a hatvanas években újból, de már más formában megjelent magyar szociográfiával, mint formával, műfajjal, illetve annak tartalmi elemeivel, témavilágával. A téma kifejtéséhez Bori Imre „Irodalmi szociográfia – szépirodalom” című tanulmányában foglaltakat és Vasy Géza *Sánta Ferenc* monográfiáját vettem kiindulási pontnak.

A következőkben röviden bemutatom a *Húsz órával* kapcsolatos formai kérdéseket, majd rátérek a Sánta-mű megjelenéséig, 1964-ig Magyarországon született szociográfiák jellemzőire és a *Húsz órával* közös jegyek kiemelésére.

Sánta Ferenc regénye először *20 órás riport* címmel jelent meg, majd a végleges címmel – *Húsz óra* – 1964-ben adták ki, „krónika” műfaji megjelöléssel.<sup>229</sup> Az eredeti címben kiemelt riportjelleg – egyes fejezetek teljes egészében a riportter-szerző és a falu valamely lakója közötti párbeszéd – a dokumentumszerű hűség kiemelésére, tudatos írói vállalására utal. A könyv keretét adó történet szerint az író – a könyvben szereplő utalások alapján 1962-ben vagy 1963-ban<sup>230231</sup> – egy 1956-ban történt gyilkosság ügyében nyomoz egy faluban. A két említett idősík mellett fontosak még 1945 és 1952, azaz a földosztás, és a szövetkezeti gazdálkodásra való áttérés, az államosítás évei is. Valójában az érdekli az író, hogy mi történt az elmúlt húsz évben, milyen változásokon ment keresztül Magyarország, az emberek élete, ezen belül a falvak élete és a paraszti társadalom.

A formai problematika ismertetése elején szeretném a címben szereplő idézetet megmagyarázni, és az idézett szöveg forrását ismertetni. Az idézet Vasy Géza *Sánta*

<sup>228</sup> VASY, *Sánta...*, i. m., 136.

<sup>229</sup> Szilágyi Márton tanulmánya felhívja a figyelmet arra, hogy érdemes lenne megvizsgálni, vajon „Sánta milyen változtatásokat hajtott végre a folyóiratbéli publikációhoz képest a regényszövegen, illetve hogy ezeknek a módosításoknak milyen poétikai következményei voltak.” SZILÁGYI, i. m., 214.

Vasy Géza szintén jelzi e két szöveg eltéréseit a monográfiájában: „Sánta regénye először 20 órás riport címmel jelent meg a Kortársban. Könyv alakban a következő évben olvashattuk a végleges címmel, a szöveg elég jelentős mértékű stilisztikai megváltoztatásával, krónika műfaji megjelöléssel.” VASY, *Sánta...*, i. m., 137.

<sup>230</sup> Erre csak következtetni lehet egy megjegyzésből. 1956 őszéről mondja Balogh Anti: „[...] van annak tán hat esztendeje is, ha igaz...” (idézi VASY, *Sánta...*, i. m., 182.)

<sup>231</sup> Szilágyi Márton tanulmánya felhívja a figyelmünket egy „hibára” – kiderül, hogy a fiatal orvos 3 éve van itt, ez esetben azonban nem lehetett ott 6 évvel korábban a gyilkosság helyszínén –, amely nem egyeztethető össze a narráció egyéb, időviszonyokra vonatkozó utalásaival, ugyanakkor egy poétikai üzenetként is dekódolható. Erről részletesen ld. SZILÁGYI, i. m.

*Ferenc* monográfiájából származik. Vasy Géza a *Húsz óráról* szóló fejezetben nem ért egyet Bori Imrével, aki a társadalomrajz, a szociográfia, a szociográfiai riport felől közelítette meg Sánta művét tanulmányában.<sup>232</sup> Vasy Géza szerint a „*Húsz óra* se nem riport, se nem szociográfia: szabályos regény”<sup>233</sup>, ahogyan Almási Miklós tanulmányában<sup>234</sup> is szerepel, bár nála nem ennyire kategorikusan.<sup>235</sup> Vasy Géza nem hozza kapcsolatba a művet a szociográfiákkal, sőt, tagadja Sánta Ferenc könyvének a szociográfiákkal való rokonságát.

A fejezet címébe, pontosan a nem megfelelő szövegkörnyezetbe helyezett Vasy Gézától vett mondatrövedékekkel szerettem volna jelezni, hogy a *Húsz órát* illetően „műfaji viták” alakultak ki, és annak ellenére, hogy Bori Imre tanulmányát vettem alapul témám kifejtéséhez – aki szintén a szociográfiai jellemzőket vizsgálta –, nem céлом az állásfoglalás ebben a konkrét formai kérdésben. (Természetesen további tanulmányokban újabb-, a formai, műfaji besorolhatóságra vonatkozó elemek jelennek meg.)

Véleményem szerint érdemes a könyv szociográfiai kapcsolatát vizsgálni, s ezért önkényesen emeltem ki a szociográfiákkal való hasonlóságok bemutatását a többi műfaji vagy esztétikai jellemző közül. „Realitás és jelképeség, valóságprodukáló történés és művészi általánosítás újfajta szintézise e regény: a tárgyias epikum a népköltészet, közelebről a ballada szimbolikájával, a dráma feszített konfliktusrendszerével, a szociográfia tényfeltáró, elsődleges valóságáhitelével s a riport írói személyességével, közvetlenségével párosul. Széttöri a régi, beidegzett műfaji korlátokat, s ezzel sajátos, műfaji-szemléleti egységet hoz létre.”<sup>236</sup>

A magyar szociográfiákra rátérve fontos megjegyeznünk, hogy a tudományos gyakorlatban nemegyszer előfordul, hogy a legegyszerűbb fogalmakra szinte lehetetlen olyan meghatározást találni, amely maradéktalanul érvényes lenne az illető kifejezés valamennyi konkretizációjára. Úgy gondolom, így van ez a szociográfia esetében is, hiszen a „szociográfia” kifejezéssel gyakran találkozhatunk különböző diszciplínák tudományos

<sup>232</sup> BORI Imre, *Irodalmi szociográfia – szépirodalom* = B. I., *Bori Imre huszonöt tanulmánya*, Újvidék, Forum, 1984, 361–390.

<sup>233</sup> VASY, *Sánta...*, i. m., 138.

<sup>234</sup> ALMÁSI Miklós, *A jelen történelemóráján. (Sánta Ferenc: Húsz óra)* = A. M., *Ellipszis*, Bp., Szépirodalmi, 1967, 266.

<sup>235</sup> Érdemes megjegyeznünk, hogy Görömbei András hogyan definiálja a regényt: „A *Húsz óra* az úgynevezett tényirodalom mintaszerű alkotása. Sok nézőpont, sok stílus rendeződik egységbe ebben a húszórás riportban. [...] A szociográfiai tárgyilagosság gondolati mélységgel társul ebben a regényben: lírai, balladai és példázatszerű mozzanatok sűrűsítik a tárgyias tényvilágot.” GÖRÖMBEI András, *Az író hallgatása legenda*, Napút, 2002/8, 6.

<sup>236</sup> FENYŐ, i. m., 518.

munkáiban. A hazai társadalomtudomány és irodalomtudomány is saját hagyományaiként tartja számon a két világháború közötti népies szociográfiákat.<sup>237</sup> A meghatározások közötti eligazodást nehezíti, hogy a szociográfia kifejezés egyaránt jelöli a szociológia egy ágazatát, a 20. század elején Magyarországon is jelentős szerepet betöltő különböző mozgalmakat, valamint jelöl írásműveket, illetve azok műfaját is.

A szociográfiák körén belül megkülönböztethetők az irodalmi-, illetve a módszeres szociográfiák, amelyek alapvetően abban térnek el – ahogyan Rézler Gyula is kifejti tanulmányában<sup>238</sup> –, hogy mennyire válik hangsúlyossá bennük a módszertan, a tudományos módszeresség és a társadalomrajz. A népi irodalomban a két típus klasszikus mintáit – a szépirodalmi és a tudományos jellegűét – a *Puszták népe* és Erdei Ferenc munkái jelentik. A harmincas évek szociográfiája (kivéve talán Illyést és Veres Péter műveit) inkább tudományos jellegű volt, és a szociológiához állt közel, míg a hatvanas években megjelenő szociografikus írások már inkább szépirodalmi kötődésűek, elsősorban szépírók alkotásai.<sup>239</sup>

A disszertációm témájához kapcsolódóan – mivel a *Hús óra* vitathatatlanul szépirodalmi alkotás is – a következőkben az irodalmi szociográfiák jellemzőit foglalom össze röviden, néhány definíciót, megközelítést kiemelve.

A harmincas-negyvenes években megjelent, illetve a későbbi szociográfiákat jellemző elemek tiszta formájukban nem lelhetők fel Sánta Ferenc könyvében. Azt is láthatjuk, hogy a gyökereket jelentő „hőskorhoz” képest változott a szociográfia szerepe, helye a hatvanas évekre, amit főként a történelmi változások hoztak elkerülhetetlenül magukkal. A következőkben bemutatom azokat a párhuzamokat, főbb csomópontokat, amelyek megengedhetik, hogy rokonságot keressünk a *Hús óra* című regény és a szociográfia műfajában született művek között. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy sok esetben nem kizárólagosan csak a szociográfiára vonatkozó jellemzőkről van szó, ami elsősorban a már említett többféle formai megközelítésből, értelmezésből, vonatkoztatási pontból ered.

Az 1930-as és 1940-es évek szociográfiai irodalmából kiemelhetőek Nagy Lajos *Kiskunhalom*, Illyés Gyula *Puszták népe*, Kodolányi János *Baranyai utazás*, Féja Géza *Viharsarok*, Szabó Zoltán *A tardi helyzet*, Erdei Ferenc *Magyar paraszttársadalom*, Veres Péter *Az Alföld parasztsága* és Kovács Imre *Néma forradalom* című munkái.

<sup>237</sup> NÉMEDI Dénes, *A régi szociográfia. Dokumentumok 1934-1940*, Bp., Népművelési Intézet, 1984, 3.

<sup>238</sup> RÉZLER Gyula, *Falukutatók és szociográfusok*, Bp., Faust, 1943, 17.

A szociográfia könyv terjedelmű riport, társadalomrajz. A riportforma, ami megjelenik Sánta Ferenc művében is, jelenthet tehát szociográfiai elemet, hiszen a faluban élők beszélnek a *Hús órában* gondjaikról, bajaikról, úgy, hogy az író kérdez, és figyelmesen végighallgatja a válaszaikat. A riport jelleget erősíti a beszélgetések jelen ideje is, és a „riporter szerep” egyenlővé tehető az interjú készítő kutatóéval. Az is kiolvasható a könyvből, hogy az adott településen nem először jár a kérdező – „Ez az én emberem is *mindig* ide ülteti magát a fák alá”<sup>240</sup> –, tehát valóban ismeri az embereket, és az egymáshoz való viszonyukat, és így valószínűleg őszintén válaszolnak neki. Vasy Géza<sup>241</sup> és Almási Miklós<sup>242</sup> szerint azonban ez a riportforma valójában csak a formát jelöli, egyfajta írói fogás, a regény hitelességét szeretné Sánta alátámasztani, a többoldalúság és végső soron a teljesség elérésének az eszköze.

„A szociográfia valóságfeltáró, a figyelmet hagyományos értékekre irányító, ám gyakran kritikai élű és változtatást sürgető mű, amely a társadalom egy szeletét mutatja be rendjével, a természeti környezettel és létesítményeivel, az emberek jellegzetes viszonyaival, sorsával, szokásaival, erkölcsével, életmódjával és munkatevékenységével, gyakran személyes hangvétellel, élményszerűen megírva. Ez a definíció nagyjából a szociográfia azon típusának felel meg, amely nálunk a 20. század harmincas és negyvenes éveiben, a műfaj hazai virágkorában dívott.”<sup>243</sup>

A könyv „alapélménye” Zalához vagy Tolnához kötődik, egy ottani faluhoz, így a szociográfiai hitelesség is megjelenik. A könyv egyfajta társadalomrajz, valóságfeltáró mű. A harmincas és negyvenes évek szociográfiai elsősorban falu-szociográfiák voltak, ebbe a körbe tartozik Sánta Ferenc műve is, hiszen a társadalom egy szeletét, a falut mutatja be rendjével, a természeti környezettel – például a XII. fejezet, 6 óra, a „falusi idill” leírása – és létesítményeivel, az emberek jellegzetes viszonyaival – például Balogh Anti mutatja be a gyilkosságban érintettek családtagjainak bonyolult viszonyát az I. fejezetben<sup>244</sup> –, sorsával, szokásaival, erkölcsével, életmódjával és munkatevékenységével.

Bori Imre és Fenyő István is kiemeli, hogy „a magyar falunak szinte *összes fő típusa* felvonul a műben. Így a megveszekedett önkényeskedő; az ellenforradalomban megzavarodott szegényparaszt; a megkeseredett, önmagában füstölgő szektás (Varga

<sup>239</sup> BORI, *Irodalmi...*, i. m., 365.

<sup>240</sup> SÁNTA, *Hús...*, i. m., 5.

<sup>241</sup> VASY, *Sánta...*, i. m., 139.

<sup>242</sup> ALMÁSI, i. m., 266–267.

<sup>243</sup> ALFÖLDY Jenő, *A szociográfia költészete*, Eső, 2004/1, 108.

<sup>244</sup> SÁNTA, *Hús...*, i. m., 12.

Sándor, Kiskovács Géza); a 19-es direktóriumi tag (Sándor, az öreg; III. fejezet, 9 óra); a Pestről vidékre szakadt orvos; a mozgalmi múlt elől tanítói állásba menekült tanársegéd; hajdani kilátástalanságba belebolondult tanító (Tábornok); a félnótás arisztokrata (Gróf), s korunk hősei: a kétfrontos harcot következetesen vívó kommunisták (igazgató Jóska, Bakó István téveselnök, Csűrös elvtárs, a járási titkár). Teljes a körkép...<sup>245</sup>

Ezek a szereplők, illetve a könyv további alakjai tehát olyan típusokat jelenítenek meg, amelyek nemcsak a falu, hanem az egész szocialista társadalom képviselői, egyfajta sajátos – szociológiai értelemben vett – mintát alkotva.

Az alábbiakban a szociográfiára, illetve az irodalmi szociográfiára vonatkozó, de nem a korszakhoz kapcsolódó meghatározások alapján vizsgálom, hogy mennyiben tekinthető szociográfiának a *Hús óra*.

„A szociográfia tudományos műfaj, a szakirodalom körébe tartozik, de a tények szakszerű leírása mellett gyakran megjelennek benne személyes élmények, emlékek, szépírói és stilisztikai erények, tehát kapcsolatba kerülhet az irodalommal. Az irodalmi szociográfiát a tudományos pontosság mellett a szépirodalmi megformáltság jellemzi. (Rokon műfajai között említik: dokumentumirodalmat, tényirodalmat, irodalmi riportot.)<sup>246</sup>

A tények szakszerű leírása legkézzelfoghatóbban a könyv XVI. fejezetében jelenik meg, amelyben az újfalusi Kossuth Termelőszövetkezet vezetőségi ülésének jegyzőkönyvét ismerteti az író. Ebben megmutatja az országos és a helyi érdekek ütközését, a régi paraszti élet és gazdálkodás átalakulását. A szépírói jelleg bemutatása is belesűríthető egy fejezet kiemelésébe, hiszen a XII. fejezetben megjelenített „falusi idill” egyértelműen szépíróra vall. (Természetesen az egész mű során jól követhető a tényekre vagy éppen a szépirodalmi megformáltságra koncentráció.)

Az irodalmi szociográfiákat naturalista ábrázolás jellemzi, szűkszavúak, ridegen tárgyilagosak, hitelességüket a tények tisztelete adja. Nem egyszerű leírások azonban, hiszen a társadalom egészéről is képet akarnak adni. A valóság hamisítatlan képét a hitelesítő élmény és a biztos társadalomismeret adja. Az irodalmi megközelítés a tudományos módszert elégtelennek tartja, mert elaprózza a társadalmat, feltárja a részleteket, de a folyamatokat nem ábrázolja.

<sup>245</sup> FENYŐ, *i. m.*, 516.

<sup>246</sup> BÁRDOS László, SZABÓ B. István, VASY Géza, *Irodalmi fogalmak kisszótára kiegészítésekkel*, Bp., Korona, 2002, 226–227.

Sánta Ferenc stílusa, ha nem is tekintjük szűkszavúnak, ridegen tárgyilagosnak, de mindenképpen tömör, lényegre törő. A történetiség hangulatát ébreszti a nyelvi ábrázolás, különösen paraszthalakjainak beszéltetése. Ez a stílus alkalmas arra, hogy a népi sors kifejezője legyen.<sup>247</sup> Sánta Ferenc a *Húsz órában* a sajátosan alkalmazott szimultanizmus technikájával éri el, hogy a részletek egyszerű leírása helyett valóban társadalomrajzról legyen szó, valódi társadalmi folyamatok ábrázolásáról. „Az emberek sokféle kapcsolódó viszonyait egyszerre, a riport jelenében meséli el, állítja egymás mellé.”<sup>248</sup> Nemcsak a jelen (1962-1963), hanem a múlt (1945-1956), és a várható jövő is szerepet kap az emberek életében, ami szintén a folyamatok ábrázolása miatt lényeges.

Itt csak néhány, a szociográfiákra vonatkozó megközelítéssel vettem össze a *Húsz órát*, de a fentiek is megmutatták, hogy lehet párhuzamokat találni. A következőkben lehetséges közös pontokat mutatok be a későbbi, hatvanas években újjáéledő szociográfiákkal.

„1956 után az ország valóságos helyzetéről semmit sem lehetett közvetlenül megírni, de a két háború közti szociografikus irodalomhoz, mivel az baloldali, azaz forradalmi hagyománynak számított, lehetett kapcsolódni.”<sup>249</sup>

A szociográfia műfaja az ötvenes-hatvanas évek fordulóján kelt új életre, amikor a mezőgazdaság szocialista átalakításának nagy emberi megrázkódtatásai ismét a parasztság életére és gondolkodására irányították az írók figyelmét. A 60-as és 70-es évek Magyarországnak legégetőbb nyitott kérdéseiről a szociográfia tájékoztató, de nemcsak a paraszti életforma átalakulását ábrázolták művelői, hanem a legkülönbözőbb foglalkozási ágak, rétegek problémáit is, sőt, egyre inkább az érdeklődés előterébe kerültek ösztársadalmi jelenségek, az urbanizáció, a demográfia, az egészségügy megoldatlan kérdései.

Sánta Ferenc *Húsz óra* című művében nem csak a paraszti társadalomról, annak életében bekövetkező nagyobb változásokról, a földosztásról, illetve az államosításról tájékoztató. A szereplők között különböző foglalkozási ágak képviselői jelennek meg, találunk tanítót, tanársegédet, orvost, különböző funkcionáriusokat, sofőrt, kocsmároszt stb. A történelmi változások, az 1956-os események, a szocializmus az ő életükben szintén

<sup>247</sup> *A magyar irodalom története 1945-1975*, III/2, szerk. BÉLÁDI Miklós, RÓNAY László, Bp., Akadémiai, 1990, 975.

<sup>248</sup> ALMÁSI, i. m., 272.

<sup>249</sup> ELEK Tibor, *Mi az, amiben élünk? Az irodalmi szociográfia napjainkban*, <http://www.kortaronline.hu/0302/miazami.htm> (2010.01.12).

átalakulást hoztak, ha eltérő módon és mértékben is. Megjelennek az aktuális ösztársadalmi problémák. Például a magyarországi demográfiai és egyben erkölcsi problémákra utalva a sofőr fejti ki elutasító véleményét az abortusz kérdéséről.<sup>250</sup>

A szociográfiában a jelenre ismerhet az olvasó, maga a műfaj a mindenkori egyidejűséget képviseli, szemben például a regénnyel, amely inkább visszatekintő pozícióból ábrázolja az eseményeket. (Az egyidejűséget, a jelent a könyvben a tartalomtól kívül a riportforma erősíti, amint már korábban említettem.)

Valósághoz kötöttség és általánosítás, tény és fikció – ezek az alternatívák egyre határozottabban merültek fel a szociografikus műfaj művelői előtt. A valóság változásával párhuzamosan az írók egy része válaszút elé került, hiszen a hagyományok átalakulása, eltűnése, az emberi kapcsolatok minőségének átformálódása szükségszerűen ábrázolásbeli következményekkel járt.

A tény és fikció kérdése a *Húsz óra* írójánál is felmerül, de „Sántánál nem valószínűsítésről van szó, hanem a valóság logikája szerinti tudatos alkotásról, tehát az esztétikai szinten végbemenő teremtési folyamatról, amelyben a képzelet kiegyenlítődik a szociográfusi tapasztalatszerzéssel...”<sup>251</sup> Azt a formát kellett megtalálnia, amely lehetővé tette mondanivalójának megfogalmazhatóságát egy olyan időszakban, amikor nem lehetett a valóságot teljesen föltárni, az okokra rámutatni.

„A hatvanas évek elején megjelenő új szociográfiáknak előbb a szociológiai vonatkozásait elemezte a kritika, később egyre inkább az irodalmi értékeit tartotta fontosabbnak. Az új szociográfiában a szépirodalmi műfaji sajátosságok uralkodnak a rajztól a regényig, közbeeső típusok pedig a riport, útirajz, krónika.”<sup>252</sup>

Sánta Ferenc *Húsz óra* című könyvének az irodalmi értékeit emelték ki a tanulmány szerzők, egyben méltatva korszerű jegyeit: például a szimultanizmus sajátos használatát; az egyidejűség megvalósítását; újszerű szerkesztő elvként az író jelenlétét; a zárt teljességet; a totalitást. „Sánta művének enciklopédikus jellege egyáltalán nem mond ellent a riport szimultanisztikus módszerének, egyáltalán nem zárja ki azt, hogy ebben a módszerben is, illetve ezen a módszeren belül is, lehetőség legyen a falu egész életének feltérképezésére.”<sup>253</sup> A műfajt illetően, amint már korábban jeleztem, több besorolás is lehetséges: regény, riport, krónika.

<sup>250</sup> SÁNTA, *Húsz...*, i. m., 170–171.

<sup>251</sup> BORI, *Irodalmi...*, i. m., 382.

<sup>252</sup> *Uo.*, 365.

<sup>253</sup> HERMANN, *A magyar...*, i. m., 252.

A szociográfiában a szépirodalom megújulásának lehetőségét látták. A szociográfia nagy lehetőséget adott a gondolati elemzésnek, morális kérdésfelvetésnek. A riportokból fölépített krónika sokféle nézőpont szembesítését is lehetővé tette.

„Szociográfiát az ír, aki olyan fontos új felismeréshez jutott, amelyről úgy érzi, feltétlenül meg kell osztania másokkal. A szociográfus hatni akar, alakítani, változtatni akarja a világot.”<sup>254</sup>

Sánta Ferenc mindegyik művének határozott etikai töltése és sugárzása van, az író az „elkötelezetlen humanizmus” szerint szemléli a világot. Olyan kérdésekre keresi a választ, mint: *Hogyan kell élni?*, *Hogyan lehet boldog az ember?* Sánta Ferenc szerint az erkölcsben elsősorban örök emberi normák fogalmazódnak meg. A *Hús órában* a boldogság és az erkölcsösség összekapcsolódik, egymást feltételezi e két fogalom, és pozitív hősként Igazgató Jóska alakja adja a megoldást az erkölcsösség és a hatalom viszonyában. Vannak olyan olvasatok, amelyek szerint a *Hús óra* jelzi, hogy az író egyetért a szocializmus építésével, és a szocializmus lehet a fenti kérdésekre a válasz.<sup>255</sup> Más megközelítések szerint azonban – s személy szerint én ezekkel tudok azonosulni –, mivel Sánta olyan korban írta a könyvet, amikor nem lehetett mindent kimondani, nem csak pozitív kicsengése lehet a műnek. A szereplők életében a múlt, főként 1956 történéseinek jelenleg is ható negatívuma hangsúlyos szerepet kap. Balogh Anti jegyzi meg, már a könyv elején, hogy „Micsoda világ ez? Azt mondja meg énnékem, hogy micsoda világ ez?”<sup>256</sup> – utalva az „egy vályúból való” cselédek tragédiájára is.

Féja Géza szerint: „A mai társadalomrajznak ugyancsak lényeges feladata a példák felmutatása, azoknak az embereknek a jellemzése, akik már valódi szocialista magatartásra képesek.”<sup>257</sup>

E magatartásformát leginkább megvalósító szereplő egyértelműen Igazgató Jóska, aki megadja a választ a kérdésre: *Hogyan kell élni?* Akár kényszerrel is megpróbálta megoldani az emberek életét – például a Vencel családot<sup>258</sup> –, és ember maradt, amikor

<sup>254</sup> GÖRÖMBEI András, *Fejezet egy Csoóri-monográfiából*, Árgus, 2002/11–12, 57–64.

<sup>255</sup> VASY, Sánta..., *i. m.*, 133–174.

<sup>256</sup> SÁNTA, *Hús...*, *i. m.*, 13.

<sup>257</sup> BORI, *Irodalmi...*, *i. m.*, 362.

<sup>258</sup> SÁNTA, *Hús...*, *i. m.*, 63–65.

mások erre nem voltak képesek. Bata Imre viszont Jóska alakját csak kreációnak tekinti, és szerinte nincsen az életben létező, valós mintája.<sup>259</sup>

A szociográfiai új hullámnak a jellegadóit Görömbei András szerint: Féja Géza, Kodolányi János, Csoóri Sándor, Csák Gyula, Galambos Lajos, Gerelyes Endre, Galgóczi Erzsébet, Moldova György, Mocsár Gábor és Taar Ferenc.<sup>260</sup>

Annak ellenére, hogy – mint látható – Görömbei András nem sorolta a szociográfia új hullámának képviselői közé, véleményem szerint a fent említettek alapján, vagyis a *Húsz óra* révén Sánta Ferenc neve is köthető ehhez a körhöz. Abban viszont több tanulmány szerzőhöz – például az általam felhasznált tanulmányok szerzőihez: Almási Miklóshoz, Fenyő Istvánhoz, Vasy Gézához, Bori Imréhez, Bata Imréhez – csatlakozva Görömbei is egyetért, hogy Sánta Ferenc *Húsz óra* című könyve újat hozott az irodalomba, és Bori Imre szerint, ha valóban „új korszerűség születését ígéri ez a mű, [akkor] a magyar irodalom nagy korszakának küszöbén állunk e regényt olvasva”<sup>261</sup>.

Véleményem szerint tehát az, hogy milyen formai jegyek illeszthetők Sánta Ferenc *Húsz óra* című írására, nem befolyásolja a tényt, hogy a mű ma is hiteles és értékes szépirodalmi alkotásnak tekinthető.

„A *Húsz óra* összefoglaló módon ábrázolta egy falu és az ország közelmúltjának történetét. A »teljesség« megragadására törekedett. E szándék jegyében a regényformát is meg kellett újítania. Sánta nem követi a regényírás hagyományait. Valóban a riportozás és a krónikához igazítja módszerét; beszélgetéseket, történeteket, vallomásokot, sőt dokumentumokat (mint amilyen a termelőszövetkezeti vezetőség ülésének jegyzőkönyve) közöl. Előadásában is tárgyyszerű hangra törekszik. A riporter személye e tárgyyszerű előadásban háttérben marad. Pedig különleges szerepe van: az ő személye szervezi egységes szerkezetbe a regény epizódjait. A vallomások és beszélgetések folyamán úgy van jelen, mint a vegyészeti eljárásokban a katalizátor. Kérdéseivel, összegező megállapításaival logikai rendbe szervezi a szétszórtan megjelenő eseményeket, s elősegíti, hogy megismerjük a történet igazságát. A *Húsz óra* az új magyar regény formai változásában is szerepet játszott tehát: a hagyományos regénykompozíciót hangszerelte mai életünk eleven ritmusára, gyors változásaira.”<sup>262</sup>

<sup>259</sup> „De ha megfigyeljük a szituációt alapjaiban, s főként igazgató Jóska alakjára szegezzük tekintetünket, rögtön érzékeljük, mennyire kreáció.” BATA Imre, *Sánta Ferencről. Az epika metamorfózisai*, Kortárs, 1971/11, 1814.

<sup>260</sup> GÖRÖMBEL, *Fejezet...*, i. m., 60.

<sup>261</sup> BORI, *Irodalmi...*, i. m., 386.

<sup>262</sup> POMOGÁTS, *Húsz...*, i. m., 186–187.

## 2.3 Epilógus: A Kádár-korszak allegóriája

Bár Sánta Ferenc műve a hatvanas évek elején íródott, talán nem is gondolhatta előre, de az általa kreált, s a regényből készített filmben Páger Antal által megformált „Igazgató Jóska” a Kádár-rendszert szimbolizálja, testesíti meg.<sup>263</sup> Kádárhoz hasonlóan Jóska is alulról kezdte pályáját, alulról kapaszkodott fel, s vitte sokra. Meg sem állt addig, amíg a falu első embere nem lett, s amíg azt mindenki el nem fogadta. Hatalma volt mindenki felett. Fizikai erejét több ízben is említi a szerző, mint a tekintély egyik alapját. Másik oldalról ugyanakkor Sánta érzékelteti, Jóskát nem a maga önös érdekei, hanem a közösség haszna vezérelte.<sup>264</sup>

„E sok hősű s látszatra a regényfigurák hierarchiáját is tagadó könyvnek mégiscsak megvan a maga főhőse. A vezetéknevén nem is említett »Jóska«, »az igazgató«, ez a középponti figura. Ő fogta össze annak idején a falu forradalmárait, őt ütötték le alattomosan, mivel bátorított, és földet osztott, az ő ablaka alá mentek a számonkérők ötvenhatban, ő kergette el Vargát, a hatalmaskodó rendőrt. Ő forgatta fel a régi világ rendjét a falujában, ő tervezte meg, s építette szívósan az újat, neki voltak a legszebb örömei s a legszaggatóbb fájdalmai. A dráma, ami itt zajlik, tulajdonképpen az ő drámája.”<sup>265</sup>

Az *ötödik pecsét*hez hasonlóan ebben a regényben is megjelenik a fanatizmus tudatos elutasítása. „Hadd emlékeztessenek itt a könyv hősére, Jóskára. Jóskában nem utolsósorban azt a normát igyekeztem körülhatárolni, megfogalmazni, amely szerint ki-ki síkra szállhat jónak vélt ügyéért, oly módon, hogy elkerülje a legnagyobb bünt, a legkönnyebben adódó veszedelmet, a fanatizmust.

---

<sup>263</sup> Radnóti Sándor – véleményem szerint vitatható – álláspontja szerint „Igazgató Jóska” alakja egyenesen Kádár-apológia: „A saját hang a hatvanas évek bámulatos gyorsasággal egymásra sorjázó három regényében jelent meg (AZ ÖTÖDIK PECSÉT, 1963; HÚSZ ÓRA, 1964; AZ ÁRULÓ, 1966). Ám a korabeli várakozás és elvárás ezúttal is – és az indulásnál sokkal baljósabb módon – félrevitte, félrevezette az értelmezést. Az 1956-os forradalmat leverő hatalomnak és még inkább a konszolidációnak égető szüksége volt olyan értékes művészeti alkotásra, nem propagandaműre, amely mintegy megszenvedve igazolja a történetet, s számos kísérlet után Sánta HÚSZ ÓRÁ-jában találta meg ezt. Ezért jelentek meg merőben szokatlan módon már a folyóirat-publikáció után ünneplő bírálatok róla, s a következő évben Fábri Zoltán filmet is rendezhetett a regényből. A konszolidáció hívei, de azok a kevesek is, akik viszont a forradalomhoz való hűséggel határozták meg magukat, elkönnyvelték, hogy Elnök Jóska alakja – komplikáltan és művészi erővel – Kádár-apológia. RADNÓTI Sándor, *Sánta Ferenc 1927–2008*, Holmi, 2008/7, 978.

<sup>264</sup> Vasy Géza hívta fel a figyelmemet arra, hogy Jóska azért sem lehet Kádár alakmása, mert nem bünteti meg Balog Antit, szemben Kádárral, aki a Rajk-perben aktív szerepet vállalt.

<sup>265</sup> HÉRA Zoltán, *Riport és eposz. Jegyzetek Sánta Ferenc Húsz óra című könyvéről* = H. Z., *Irodalmi tudósítások*, Bp., Szépirodalmi, 1965, 253.

Ennek az embernek a haragja akkor csap a legmagasabbra, amikor a rögeszméléssel, a fanatikussal találkozik, legyen az ilyen, vagy olyan »előjelű« fanatizmus. (Mi is lenne a világból – gondoljuk csak el! – ha csak Kiskovácsok és csak Vargák élnének benne, vagy akadálytalanul csak ők intézhetnék a dolgainkat. A fanatikus egyébként így is tartja: fehér, vagy fekete és el van intézve a világtörténelem.) Azt hiszem, hogy a könyvet ezért is szerették és sikere egyértelmű volt a fanatizmus elutasításával.»<sup>266</sup>

A paternalista államot egy személyben szimbolizáló Jóska megítélése joggal vitatott. Talán éppen ezért aktuális ma is Sánta Ferenc műve. A regényt olvasva saját magunk Kádár-képét láthatjuk viszont, azt az ellentmondásos képet, amelyet a magyar társadalom negyedszázaddal a rendszerváltozás után sem tudott feldolgozni. A Kádár-rendszer egyszerre osztogató, s egyszerre fenyítő mivoltát jól szemléltetheti Jóska kitörése a regény vége felé, amikor egykori barátjára rontott, aki előtte valamikor fegyverrel támadt rá.

„Hát ki csinált embert a te gyerekedből? Orvos lett a fiadból vagy földönfutó, urak cselédje? Házat épített-e, vagy ólban, pajtában lakik-e, mint magad laktál énvélem együtt, mert az volt az, még ólnak sem jó, baromnak sem! Ki szenvedte ki az árát, ha nem a te apád meg annak az apja meg mind-mind a szegénységnek az embere a sok történelemben! De emlékezzél csak, amikor mondtam néked: ne bújj el, ne álljál félre, ne engedd, hogy más vegye a kezébe a te forradalmadat! Akkor mit csináltál? Itt a könyvem! S odacsaptad az asztalra! A nehezebbjét tetted talán? Félreálltál, hogy más jöjjék a helyedbe, kinek se szíve, se lelke hozzá! Elmentetek mind énmellőlem! Úgy maradtam itt, mint az ujjam, közöttetek, s ha hová néztem, magamfaját alig találtam – ti meg a fejeteket dugtátok; a nyavalya törje az egésztestet, nem érdemes itt semmiért tenni semmit! Elbújni, s meglapulni, hogy menjen csak az idő, nemhogy magatok csináltátok volna! S még ekképpen is a tiéd ez az ország! Megéheztél érette, liszted, búzád, krumplidat vitték, padlásodat separték – de a fiad, az ingyért tanult! Orvost ingyért kaptál! Patikát ingyért kaptál! A cselédházból kiköltöztél! Hát akkor kit állítanál a falhoz? ... Az úristenit a kezednek, amelyik puskát fog énram... Hát akkor itt a számadásod! Felemelte a kezét, és teljes erejéből a másik arcába csapott.»<sup>267</sup>

Ezt követően Jóska visszaadva tartozását, elkezdte ütni barátját, Balogh Antit, ahol csak érte, amíg a vér nem folyt mindkettejükből. A hatalom, a magára maradt, meg nem

<sup>266</sup> ERKI, i. m., 21.

<sup>267</sup> SÁNTA, *Húsz...*, i. m., 248–250.

értett hatalom ökle csapott le azokra, akiknek uralmát köszönhette, azokra, akiknek a nevében kormányzott. S az újra megalázott nép, a „közös akolbeli” nép már nem szólt vissza, csak a hiábavaló védekezés után félholtan távozott, s keserűen eszmélt rá arra, hogy hatalom és tömeg között a benne szereplők személyétől függetlenül sosem lesz harmónia, újabb és újabb törésvonalak keletkeznek, s az árok két oldalán legfeljebb farkasszemet lehet nézni, kézfogásra, igazi kiegyezésre nincs lehetőség...

A kortárs, Gyurkó László 1964-ben így foglalta össze a mű esszenciáját: „Aki meg akarja tudni, mi történt ebben az országban az elmúlt két-három évtizedben, olvassa el ezt a regényt. Aki meg akarja tudni, mennyit szenvedett és gyötrődött ez a nép, s mennyit dolgozott, álmódott és épített, olvassa el ezt a regényt. Aki meg akarja tudni, milyen poklokot jártunk meg, milyen tisztítóúton mentünk keresztül, mennyi hittel hordtuk a köveket a jövő alapjához, olvassa el ezt a regényt.”<sup>268</sup>

Érdekes az előző gondolatmenetet szembesítenünk Kálmán C. György 1997-es, az alábbiakban hosszabban idézett összegzésével. Mintha egy másik regényről, egy teljesen eltérő írói magatartás-felfogásról lenne szó: „Az elbeszélő kérdez, végighallgatja az embereket, jegyzőkönyvet olvas, sétál a faluban. Rokona a korabeli magyar filmek hallgatag értelmiségi hőséneke, aki cigarettája füstje mögé bújva, csendesen bólogatva mélézik, megmerül az életben, és kívül marad, aki felmér, a tényeket gyűjti, az igazságra vágyik. Elkötelezett, ki tudja, mihez; de nyíltan nem, vagy csak ritkán értelmez, nem ad igazat senkinek, vonzódásai legfőljebb kommunikációjából sejthetők. Van, akinek nem is válaszol; van, akinek monológját sűrű »perszékkal« kíséri; van, akivel valódi párbeszédet folytat (jelesen a Tábornok, a falu egyik mániákusa, csakhogy ez a dialógus maga a tökéletes értelmetlenség). Ez az elbeszélő gyűjtöget, s azt várja, hogy olvasója maga rakosgassa össze a darabokból az összefüggéseket, a történetet, a viszonylagos igazságokat s végül a Nagy Igazságot. Azt játssza tehát, hogy az életet magát állítja elének a maga bonyolultságában, be nem avatkozásával tiszta marad, nem sulykol tanulságot, mentes az ideologikusságtól; holott persze maga ez a szerep is menthetetlenül ideologikus, nem is szólva az elbeszélő magatartásának módosulásairól, a finoman adagolt elbeszélői kommentárokról, a szolidaritás és a távolságtartás érezhető jelzéseiről. Az elbeszélő ugyanazt testesíti meg, mint hősei: a kimondástól való tartózkodást, a virágnyelven való közlés biztonságát, a magas erkölcsiséget. Ő is, szereplői is, a regény is azt sugallják: valami nagy baj (bűn, tragédia, felfordulás) történt; ne beszéljünk róla, nem tudunk

beszélni róla, nem akarunk beszélni róla, nem hagynak beszélni róla; fel kell dolgozni, nem tudjuk feldolgozni, nem merjük feldolgozni; hát igen, ilyen bonyolult és gyalázatos az élet, nem ismerjük ki magunkat, »a polgári liberális istenit«. Neked is igazad van, elvtárs, neked is, Jóska, neked is Anti, neked is, Kiskovács. Rohadt egy világ ez. Erre iszunk.»<sup>269</sup>

Azonban az „újrólvasás újrólvasása” szintén tartogat meglepetéseket, hiszen Márkus Béla szerint Sánta „kifog majd az időn”, a „divatokon”, s az irodalmi kánonokon: „Mert ma nem egy mérsékeltebb hanghordozású vélekedés is fintorogva beszél a regényíróról; a *Húsz órát* egyenesen dohosnak érzi, mintha ennek egész világát, elbeszélőjét és alakjait átítatta volna a kommunizmus pinceszaga, mintha a szerző abba a bűnbe esett volna, amitől leginkább óvott mindenkit: a fanatizmus vétkétől, a szocializmus gyakorlata s még inkább az eszméi iránti elfogultság bűnétől.»<sup>270</sup>

---

<sup>268</sup> GYURKÓ László, *A 20 órás riportról*, Kortárs, 1964/3., 11.

<sup>269</sup> KÁLMÁN C., i. m., 94.

<sup>270</sup> MÁRKUS Béla, *Kifog majd az időn*, Napút, 2002/8, 12.

### 3. Az áru<sup>271</sup>272

„Az egyház gyökeres reformjának igénye a 14. század elejétől jelentkezett. Páduai Marsilius, a párizsi egyetem rektora *Defensor pacis* (*A béke védelmezője*, 1324) című írásában, amelyet Bajor Lajos császár párthíveként fogalmazott meg, az egyházra is kiterjesztette a rendiség eszméit. Mint fejtegette, az egyház voltaképp nem más, mint a hívők közössége, a legfőbb hatalom benne az ő »gyűlésüket«, az egyetemes zsinatot illeti meg, s a pápa hatalma nem Istentől ered, hanem bitorlás. Sokban hasonló nézeteket vallott a század legjelentősebb filozófusa, a nominalizmusnak nevezett irányzat alapítója, a ferencendi William Ockham.»<sup>273</sup>

Ezen a mérsékeltnek mondható reformprogramon jócskán túllépett John Wyclif,<sup>274</sup> az oxfordi egyetem híres oktatója, aki teljes mértékben elutasította az egyház világi intézményeit. Kezdetben csak – a felsőbb rendek buzgó támogatása mellett – vagyonának elvételét javasolta, de később már magát a pápai címet és a kolostorokat is fölöslegesnek nevezte. Elvetette a római egyház tekintélyét, s olyan tételeket állított fel, amelyek nemcsak az egyházi, hanem a társadalmi rendet is fenyegették. „A nagy egyházszakadás után (1378) vakmerősége csak fokozódott; angolra fordította a Bibliát (1380. sköv.), majd 1381-től kezdve fellépett az egyházi tantételek, kiváltképpen a transsubstantiatio tanítása ellen. Ebben már különbözött a cseh reformátoroktól, akik még nem merészkedtek túl az egyházi irányítás és fegyelem, valamint az igaz hitbuzgalom kérdésein.»<sup>275</sup> Dogmatikai álláspontjával mégis Csehországban fejtette ki legnagyobb hatását a 15. század elején.<sup>276</sup> Az alsóbb rétegek számára eljutott üzenetet jól szemlélteti az alábbi Sánta-idézet: „Nem sajnálta az életét egy sem, mert többre tartotta az ember becsületét, hogy megpróbálja

<sup>271</sup> Az áru<sup>271</sup> történelmi háttérének ismertetésekor jelentős mértékben támaszkodtam a František Palacký által írt, a huszitizmussal kapcsolatos máig legrészletesebb feldolgozásra. Vö. František PALACKÝ, *A huszitizmus története* (ford.: Benedek Gábor – Farkas Géza – Holka László), Bp., Európa Könyvkiadó, 1984.

<sup>272</sup> Bár maga Sánta Ferenc is „áltörténelmi regénynek” nevezi *Az áru<sup>272</sup>*ot, mégis fontosnak ítélem a történelmi háttérrel, mivel a műben kifejtett, valamennyi történelmi korra érvényesnek szánt gondolatokat a huszita háborúk időszakának jellegzetes alakjai ismertetik. Vö. „*Az áru<sup>272</sup>* című regényemben is a tartalom, a téma vonzotta a formát. Azt, amelyben a leginkább jól érezte magát. Szimpozion, ankét, meditáció ez az áltörténelmi írás, más köntös tehát idegen lett volna tőle.” ERKI, i. m., 22.

A történelmi viszonyok hozzájárulnak a szereplők, s rajtuk keresztül az egyetemesnek szánt sántai történelemfilozófiai tételek jobb megismeréséhez.

<sup>273</sup> ENGEL Pál, *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig*, Bp., Háttér Lap- és Könyvkiadó, 1990, 260.

<sup>274</sup> Nevének írásmódjára több különböző példát is találtam.

<sup>275</sup> PALACKÝ, i. m., 48.

<sup>276</sup> Csehország és Anglia között ebben az időben igen élénk volt az összeköttetés, annak köszönhetően, hogy II. Richárd angol király felesége, Anna, Vencel cseh uralkodó testvére volt.

le mosni magáról a szégyent, és mindent, ami nem méltó az emberhez: hogy az egyik dúskálhat minden jóban, a másíknak meg annyi sem jut, hogy a porontyát tisztességgel felnevelje!”<sup>277</sup>

A Hohenstaufok feletti győzelem nagy hatalomhoz juttatta a pápaságot, ám ezzel együtt a „romlás” aggasztó jelei is megmutatkoztak. XI. Gergely pápa ugyan 1376-ban Avignonból Rómába költözött, és ezzel a lépéssel véget vetett a pápák 1309 óta tartó „avignoni fogságának”,<sup>278</sup> azonban a hatalom hanyatlása nyilvánvalóvá vált. Teljessé tette e fenti folyamatot az 1378-as egyházszakadás, ami nem csak a pápaságot, hanem az egész egyházat alapjában rázkódtatta meg. A korabeli államok meggyőződésük vagy politikai érdekeik szerint csoportosultak a két pápa köré, s mivel mindketten magukat tartották egyedül törvényes pápának, a másikat híveivel együtt átokkal sújtották. Ezekben az években tehát az egész kereszténység átok alatt állt.

Mivel a pisai zsinat nem váltotta valóra a hozzáfűzött várakozásokat, a közfelfogás az egyház problémáinak orvoslását mégis egy következő, „sikeresebb” zsinattól várta. Zsigmond sokat tanult a pisai zsinat kudarcából, ezért az újabb, egyetemes zsinat összehívását hosszú évek diplomáciai munkája előzte meg. A zsinatot végül 1414 novemberétől Konstanzban tartották meg, mivel Zsigmond olyan helyhez ragaszkodott, amely kívül fekszik Itálián. Mintegy 70 000 résztvevő érkezett egész Európából. A zsinat a következő célkitűzéseket fogalmazta meg: az egyházszakadás felszámolása, egyházreform bevezetése, és határozathozatal az eretnekek, legfőképpen a Wyclif tanait terjesztő cseh reformátor, Jan Hus ellen.<sup>279</sup>

„Váratlan veszélyt jelentett a zsinat sorsára az 1415-ben új erővel fellángoló »százéves« háború, amelynek új szakaszát V. Henrik angol király azincourt-i győzelme<sup>280</sup> vezette be.”<sup>281</sup>

<sup>277</sup> SÁNTA, *Az áruló*, i. m., 54–55.

<sup>278</sup> Ez az időszak rendkívül sokat ártott a pápaságnak, mivel a pápák a francia uralkodóktól függő viszonyba kerültek, a francia politika érdekkörébe jutottak, és ezzel képtelenné váltak arra, hogy az egyetemes kereszténység közös atyja, elfogulatlan vezére s független bírása lehessenek.

<sup>279</sup> „A konstanzi zsinat fő célkitűzései a következők voltak: először: egyesíteni az egyházat, a három részre szakadt pápaságot; másodsor: megújítani az egyházat fejében és tagjaiban; harmadsor: visszaszorítani Wyclif és Husz tanait, melyek aláásták a keresztény hierarchia egész épületét. A zsinat tevékenységét kiváltképpen e harmadik szempontból kell mérlegelnünk. Valójában Husz sem tanított mást, mint az egyház megújítását fejében és tagjaiban, s így nem csoda, ha kezdetben azzal áltatta magát, hogy rokon lelkekre talál az egyetemes egyház gyűlésén.” PALACKÝ, i. m., 127–128.

<sup>280</sup> Ez a csata igen fontos szerepet tölt be *Az áruló*ban, amelyre természetesen a továbbiakban még visszatérek.

<sup>281</sup> ENGEL, i. m., 335–336.

Nem sikerült az egyház átfogó reformját, belső megújulását véghezvinni, mivel a konzervatív többség a radikális reformtörekvések totális elfojtását követelte, s kíméletlen szigorral támadta az „eretnek” Hus tanait.<sup>282</sup> Az általa hirdetett „predesztináltak egyháza” Csehországban egyre több hívet szerzett. „Az 1410-es években Hus tanai nemcsak Csehországban, a társadalom minden rétegében találtak tömeges visszhangra, hanem a szomszédos országokban is terjedni kezdtek. A mozgalom elsősorban az egyházi intézmények ellen irányult, Csehországban ezen felül a városok német polgársága és általában a német politikai és kulturális befolyás ellen.”<sup>283</sup> Václáv Jásek így nyilatkozik Hus tanairól a regényben: „ – Én nem püspököt cseréltem! Ha fél világ ringyó zsoldosa eljuthattam az igazsághoz, akkor az nem egyébért történt, hanem mert öntudatlanul is akképpen cselekedtem, amiként Husz János nem szűnt meg hirdetni azt, amiről aztán ő maga adott példát, nem hogy szavakkal, de az élete árán, mert így szólt: »Semmi ne vezéreljen bennünket, mint szüntelen készen állni a változásra, ha jobbat és igazabbat foghat fel az elménk. Ne tétovázzunk odahagyni, mit igazságnak véltünk eddig, ha az igazabbról győzetünk meg elménk és lelkiismeretünk által!«»<sup>284</sup>

Hustól már 1409-ben megvonták a prédikálás jogát, majd Rómába idézték, azonban nem tett eleget e felszólításnak. A pápa 1411-ben kiátkozta Hust, a cseh Vencel király azonban védelmébe vette, legalábbis semlegességet vállalt. Zsigmond az ideges hangulat ellenére szabad elvonulást ígért Husnak, amennyiben megjelenik a konstanzi zsinaton. A cseh reformátor a baljós előjelek ellenére – bízva Zsigmond menlevelében – 1414 novemberében megjelent Konstanzban, az első kihallgatása november 28-án zajlott le. Még ugyanezen a napon – Zsigmond tiltakozása ellenére – letartóztatták, december 6-án tömlöcbe vetették,<sup>285</sup> és bíróság elé állították. 30 eretnek tételt tártak elé írásaiból, és felszólították, hogy vonja vissza azokat. Hus ragaszkodott ahhoz, hogy kijelentéseit „igaz hittal” értelmezzék, s nem vonta vissza egyiket sem. A zsinat feszült légkörében – XXIII. János pápa éppen ekkor menekült el, és próbálta kívülről megzavarni a zsinat munkáját – nem sikerült egyezsége jutni. 1415. július 6-én Hust máglyahalálra ítélték, s az ítéletet még ugyanazon a napon végrehajtották.

„Felelj, és úgy éltessen az istened, hogy az igazat kell válaszolnod: mióta mondja az ember a jót és igazságosat?! Mióta hordja össze a bölcsek serege mind az érvet, mely az

<sup>282</sup> Vö. PALACKÝ, *i. m.*, 82–126.

<sup>283</sup> ENGEL, *i. m.*, 337.

<sup>284</sup> SÁNTA, *Az áruló, i. m.*, 24.

<sup>285</sup> PALACKÝ, *i. m.*, 140.

igazságot prédikálja? Mióta nem szűnik meg fáradozni és munkálkodni az elme, hogy belátásra bírja a gazembert! Magad is tudod bizony, hogy annyi idő óta, amióta ember él a földön! És mi a sorsuk: börtön, bilincs, máglya, halál! Mi lett a sorsa Husznak? Nem volt tán értelmes a szó, amit mondott? Nem kellett volna belátni az igazát annak, akinek csak szemernyi becsülete van? A trónusra ültették talán, hogy jót tegyen az istenverte népnek, vagy talán maguk mellé vették, hogy szolgáljon a bölcs és türelmes értelemmel uralkodni mindenki hasznára? Így volt talán? És nézd végig mind a sort: a bölcsek sorsát! Ha csak udvari bolondként – de másképpen nem tartották!”<sup>286</sup>

Hus vértanúsága rendkívül feszült hangulatot teremtett Csehországban, ahol a következő években fokozatosan átvették a hatalmat követői, a husziták. 1419. július 30-án a prágai Újvárosban megrohamozták a tanácsházát, s több városi elöljárót letaszítottak az ablakból. Ezzel az aktussal, a defenesztrációval kezdődtek meg a fegyveres konfliktusok, amelyek egészen 1436-ig tartottak.

Érdemes Sánta szemszögét hosszabban ismertetnünk a huszizmus felülről szervezettségével kapcsolatban:

„– Isten, Isten...!? Valamit mindig kell tenni a lobogóra! De azért, uram, ezért a nyomorult parasztért adtam az életemet!...

– Érte? Hiszen úgy beszélt veled, mint a kutyájával! Káromkodott meg átkozódott, dögölj meg, fordulj fel, összetöröm a csontjaidat!

– Mert gyűlölöm!

– Akkor mért adta érte az életét?

– Mert szeretem!

– Helyben vagyunk – mondtam. – Most jön aztán a hókusz-pókusz! Szeretem és gyűlölöm, de gyűlölöm, de szeretem! Miért szereti, ha szabadna kérdeznem?

– Mert szegény és nyomorult és tudatlan a nyomorúságában!

– És miért gyűlöli, ha szabad kérdeznem?...

– Mert sunyít, fut, menekül, búvik a vackára! Kötélre vele! Ez meg a fajtája teszi tönkre a földet, ők mindennek a kerékkötői! Még az írmagját is ki kellene irtani... Hát azért adtam én az életemet, hogy elbújhasson a nyavalygásával? Ezért ontottam a véretem?”<sup>287</sup>

<sup>286</sup> SÁNTA, *Az áruló, i. m.*, 141.

<sup>287</sup> SÁNTA, *Az áruló, i. m.*, 65–66.

A husziták Hus tanításának megfelelően elvetették a katolikus egyház tekintélyét, s helyébe az egyéni meggyőződést állították a Szentírás értelmezésével kapcsolatban. Ennek az elvnek a gyakorlati alkalmazása azonban azt is eredményezte, hogy az emberek műveltsége, hajlamai és érdekei szerint a különféle értelmezéseknek, reformjavaslatoknak valóságos tárháza keletkezett.

De két irányzatot mégis határozottan megkülönböztethetünk: az egyik kiindulópontja Prága, a másiké Austi, vagyis a szomszédságában keletkezett Tabor városa. Ott a vezetés az egyetem kezében volt, tehát a reformálás felülről lefelé történt; itt a nép kezében, tehát alulról felfelé haladt. Éppen ezért ott a reformálás mérsékelt, konzervatív, arisztokratikus; itt demokratikus, sőt radikális. Ott volt a cseh és morva főnemesség többsége, a prágai, s a legtöbb város cseh polgársága, csekély részben a lovagi osztály és a parasztság; itt parasztok, iparosok, szegényebb nemesek. Őket prágaiaknak, kelyheseknek, vagy két szín alatt áldozóknak (utraquisták) nevezték, emezeket pedig Tabor hegye után táboritáknak.

„A széthúzás kiváltó okát abban látjuk, hogy az egyes pártok eltérő módon ítélték meg a Szentírás mellett kialakuló, megcsontosodott egyházi tradíciók jogosultságát. A nemzet többségét képviselő kelyhesek, akiknek élén Jakoubek magiszter állott, az egyházi hagyományt nem vetették el teljes egészében, mindössze azokat a jelenségeket utasították el, amikben Isten Igéjétől eltérést éreztek. A kisebbik, táboriták néven ismert párt viszont általában elutasította a tradíciókat, s a keresztény egyház alapjává kizárólag az Isten Igéjeként tisztelt Szentírást kívánta tenni.”<sup>288</sup>

Václáv így nyilatkozik a kelyhesekről: „– Úgy, hogy megszöktél!? A kelyhesektől szökött ez a nyomorult, uram? Azoktól, akik vásárra vitték a bőrüket, hogy tisztességes életet teremtsenek ezen a földön?...”<sup>289</sup>

Jóval radikálisabbak voltak a táboriták, hitvallásuk azonban közel sem volt olyan egységes, mint a kelyheseké. Abban mindannyian megegyeztek, hogy csak a Szentírást fogadták el minden igazság forrásául, két szín alatt áldoztak, s elvetették a hagyományt és a szentségeket a keresztség és az oltári szentség kivételével. Tagadták a tisztítóvíz létét, s így a holtakért való imádkozás és szentmise hasznosságát; elutasították a szentek képeinek és ereklyéinek tiszteletét; a hierarchiát kiiktatták; a misét teljes egészében cseh nyelven, magánházakban vagy a szabad ég alatt végezték.

<sup>288</sup> PALACKÝ, *i. m.*, 294.

<sup>289</sup> SÁNTA, *Az áruoló, i. m.*, 52–53.

„A közös platformot az 1420-ban megfogalmazott ún. prágai pontok jelentették, amelyekben – Zsigmonddal szemben támasztott – követeléseiket megfogalmazták. Ezek a következők voltak: 1. Papjaik az egész ország területén szabadon és akadálytalanul prédikálhassanak. 2. Mindenkinek jogában álljon az úrvacsorát két szín alatt magához venni. 3. A papoknak ne legyen vagyonuk, és ne foglalkozzanak világi ügyekkel. 4. A halálos bűnöket egyházi személyekkel szemben ugyanúgy torolják meg, mint a világiakon.”<sup>290</sup>

A kelyhesek számára ez volt a maximális, a táboritáknak a minimális program. A külföldi támadások, a keresztes háború idején a huszita politikában a táboriták befolyása érvényesült, mivel a fő katonai erőt az ő csapataik képviselték. A táboriták élén 1419 óta Jan Žižka állt, aki haláláig (1424) nem csupán hadvezéri, hanem sokak szerint<sup>291</sup> diktatori hatalmat gyakorolt.

„– Ti vettétek el a nép eszét, amikor falat kenyérért meghalni hajtottátok! Egy falat kenyérért, egy pofa bagóért, egyetlen zabálásért! Támaszd csak fel a mesteredet! Támaszd fel Huszt, és vezesd végig az erdőkön és a mezőkön, ahol ott rothadnak a szerencsétlenek hullái. Mutasd meg neki a csatateret Kanktól Prágáig. Mutasd meg neki a bénákat, nyomorékokat, rokkantakat, láb nélkülieket, kar nélkülieket, árvákat, özvegyeket. Vezesd végig a temetőkön, ha ugyan nem csináltatok temetőt az egész országból, ha ugyan nem temető a kezetek nyomán minden ház, minden viskó és minden kunyhó. Vezesd csak, és lám, mit szól majd hozzá Husz?!

– Mit Husz!?!... – kiáltott Václáv. – Annyi nekem Husz, mint neked Eusebius! Zizskát! Támaszd fel Zizskát, hogy ragadjon újra fegyvert, és hívja mind újra a szegényt, hogy lemossa magáról a gyalázatot, és pusztítsa a gazdagot és a gonoszt ott, ahol éri!

– Ezt jól mondtad! Bizony Zizskával igaz minden Husz! Zizska jön minden Husz után! Jön, mint a pestis és a kolera, rászabadul a népre, mint a betegség és maga a halál!”<sup>292</sup>

A huszita hadászatban – Žižka zsenialitásának köszönhetően – rendkívül fontos szerep jutott a szekérnek.<sup>293</sup> A szekeret már korábban is felhasználták hadicélra mind a

<sup>290</sup> ENGEL, *i. m.*, 338.

<sup>291</sup> Vö. *Uo.*, 338–339.

<sup>292</sup> *Uo.*, 133.

<sup>293</sup> A huszita harcmodor részletes bemutatására lásd. FA Árpád, *Zsigmond király huszita harcai és hatásai a magyar hadügyekre*, *Hadtudományi Szemle*, 2010/2, 77–85.

csehek, mind más népek, Žižka azonban valóságos fundamentumává tette a hadviselésnek.<sup>294</sup>

Az 1420–31 között a husziták ellen vezetett öt keresztes hadjárat mindegyike csúfos kudarcot vallott, a német fejedelmek és a magyar országvezetés sem tudott ellenszert találni a gyors és követhehetetlen huszita hadi mozgásokra. (1424-től, Žižka halálát követően a Prokop-testvérek vezették a husziták fő erejét alkotó táborita sereget.) A husziták azonban csak külső veszély idején voltak egységesek, s a veszély megszűnésével felszínre kerültek a belső ellentétek. A kelyhesek, félve a táboriták radikális törekvéseitől, tárgyalni kezdtek a baseli zsinattal.<sup>295</sup> A békefolyamat mellett szólt az is, hogy 1431. augusztus 31-én Taus mellett a megerősített német seregek súlyos vereséget szenvedtek a huszitáktól. A tausi kudarc – amely súlyosabb volt minden eddigi, kereszteseket ért csapásnál – megrendítő hatást gyakorolt nemcsak a huszitákkal szomszédos népekre, de az egész kereszténységre, elsősorban a Baselben már összegyűlt atyákra. Általánossá lett az a felfogás, hogy az addigi háborús politikát nem szabad folytatni. Miután a zsinat engedélyezte Csehországban a két szín alatti áldozást, a kelyhesek a katolikusokkal szövetkezve 1434. május 30-án a Prágától keletre fekvő Lipanynál megsemmisítő vereséget mértek a táboritákra.

<sup>294</sup> A kialakuló harcok rendkívüli kegyetlenségét jól érzékelteti a következő, hosszabb párbeszéd:

„– Arról beszélj, hogy a gyermek ott szükölt a pofáitok előtt! Ott veti el az anyja a magzatját a szemeitek előtt, kastélyaitok oldalában, ott sárgul a gyermek terített asztalaitok mellett, ott veritek vasra a parasztot mérhetetlen birtokaitokon, ott vágjátok a kezét és a fülét, ha enni óhajtana az erdeitekben. Dárdáitok nyomorult parasztok szívébe jártak, vérbe gázoltatok a brydi erdőktől Prágáig! Hát micsoda hit az, amely ártatlanok vérével mocskolja be magát?

Eusebius felemelte az ujját.

– Talán nem vagy egészen igazságos, gyermekem, mert mondd csak: ki hányt kardélre ártatlan, ma született gyermeket a balparti Prágán, és ki hányt csákyavégre csecsemőt az óvárosban? Ki dobált égő lángok közé áldott asszonyt Sedleceen?

Václáv felállt a helyéről:

– Te mondd meg nekem, hogy ki terelt a folyó medrébe ezer parasztot összekötözött kezekkel, és ki nyilazta le őket, ha menekülni próbált a szerencsétlen?!

– Úgy! – mondta Eusebius, és előbbre lépett Václáv felé. – Hát ki szögezett elevenen magatehetetlen férfit, öreget, ifjat és nyomorék asszonyt a házak kapuihoz Szezimovo Ustiban?!

– Ki húzott karóba ifjú lányokat, miután lovak farkához kötözve törette meg a testét, és ki hasította fel késsel a mellüket, amikor már a vérük omlott amúgyis a gyalázattól?! – kiáltotta Václáv.

Eusebius egyre közelebb lépett Václávhoz:

– Ki vágta darabokra az anyák testét megkötözött gyermekeik előtt Zatecben, hogy látni sem lehetett a földet kiömlő véruktól?!

Václáv is előbbre lépett:

– Ki herélt ki gyermekfiúkat Kankban az apjuk szeme láttára, és ki dobálta aztán disznók elé a testüket?

– De ki szaggatta ki tüzes fogóval az ujjait védtelen foglyoknak?!

– Ki égette tüzes vassal a szemüket megvasalt sebesülteknek?” SÁNTA, *Az áruló, i. m.*, 95–97.

<sup>295</sup> Az V. Márton által összehívott egyetemes zsinat 1431 márciusában kezdődött.

„Az országban kelyhesekből és katolikusokból álló kormány alakult, amely 1436-ban kiegyezett Zsigmonddal is, és – súlyos rendi feltételek kikötésével – átadta neki az uralmat. Zsigmond 1436. augusztus 23-án vonult be Prágába, és fogadta a cseh rendek hódolatát. A huszita kérdés végére egyelőre pont került.”<sup>296</sup>

---

<sup>296</sup> ENGEL, *i. m.*, 340.

## 3.1 Vakhit és közöny. Alapvető emberi konfliktusok a történelmi-politikai mezőben *Az áruló* alapján

### 3.1.1 Mesél a történelem

Nem kell feltétlenül történésznek lennünk ahhoz, hogy megértsük Sánta Ferenc művének mondanivalóját. Az *áruló*ban megjelenő figurák kétségkívül a huszita vallásháborúk ellenérdekű hősei, vagy legalábbis sötét korszakának elszenvedői. Az író e régmúlt időkből idetévedt figurák szájába adja az individuum örök dilemmáját: alakítani a történelmet, vagy szabad folyást hagyni neki?

Sánta művében a főhős, egy XX. századi figura, egy író, vendégül lát négy árnyalakat a távoli múltból. Sánta megtehetette volna, hogy a magyar történelem viharverte századaiból választ magának szereplőket, s persze történetet, ő azonban egy másik, régióbeli ország konfliktusokkal terhelt korszakának figuráit elevenítette meg. Ezek a figurák azonban mégsem köthetőek csak és kizárólag a cseh huszita mozgalom vérgőzös századához, a szereplők elvakult évdéseit olvasva időtálló konfliktusokkal találkozhatunk. Valamiképpen saját korunkra, sőt, önnön életünkre ismerhetünk.

Sánta szereplői alapvető erkölcsi és egzisztenciális kérdésekre keresik a választ. De nem találják. Nem találják, mert talán nincsenek is örök igazságok. Mert a sok-sok egymással össze nem férő eszme, érték, érdek egymás mellett él, s létjogosultsága egyiknek sem vonható kétségbe. A négy vendég tipikus példáját adja a mai kor emberének is. Engesztelhetetlenség. Ez jellemzi a két szembenálló felet. Örök ellenségek, akik a pokolra kívánják egymást. „Élj csak a mának!” – egy másfajta életérzés jellemzi a másik két szereplőt, akik valahogyan nem akarnak tudomást venni arról, hogy körülöttük lángokban áll az egész világ. Vakhit és közöny. E törésvonal állítja szembe egymással az első két embert, a két ideológust a másik csoporttal, a „mában élők” csoportjával. S ezt a törésvonalat metszi egy másik a hatalom szemszögéből: a fenn és a lenn ellentéte, a hatalom (és kiszolgálói) az egyik oldalon, s a hatalom szenvedői a másikon. Farkastörvények uralják ezt a világot, amióta csak létezik. Sánta Ferenc ezeket a farkastörvényeket tárja elénk szereplői szájába adva. E fejezetben az öt figura, az író, s négy vendégének karakterét igyekszem megfesteni, miközben az általuk feltett kérdésekre próbálok választ találni.

Kik ezek a fantomok? Négy eltérő magatartástípus, négy különböző viselkedésmodell képviselői. Sánta egyik vallomásában így jellemezte őket: „Én négy magatartásformát igyekeztem megfogalmazni egy mozgalmas történelmi időszakban, nevezetesen a huszita háborúk idején. Kérdés, hogy az általam öröknek ítélt magatartások közül melyik a leghelyesebb, vagy így is mondhatjuk, a legkevésbé rossz? Az egyik a bölcsnek tetsző, kiművelt, látszólag ártalmatlan cinizmus, amelyet nem a divat szült, amely, mielőtt ilyenné vált volna, végiggondolta az életet és a világot. Afféle epikureista, sztoikus ízekkel fűszerezett, vonzó, megszenvedett cinizmus ez. A másik az örök elkötelezettség a fegyverhez, az erőszakhoz. A megújulni kész, újrakezdés magatartása ez, amit egyszerűen így fogalmazhatnánk: nem nyugszunk, amíg rendbe nem szedjük a dolgainkat. A harmadik magatartást Zsitomir, a császári képviseli. Konzervatív figura. Ignotus idézte az egykori Világban Széchenyi következő mondását: »Minden felkelésnek az ellenszere a reform.« Nos, ennek a zsitomiri logikának vannak rokonszenves vonásai, de regényemben erős kritikát is kap, hisz a népet a reformokból kizárja, és valahol itt a tévedése. Arról nem is szólva, hogy a legjellegzetesebb példa, Anglia – egyúttal ellenpélda is. Mert igaz, hogy a reformer angoloknak háromszázhusz éve nincs forradalmi megrázkódtatásuk, de igaz az is, hogy ezt a nyugalmat egy forradalom gyümölcseként élvezik, ehhez Károlyt le kellett fejezniük. Végül a negyedik magatartás a regény Parasztjáé. Ez a legegyszerűbb. Persze nem azon van a hangsúly, hogy paraszt; a kor diktálja, hogy pesszimistán belenyugszik a sorsába, hordozza a megkövesedett tragikus hitét, hogy semmi nem fog változni soha, ezért egyet tehet csak: hagyja, hogy elzúgjanak fölötte a történelem különböző harcai, ő közben menti, ami menthető.»<sup>297</sup>

### 3.1.2 Kinek kezében mindig ott a kard

Václáv Jásek elsőként érkezett. A kezdetben a császári csapatokat, majd a huszitákat erősítő hadvezér igazi, régi vágású lovag, az eszméért elszántan harcoló férfi. A vakhit elsőszámú képviselője. Kegyelmet nem ismerő, forrófejű katona, akinek lételeme a harc, az igazságért történő fegyveres kiállítás. Mélyen megveti ellenfeleit, gyökeresen forgatná fel a fennálló társadalmi rendet, amelyet a jobb korba vetett hittel igyekszik a maga erejével a pokolba taszítani. Számára nincs arany középút, nincs köztes megoldás. A

<sup>297</sup> KÜRTI László, *Éjszaka*, Film, Színház, Muzsika, 1968/5, 7.

jó ügyért harcolni kell, s ha valaki nem áll ki saját igazáért, a közöny bűnébe esik. Az ókori görögök is az egyik legnagyobb bűnnek tekintették, ha valaki nem veszi ki részét a közügyek gyakorlásából, ha nincs önálló gondolata.<sup>298</sup> Nincs tartózkodás, csak igenek és nemek állnak egymással szemben.

Ő az író elsőszámú vendége, aki leghamarabb érkezik, s legtovább marad. Közben valamennyi vendéggel konfrontálódik. A vendéglátó mindent tud róla, talán többet is, mint saját maga. Elénk tárulnak a katona életének legjelentősebb fordulópontjai, s a megvilágosodás itt sem maradhat el. Zsoldosként kezdte pályáját, s részt vett a franciák oldalán a százéves háborúban. Persze, talán nem világos előttünk, mi az, ami egy cseh vitézt arra késztet, hogy idegen érdekekért hadba vonuljon. A válasz egyszerű: a zsold, az élet kockáztatásának bére. Ennek ugyanakkor ellentmond, hogy Václáv Jásek hitt abban, hogy jó ügyért harcol, hogy az isteni Igazság a franciák oldalán áll. Zsoldosként ment francia honba, pénzért harcoló katonaként, majd egy mágikus püspöki szónoklat hatására igazi keresztes vitézzé változott. „Az Isten a franciák oldalán áll, és legyőzhetetlen az, akinek az Isten a pártfogója. Nem is a király az, aki viseli ezt a háborút, hanem maga az Isten, mutatkozottok hát bátor férfiaknak, és biztos a győzelem.”<sup>299</sup> Tehát az ő részvétele egyfajta kettős motiváció eredménye. Ezt diktálta számára a lelkiismerete és a józan esze egyaránt. Hit és fizetség.

A franciák melletti isteni Igazságba vetett hitét a balul elsült azincourt-i csata után veszítette el, számára akkor dőltek le végérvényesen a régi idolkok, a kiválasztottnak hitt püspökök, egyháziak. „Álltam Azincourt falain, és néztem a két püspököt – és azután futottam a püspökömmel egyetemben, aki ezek szerint nem volt kiválasztott, csak annak mondta magát. Ha pedig mindenki az, aki annak mondja magát, honnan tudhatnám meg, hogy melyik közülük az igazi, és melyik hazudik? [...] ha mindkét püspök kiválasztottnak mondja magát – holott csak egyik az vagy egyik sem –, akkor miért engedi meg az Isten, hogy hamisan szóljon az egyik, vagy akár mind a kettő, és ekképpen becsapják az embereket, arról nem is beszélve, hogy a halálba küldik őket az Igazság nevében, holott az Igazság egészen más helyen van!”<sup>300</sup>

Václáv Jásek az eszme katonája. Azonban, hogy Sántánál se legyenek tisztán fekete és fehér karakterek, a huszita harcos figurája is életében megannyi változáson ment keresztül. Zsoldosként kezdte, életét pénzért kockáztatta. Majd megtért a francia seregeket

<sup>298</sup> Az ókori görögök őket nevezték idiotáknak.

<sup>299</sup> SÁNTA, *Az áruló, i. m.*, 20.

megáldó püspök gyújtó szavai hatására, hogy aztán a vereséget látva kiábránduljon belőle. Szíve, s elméje újra kinyílt. Hus követője lett, s fennen idézte a cseh prédikátor mondatait, amivel nyitottságát hangoztatta: „Semmi ne vezéreljen bennünket, mint szüntelen készen állni a változásra, ha jobbat és igazabbat foghat fel az elménk. Ne tétovázzunk odahagyni, mit igazságnak véltünk eddig, ha az igazabbról győzetünk meg elménk és lelkiismeretünk által.”<sup>301</sup> Mégis, miután a kelyhesek<sup>302</sup> oldalára állt, attól kezdve nem volt képes szívéét és elméjét újra megnyitni. Vak gyűlölet ébredt benne a császáriakkal szemben. Ettől kezdve gyűlölte a fennálló feudális viszonyokat, s az általa igazságosnak vélt társadalmi rendért fogott fegyvert. A huszita tanokért pedig kész volt meghalni.

### 3.1.3 Akit nem lehet megmenteni

Az író második vendége arra az éjszakára egy megfáradt, öreg parasztember volt. Hányatott életére normális esetben senki nem figyelt volna fel. Egy szokványos emberről van szó: hétköznapi sorsról, hétköznapi bűnökkel. Egy gyarló emberről, aki nem találta helyét a világban, egy emberről, akinek életét elkerülték az örömök. Egy emberről, aki sorra veszítette el gyermekeit. Egy emberről, aki mindenét életben maradt övéiért áldozta. Mindenét.

Minden javát, élelmét, ruháját, s a lelkét is. A lelkét is, mert ha lopott, sosem magáért, a családjáért tette. Eladta a lelkét, s aki egyszer eladja azt, sohasem lesz képes eszméikért lángolni. Az egyszerű, tudatlan ember nem gondol a megfoghatatlan jövőre, a túlvilági létre, de még a földi paradicsomra sem, mert nem bízik, nem bízhat benne, hogy bárki elhozhatja azt neki. Ez az ember kaszát vesz a kezébe, s nem kardot. Reggeltől estig, hétfőtől vasárnapig csak robotol, s e robotlét sajátos géppé formálja őt, lélek nélküli géppé. Munkával teremti elő az életben maradáshoz szükséges javakat. S ha ezt munkával nem tudja előteremteni, azonnal él a sors adta lehetőséggel, s ösztönösen, minden lelkifurdalás nélkül lop meg élt és holtat. Ez az ösztönlény rabolta ki holtában a délceg katonákat.

---

<sup>300</sup> *Uo.*, 21.

<sup>301</sup> *Uo.*, 24.

<sup>302</sup> A husziták egyik ágát hívták kelyheseknek. Nevüket onnan kapták, hogy a katolikus liturgia azon pontját támadták, amely szerint az eukarisztia során az egyszerű hívő kizárólag Krisztus testéből részesedik, véreből nem. A kelyhesek egyik fő követelése a két szín alatti áldozás volt.

A találkozás során feltörő feszültség legfőbb forrása azonban mégsem ez a cselekedet volt. Václáv Jásek nem konkrétan azt a parasztot veti meg, aki meglopta őt, aki közös sírba tette fő ellenségével, hanem sokkal inkább a „magafajtát”, azt, aki csak az egyszerű földi hívságokkal törődik, csupán materiális dolgok érdeklik, s nem lebegnek szemei előtt magasztos eszmék. Azt az embert, aki szűköl egész életében, s amikor esélye lenne sorstársaival együttmozdulni, beretesz el ajtót, s ablakot, s távol tartja magát az eseményektől. A katona megveti a szolgálalkú parasztot, a szolgálásra ítélt, s azt önként vállaló öregembert. „Hát micsoda ember vagy te? Te disznók mocska! Féltetted a rongy életedet, és mentél vissza a vackodra?! Hát nem sülsz ki a szemed? Azok ott fenn a hegyekben kardot, kaszát ragadnak, te pedig még a bendődet tömni? Hát micsoda gazfickó vagy te?”<sup>303</sup>

Azonban a szereplők csak elbeszélnek egymás mellett. „Tiborc panaszai” nem jutnak el „Bánkig”, a katona nem képes átlátni, hogy a zsarnokság egy idő után egyszerűen kiöli a leginkább elnyomottakból a lázadás képességét, s sokkal inkább a beletörődés marad az egyetlen járható út, az egyetlen életszerű magatartás. A társadalom nagy részét ezek a „Tiborcok” tették ki, s teszik ki ma is, akik sirámaikat újra és újra elpanaszolják, de sohasem képesek tenni ellene. „A bendőmet mondta? ... Hogy azt mentem volna megtömni? Azt mondom én erre magának, uram, eleget megéltem én az életben, hosszú esztendőket éltem én meg már ezen a földön, de hogy a bendőmet megtömhessem – olyat nem éltem, uram! [...] De nemcsak a bendőmet nem tömtem meg, uram – folytatta a paraszt. – Hanem semmit nem töltöttem kedvemre egész életemben. Hacsak a földet nem, mert azt megtöltöttem! Megtöltöttem egyik gyermekemmel a másik után. Hat véreimből való gyermekkel, mert éhség és betegség vitte őket sorba! Azt töltöttem én: földet a gyermekekkel! De az én házamat csak a szegénység és az éhség töltötte, nem egyéb. A napjaimat meg az töltötte, hogy hajnaltól vakulásig húzzam az igát. A napokat meg azzal töltöttem meg, hogy színültig hordtam verejtékemmel és a két kezemnek a munkájával. Annyira, hogy csoda, ki nem csordult a sok verejtéktől, amit beléje hullattam!”<sup>304</sup>

Azonban ne gondoljuk ezt a magába roskadt parasztembert minden értelem nélküli ösztönlénynek! A magához való bölcsességével látja, hol az ő helye ebben a társadalomban, s hogy milyen korlátokba ütközne, ha balsorsa ellen kívánna mozdulni. Továbbá, azt is látja, hogy a fényes jövő ígéretével operáló, majd egymásnak eső erők

<sup>303</sup> SÁNTA, *Az áruló*, i. m., 53.

<sup>304</sup> *Uo.*, 53–54.

okozta pusztítás után az ország újjáépítése úgyis órá, a magafajtára várna. „Úgy is van, uram! Mentek ellenük kardot és csáklyát emeltek ellenük... De a kincs, meg a kastély, a selyem meg a posztó és minden, ami porrá égett, emez vagy amaz gyújtotta is fel, kire várt ugyan, hogy újból előteremtessék? Kire várt a kastély, hogy újból felépítse, kire várt a fal, hogy újból összehordja? Szóni, hogy újra legyen posztó, kinek kellett volna, és kinek kellett? Követ hordani az új kastélyhoz, hogy legyen, mert anélkül nem mén a világ, kinek kellett volna? Búzá, hogy újra legyen, kinek kellett volna alája szántani és aratni aztán? Hogy újra meglegyen templom, kincs, selyem, szarvas, őz, madár, miből lett volna, uram, kinek a keze munkájából és kinek a fáradságából? Kinek kellett volna azt újra előteremteni? Mert hamarabb épül újfajta templom és újra kastély, minthogy az én vackom fölött a zsendelyt kicserélhessem, nemhogy tágasabbá tehessem. Mert hamarabb került volna újfajta templom a régi helyére, ha már másképpen kell imádni az Istent, semhogy az én gyermekemnek egy falattal is több jutott volna. Mert hamarabb került volna újra aranyteríték az új isten új papjainak, semhogy az én asszonyom jobb táplálékot adhasson a kölykeinek, vagy hogy maga többet ehessen, hogy aztán a magzatját erőben szülhesse meg! Hamarabb került volna új pap, hogy tizedet szedjen rajtam, minthogy a kölyökre jobb rongy, melegebb öltözet kerüljön! Mert császári vagy huszita – mindegy énnékem! És mindegy énnékem a fegyver is meg a zászló, amivel meghalni hajtának, mindegy, mert csak az én véretem veszi valahány, és haszna belőle énmagamnak soha nem kerül!”<sup>305</sup>

### 3.1.4 „A regény Lucifere”<sup>306</sup>: Angyal vagy ördög?

Eusebius. Így hívták az író harmadik vendégét. Domine Eusebius legatus de latere egy domonkos rendi szerzetes, egyházi előjáró, aki mint ilyen – ellentétben az előző két szereplővel – valamiképpen a hatalom megszemélyesítője, vagy legalábbis részese a hatalomnak, a hatalmi elitnek. E dominikánus atya majdhogynem tökéletesen mutatja be a hatalom Janus-arcú természetét. Mert milyen is ez a hatalom? Ez a hatalom velejéig korrupt és hazug. Már nem hisz az eszmékben. A saját eszméiben sem. Önmaga figurázza ki azt az ideológiát, amely legitimálja hatalmát. S ha ez így van, joggal tehetjük fel a kérdést, mitől törvényszerű, hogy azok, akik a hatalom birtokában vannak, azt továbbra is

<sup>305</sup> *Uo.*, 56–57.

<sup>306</sup> Olasz Sándor kifejezése. Vö. *OLASZ, i. m.*, 67.

megőrizték. Választ nem kapunk, legfeljebb a hatalom emberének viselkedéséből, a többiekhez való viszonyából következtethetünk arra, mitől oly' természetes mégis, hogy egyesek gondtalanul élvezhetik az élet örömeit, mások pedig szolgai módon vannak alávetve.

Eusebius egyszerűen más szférában mozog. Hol atyáskodó szeretettel inti nyugalomra a szembenálló két harcost, mintha ő lenne a megtestesült államhatalom, vagy éppen az egyház, Krisztus (azóta igencsak korrumpálódott) teste, aki *Treuga Deit* követel az egymást gyűlölő vendégektől, hol pedig „Oszd meg és uralkodj!” – játékot űzve ugrasztja egymásnak őket. Mindamellett ahhoz viszont túl magas szférában található, hogy az öreg paraszt legelemibb hétköznapi problémáit észrevegye, s azokra bármilyen választ is adjon. Vagy legalábbis úgy tesz, mint akihez nem érnek fel ezek az emberi sorsok. Eusebiusban a nemtörődömség testesül meg. Az eszmét, amely hatalmát támasztja alá, már maga sem hiszi. A hatalom öncélúvá válik, s az érte folyó harc mindent igazol. „Balga vagy! Nem beszéltem még neked a legnagyobb erényemről. Tanuld meg: aki semmiben nem hisz, az tud a leginkább lelkesedni, túllicitál még a gazdáin is! Nos, én nem hiszek semmiben – mert az ember, úgy gondolom, semmi számotokra, és mindaz, amit az emberi szív és lélek egyszerű örömet adhat – az én számomra tehát teljesen mindegy lett volna, akár az ellenkezőjét is tennem! Számomra Husz és a pápa, Zsigmond és Ziska egyformán ostoba. Bizony mondom, nem tértem volna ki előle, ha Zsigmondot kell a kelyhes zászló alá cipelnem vagy Ziskát vezetni Rómába... Ha már úgy hozta a sors, hogy lelkesek között nem maradhattam békén, csak ha magam is hitet választok: vagy hitet hazudok az ostobáknak!”<sup>307</sup>

Eusebius figurája talán valamennyi közül a legösszetettebb. Hol Bacchus papjaként mutatkozik meg, s érzéketlennek tűnik, ahogyan a nyomorult parasztot igyekszik antik hozsannákra tanítani, hol elvakult mesterként kérkedik, miként tud vad huszitából lojális császári katonát nevelni, hogy aztán azonnal sutba is dobja a magasztos eszméket. Ez utóbbi figura egy filmbéli élményemre emlékeztet. 1999-ben mutatták be Luc Besson filmjét *Jeanne d'Arc – Az Orléans-i szűz* címmel. (Érdekes párhuzam, hogy Sánta regényében is megelevenedik a százéves háború.) Dustin Hoffman kelti életre Jeanne „lelkiismeretét”. Ha nem tudnánk, hogy a rendező így nevezte el ezt a szerepet, jobban hagyatkozhatnánk a saját megérzéseinkre. Én magam nem is tudtam eldönteni, hogy a Sántát, vagy annak követét láthatjuk benne, a kísértőt, vagy éppen az Úr egyik angyalát.

Hiszen mind ahányszor megjelent a szűznek, annak ellenpontjaként láhattuk. A „lelkiismeret” nem egy világos értékrendet mutatott meg Jeanne-nak, hanem ravasz kérdéseivel, ördögi érvelésével újra csak kételyeket ültetett el benne. Hoffman a film vége felé a bebörtönzött, s kivégzésre váró Jeanne-től tudakolja, honnan az elhivatottság, honnan a buzgalom, a vakhit? A lány elmondja, hogy egy napos délután a kalászosban pihengetett, amikor hatalmas fényesség vakította el szemeit, szózatot hallott, s aztán látta, amint „Isten kardja” leszáll hozzá az égből. A vallási fanatizmus legtipikusabb megnyilvánulása volt ez, amelyet a „lelkiismeret” kételkedve fogadott. Hoffman egymás után vázolta az újabb és újabb profán lehetőségeit annak, miként kerülhetett a csodásnak nem feltétlenül mondható kard a lány birtokába. S ahogyan Hoffman is megdorgálja filmbéli szerepében a korábban vérben gázoló, tüzes, fanatikus lányt, amiért hagyta magát lázálmod és tévképzetek hatására gyilkolni, úgy Sánta figurája, Eusebius is szemére veti a huszita harcosnak, hogy a magafajta miatt áll lángokban a világ időtlen idők óta.

„Hát magatok vagytok, kik szerencsétlenné teszitek a földet! Paradicsomban élhetnétek, ha megelégedtetek volna azzal, amit az Isten vagy a természet nyújtott nektek: vadat az erdőben, gyümölcsöt a fán, tüzet a porontyaitoknak és állatok bőrét magatokra, hogy ne fázzatok! Talán boldogabbak vagytok azóta, hogy valamelyik átkozott közületek boldoggá akar tenni benneteket? Hisz egy kockát adok rázás nélkül tíz spanyol gurítás ellenében – és megnyerem –, ha nem öltök többet és aljasabbul, ha nem gyilkoltok többet és rafináltabbul, mint akkor tettétek, amikor először pottyantatok a földre, és az erdők vackaiban meg a hegyek barlangjaiban húztátok meg magatokat! Hiszen gondolni sem tudtok már egyébre, mint arra, hogy ki kit gyilkoljon ahhoz, hogy tisztességesnek tartsa őt a társadalmatok! S ezenkívül van-e törvény, amit igazán tiszteltek? Nem mentitek-e fel a gyermeket, ha megöli az apját – de magasztosabb eszménnyel hitelesíti a gyilkosságot?! Nem tereltek-e ártatlanokat, anyát gyermekével a tűzbe vagy a vágóhídra, csak mert valamelyik bolond gazember közületek úgy kívánja? És mi a vétküek? Nem tetszettek a gazembernek! Bizony mondom, még azt is megteszitek majd, hogy öltök, csak mert a másíknak barna a haja, a tiétek pedig szöke, vagy megfordítva! [...] És lassan annyi eszmény szerint fogtok élni és gyilkolni is egyúttal, ahányan vagytok, vagy ahány ország! Mit ország? Város, falu, kuckó – ahol meghúzzátok magatokat! Mert meghúzzátok bizony. Mert eddigelé csak a vadállatoktól féltetek, meg az ég viharaitól, de most magatoktól remegtek! Saját fajtatok elöl bújtok még a föld alá is, pincék mélyébe, s még jó, amikor

---

<sup>307</sup> SÁNTA, *Az áruló, i. m.*, 98–99.

csak mástól féltek, mert lassan magatoktól is megijedtek! Lassan magatok vagytok féltő és megijesztő egyszemélyben [...] Nincs tisztességes ruhátok, de aranyak ezreiért készítitek a szerszámokat, amivel ölni lehet aztán. Ölni – de nemhogy csupán az ellenségeiteket – azt is, aki megunván ocsmányságaitokat békén kívánna maradni köztetek, és nem ölt vasat a mellére, hogy öljön maga is, maga sem tudja, miféle okból, csak mert úgy parancsolják neki! És ha megundorodván magatokra hagy benneteket [...], akkor falkában üldözik! Akkor egyek vagytok mind az üldözésben, [...] akkor váll váll mellett loholtok orrotokat magasba emelve, hogy szimatoljátok a vér szagát, amit ontani készültök az ártatlanon!”<sup>308</sup>

Eusebius kritikája az egész emberiség kritikája. Nehéz nem észrevenni, miként köszönnek vissza ezekben a sorokban Sánta saját korának, a XX. századnak borzalmai: az önmagukat, s a világot is elpusztító nagyhatalmak értelmetlen acsarkodása, amelyben az „aki nincs velünk, az ellenünk van”- elv dominál, s amely így nem tűr meg tartózkodó véleményt, arany középutat, nyugalmat, békét. Ráismerhetünk minden idők legértelmetlenebb, s legmeggrázóbb mézszárlására, a holokausztra, amely során elpusztítandó ellenségnek bélyegeztetett meg mindenki, akinek más volt a „hajszíne”, aki nem volt „szőke” és kékszemű. Eusebius szavai rávilágítanak a XX. század második felének egyik leglényegbevágóbb társadalmi válságjelenségére is: a felvilágosodás korában megszületett önálló individuum teljesen gyökértelessé, végtelenül magányossá vált, a társadalom, mint a legnagyobb közösség felbomlott, s újra a természeti állapot köszöntött ránk. Hogy ezen igazság felismerése ellenére mégsem tekinthetjük Eusebiust pozitív hősnek, főként annak köszönhető, hogy az erős, de kétségkívül jogos kritika mellett nem képes világos értékrendet adni az emberiségnek, konkrétan a többi vendégnek. Az értéknélküliséget élvhajhászással leplezi, s ezzel kiváltja valamennyi vendég ellenszenvét.

„A regény Lucifere, aki azt hirdeti, hogy »összesűrtett lényegünk« a hazugság, ravaszkodás, képmutatás, a kortársak szemében egyértelműen negatív figurának minősült. Ma inkább úgy látjuk, megelőzte a korát. Az életnek mint áldozatot is igénylő vállalásnak a teljes elutasítása miatt akár századvégünk jellegzetes alakja is lehetne.”<sup>309</sup>

---

<sup>308</sup> *Uo.*, 102–104.

<sup>309</sup> *OLASZ, i. m.*, 67.

### 3.1.5 „Ötszáz évet adjatok!” – A jelen és a jövő konfliktusa

Jan Zsitomir érkezett utoljára. Ő volt az első vendég, Václáv Jásek legnagyobb ellenfele. Egymás életét oltották ki, s az ebből táplálkozó gyűlölet évszázadok alatt sem lankadt. Az író lakásába való meginvitálás után, a hajnali szeánszon ugyanott folytatták, ahol ötszáz évvel korábban abbahagyták. A korábban egyszer már szerepet cserélt két férfiú az általa elfogadott hatalom szemszögéből ütköztette érveit.

Zsitomir kezdetben egy diák volt, aki – vélhetően az egyetemen – ismerkedett meg Husz János tanaival, s ezt követően csatlakozott is a kelyhesekhez. Az előbbi szakaszban említett Eusebius lelkes szónoklatára azonban megtért, s visszatért a katolikus akolba, hogy az újra felfedezett régi igazságért szálljon harcba. Eközben a korábban bemutatott Václáv Jásek pedig az elvileg isteni támogatásban részesülő franciák csúfos azincourt-i kudarcát látva, döbönt rá arra, hogy nincsenek felkent királyok, Isten hangján megszólaló püspökök. Számára ott dőlt össze a régi rendbe vetett korlátlan hite. Jásek megtérésében szerepet játszott az akkor még huszita Jan Zsitomir is, aki ezt követően hagyta ott korábbi hitét. Az egymás életét többször keresztező két katona élethalál-harca elkerülhetetlen volt. Ezek után joggal vetődik fel a kérdés, mit ér a hit, ha könnyen le lehet cserélni egy másikra? Vajon a ráció győzelmét jelenti, ha az ember meggyőzhető, ha képes a hit dolgában is fejlődést mutatni? Vajon alapvető természete az embernek az igazság állandó keresése, vagy árulásnak tekinthető, ha az ember revideálja álláspontját? Vajon a hit alakítja a státusunkat, vagy a status dönti el, miben higgyünk? Vajon a hitért, az igazságért, vagy Istenért harcolunk, vagy azért, mert ez alapvető emberi tulajdonságunk, s a vallás csupán ürügy arra, hogy felvértezzük magunkat?

Eusebius mindkettőhöz szólt keserédes és kétértelmű szavaival: „Te gondolkodjál el, derék házigazdám, és mondd meg nekem igaz lelkedre, ha ezek itt mindketten képesek voltak elcserélni hitüket, de nem képesek lemondani a köpésről [értsd: az egymás leköpéséről], akkor mi az, ami valójában lakozik a lelkükben?”<sup>310</sup> – ezzel utalva arra, nem kell ahhoz hitbeli különbözőség, hogy megvessük a másikat, hogy elpusztítandó ellenségnek lássuk.

De kérdés az is, kit mi motivál arra, hogy fegyvert fogjon? Az egyik célja a világ megváltoztatása, a másiké a status quo fenntartása. Az egyik mindenképpen fegyvert fog, a másik pedig csupán reakcióként nyúl az erőszak eszközéhez. Eusebius vádjá ellenére nem a

vérszomj vezérli őket, azt mindketten károsnak tekintik, de szükségesnek tartják saját érdekeik eléréséért vagy fenntartásáért, s éppen ezért a másikat kárhóztatják azért, amiért a világ újra és újra lángba borul. Václáv Jásek és Jan Zsitomir öltre menő vitát folytatnak arról, hogy jogos-e a harc, a fegyveres felkelés, ha a társadalom nem képes orvosolni a legelesettebbek problémáit, s hogy miként kell kezelni a népet; érte élni, vagy uralkodni rajta, szebben fogalmazva: bölcsességgel vezetni őt?

Az első kérdéskörben Zsitomir azzal érvel, az emberiség legnagyobb problémája, hogy az alávetett társadalom türelmetlen, s nem várja meg, hogy a fennálló hatalmi elit közjót szolgáló programja beteljesedjen. Beindul egy ördögi kör, amely során a társadalom elnyomottjaiból szerveződve, vagy rájuk hivatkozva egyes kalandorok véghezvisznek egy hatalomváltást. A magasztos célokat tisztátlan politikai eszközök kísérik, s így a katarzis, a megtisztulás elmarad, csupán egy uralmi struktúraváltás következik be, amely során az új elit átveszi a régi helyét, miközben a társadalom korábban is elnyomott rétegének ugyanaz jut osztályrészül, mint annak előtte: nyomor, bizonytalanság, nélkülözés, rabság. Emellett Zsitomir újra kifejezi lojalitását a hatalom felé, s mintegy a felvilágosult despoták nyelvén szólal meg: „Hát akkor figyelj rám, te, akinek nem megy le a szájáról a nép neve! Rábíznád-e a gyerekekre, hogy maga tegye boldoggá önmagát? Letennéd-e a gyerek kezébe önmaga sorsát, hogy önmaga tegye boldoggá az életét? [...] Értelmes ember, aki tudja, hogy a nép és az értelem úgy különböznek egymástól, mint a gyermek és a bölcsesség! Mint a bolond és a megfontolás! [...] Aki a népet akarja boldogítani, és a nép által akarja tenni, az gazember vagy szemfényvesztő! Mert nem egyebet, de az emberi értelmet áldozza fel. Az ember sorsát jobbá tenni az értelem dolga! De vajon mennyire becsüli az értelmet az, aki kardot ragad, és kardot ragadtat? Aki azt mondja, hogy az ember – kard!”<sup>311</sup>

Jan Zsitomir és Václáv Jásek dialógusában az emberiség egyik legnagyobb dilemmája tárul elénk. Ez a dilemma végigkísérte a történelmet, s a ma emberét is foglalkoztatja. Mi számít fontosabbnak? A szabadság vagy az anyagi jólét, a magasztos célokra épített élet vagy a létbiztonság? Hagyjuk magunkat a jobb jövő ígéretébe ringatni, vagy nézzük meg, hogy mi az, amit eddig elénk tárt az élet? Lehet-e szabad az ember, ha a

---

<sup>310</sup> SÁNTA, *Az áruló, i. m.*, 125–126.

<sup>311</sup> *Uo.*, 134–135.

gyomra üres? S lehet-e nyugodt az ember, ha a gyomra ugyan éppen megtelt, de ennek hallgatás az ára? Feláldozható-e a jobb jövő a „most” oltárán?<sup>312</sup>

„A nép éhes, és mert éhes, indulata van, és indulatában eladja minden idők boldogságát, hogy csak egyetlenegyszer jóllakhasson, és vérrel bosszulhassa meg a nyomorúságot. A nép, mert egyszerű vágyak vezetik, és mert éhes, nem lát túl a gyomra és a haragja parancsán. Eladja a szabadság legnagyobb lehetőségét – hogy néhány hónapig arra mehessen, amerre kedve tartja, és megtömhesse a hasát! Mondd meg nékem, hányszor kelt fel a nép a századokban az ostobaság parancsára, a gazemberek és a szemfényvesztők ösztönzésére, és hányszor veretett le, hányszor lopták ki a kezéből a forradalmat? Hányszor került nagyobb szolgásba, mint amilyenben annak előtte volt? Felkel a nép, és leveretik! Micsoda értelem vagy micsoda logika ez?”<sup>313</sup>

Láthatjuk, tökéletes gondolatmenet. *Historia est magistra vitae*. Zsitomir valóban levonja a történelem tanulságát, s ügyesen érvel a lassú, nyugodt és békés építkezés mellett, utalva az erőszak ördögi körének kártékonyására. „Mit tudsz te ebből? Annyi nekem a császár, mint magadnak Husz! De mondom: könnyebb a császár helyére ülni értelemmel, mint fegyverrel ledönteni a trónusáról! Ha közējük álltam, nem egyébért volt! Ezért! S hogy tőled megszabadítsam a földet! Tőled és a társaidtól, akik nem hagytok nyugalmat az időnek! Akik nem hagyok időt az időnek! Mert nem adtok békességet neki, hogy az értelem munkálkodhasson benne! Az értelem fegyvere a szó – így hát idő kell neki! Ötszáz évet adjatok, és magam ülök a császár helyébe! Háromszázat akár, de békében: és az értelem ül majd a gonoszság helyére! De micsoda örület évtizedenként vérbe borítani a földet, mit évtizedenként, évenként, hónaponként, naponként a világ valamely sarkában, és ölni, ölni szünet nélkül! És nem okulni: hogy semmire se jó!”<sup>314</sup>

Aki azonban nem a hatalomban van, s napról-napra látja az elesettek nyomorúságát, az nem tud évtizedeket, évszázadokat várni. Az ő szemszögéből az értelem éppen a lázadást diktálja. E két figura elbeszél egymás mellett, nem képesek megérteni a másikat, s gondolataik az éterben, a távoli jövőben sohasem keresztezik egymást, még akkor sem, ha Zsitomir egy pillanatra elfogadja Václáv Jásek érvelését. Az alábbi dialógus híven tükrözi, miként érthetné meg magát két ember, akiknek megvannak a maguk igazságai, amelyek

---

<sup>312</sup> Vasy Géza a következőkkel egészítette ki a gondolatmenetet: A huszita és a császári harcos egyaránt jót akarna, csak az egyik forradalommal, a másik reformokkal cselekedne. A történelemben a huszitizmus forradalma végül reformmá vált, s így maradt meg.

<sup>313</sup> SÁNTA, *Az áruló, i. m.*, 135–136.

<sup>314</sup> *Uo.*, 142.

szemben állnak egymással; már amennyiben volna nyitottság, fogadókészség mindegyikben a másik véleménye iránt, s a beszélgetés után ne kezdené mindkettő előről a saját mondókáját. (A dialógust Václáv Jásek kezdi.)

- „Akkor most figyeljen rám, uram, hadd kérdezzek én is magától valamit...
- Parancsoljon...
- Hiszi-e, hogy az értelem az, ami jóra törekszik?
- Azt hiszem, igen...
- Hát azt hiszi-e, hogy az értelem ártana annak, aki értelemmel rendelkezik?
- Azt hiszem, nem...
- Akkor úgy van-e, hogy az értelem meg akarja szabadítani az embert a rossztól?
- Minden bizonnyal...
- Akkor úgy van-e, hogy az értelemmel kell élnünk?
- Minden bizonnyal úgy van!
- Értelmes dolognak tartja az ember a szegénységet?
- Azt hiszem, nem...
- Különösen akkor nem, ha van, aki gazdag, a szegények rovására?
- Különösen akkor nem...
- Igazságos-e, hogy van szegény, és van gazdag?
- Nem...
- Ezek szerint igazságtalan?
- Igen...
- És aki értelmesnek mondja magát, élhet-e az igazságtalanság mellett?
- Nem...
- Mert különben vagy nem értelmes – vagy gyanús...
- Így van...
- És ha a szegény nép a gazdagok ellen támad, igazságos?
- Igen...
- Az igazságosság az értelem dolga?
- Természetesen...
- Ezek szerint értelmes a nép, amely felkel?
- Azt hiszem, igen...

Egy pillanatra elhallgatott, aztán csendesen kérdezte:

- Az előbb is ezt mondta?
- Azt hiszem, nem...
- És miért nem, ha szabad kérdeznem?

Elnevettem magam:

- Édes barátom: mert az előbb nem maga kérdezett!”<sup>315</sup>

Mesteri érvelés mindkét szájából. A történelem az eddigi évezredek alatt éppen azért nem tudta megválaszolni a fenti kérdést, mert Sánta alakjai egyaránt tökéletes érvekkel hozakodtak elő a saját igazukat hajtogatva. Éppen ezért, Sánta regényének alaptézise, kérdéskörei az író saját korában is, s most, napjainkban is aktuálisak.

Érdekes szembesítenünk a szerzőt az általa alkotott magatartásformákkal:

„– Ezek tehát az ön szerint megfogalmazott örök emberi magatartások. És az íróé melyik a négy közül?

– Egy ötödik. Van Tolsztojnak egy naplófeljegyzése. Amikor a dekabristákról szóló regényét készítette, akkor született és így hangzik: »Milyen nagy boldogság, hogy egyik párthoz sem tartozom és egyformán szerethetem és sajnálhatom mind a kettőt.« Egy olyan komplex látásmódot hirdetnek ezek a szavak, amely egyszerre tekint át mindent, a dolgok színét és fonákját, elejét és végét, amely felül és kívül állva a különböző magatartások szintézisére törekszik. Tulajdonképpen azt a szemlélődő, kíváncsi embert jelenti, aki a lelke legmélyén abban reménykedik, hogy a különféle magatartások legjobb részei együtt adnák az igazi, a tiszta emberi magatartást.»<sup>316</sup>

Úgy vélem, jogos a kérdés, vajon elérhető cél-e ez? Természetesen illúzió azt hinni, hogy állásfoglalás nélkül meg lehet ismerni ezeket a magatartásokat. A darab íróhősné, aki a sok vélemény meghallgatása után maga nem akar állást foglalni, azt mondja Václáv, hogy a leggyűlöletesebb mindenki között az, aki hallgat.<sup>317</sup> Ez itt az író legnehezebb és legkegyetlenebb kritikája önmagával szemben, hiszen az illúzió tarthatatlanságát bizonyítja. Nem biztos, hogy egyértelmű lesz-e az, amit kimond, de meg kell nyilvánulnia. Az embernek kötelessége, hogy véleményt nyilvánítson.

Szintén érdekes probléma, hogy a regényben többször igencsak átalakulnak, sokszor ellentettüké változnak a vélemények. Václáv és Zsitomir egyenesen hitet cserél. Véleményem szerint a fentiek elsősorban azt bizonyítják, hogy Sánta hisz az emberek

<sup>315</sup> *Uo.*, 137–139.

<sup>316</sup> KÜRTI, i. m., 7.

fejlődésében, átalakulásában, amit tudomásul kell vennünk. Éppen emberségünkben következik, hogy változunk, ha úgy látjuk, hogy a másik álláspont az igazabb. Másrészt a figyelmeztetés szándékát is érzékelhetjük, mely szerint legyünk türelmesek azokkal szemben, akik másképpen gondolkodnak. A regény két hőse a szó ereje, az értelem által győzetett meg, mégis mindkettő csak fegyverek által akar téríteni, ami megengedhetetlen.

A vita hevében voltaképpen az derül ki, hogy a négy magatartásmód értékeinek, tehát a forradalmi igazságkeresésnek, a józan értelemnek, az emberi boldogságnak és az áldozatos munkának együttesen kellene érvényesülnie: Vasy Géza találóan állapítja meg, hogy *Az áruló* négy szereplője valójában az emberi személyiség négy részre szakadását jelképezi.<sup>318</sup> Ehelyett mind a négy magatartásmód értékét lerontják a hozzájuk társuló történelmi bűnök: a fanatizmus, a közöny és a tehetetlenség. Az értékek és a bűnök szembesítése következtében alakul ki a felvonultatott történelmi magatartásformák írói kritikája, továbbmenve választ kap az a kérdés, hogy az író melyik ideológiával, melyik történelmi magatartással talál azonosságot, s a vitaregény négy hőse közül valójában ki az „áruló”. Ezt a kérdést a regénynek szinte valamennyi korábbi ismertetése és bírálata felvetette,<sup>319</sup> általában azt hangoztatva, hogy Sánta Václáv forradalmi igazságtevését választja a négy magatartásváltozat közül.

Véleményem szerint ez a nézet nem eléggé megalapozott: a vitaregénynek az eddigiekben elemzett gondolatmenete ugyanis éppen arra utal, hogy mindegyik magatartásváltozat egyaránt képvisel értékeket és bűnöket, ezért valójában egyik sem fejezheti ki teljes mértékben az író világképét, ezt csak részértékeiknek szintézise tehetné meg. Egy kivétellel: mint már rámutattunk, a többiekhez képest egyedül a paraszt képviseli a humánus elemi értékeit: az emberi folytonosságot és a fennmaradást. Ilyen módon ő nem is a vita résztvevője, inkább az érvek igazságtartalmának mértéke, abban az értelemben, hogy a többiek ideológiájának és magatartásának értéke vagy káros volta a vele történő szembesülés során derül ki igazán.

Ebből adódik az is, hogy az író – a történet zárójelenetében – a korábbi ismertetések és elemzések következtetésével ellentétben nem Václávot, hanem a parasztot tartaná

<sup>317</sup> Vö. SÁNTA, *Az áruló, i. m.*, 161–162.

<sup>318</sup> VASY, *Sánta...*, i. m., 129.

<sup>319</sup> Vö. BÉLÁDI Miklós, *Sánta Ferenc új regénye: Az áruló*, *Kritika*, 1966/4, 41–45; FEHÉR Ferenc, *Sánta Ferenc: Az áruló*, *Alföld*, 1966/9, 75–77; B. NAGY László, *Az azonosság keresése. Sánta Ferenc Árulójához*, *Kortárs*, 1966/9, 1494–1496. KULCSÁR Ernő, *Történelem és morális konfliktus = Együtt*, szerk. FÜLÖP László, JUHÁSZ Béla, TÓTH Endre, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Tanács, 1971, 143–163; BÁLINT B. András, *Ki az áruló? Történelem és erkölcs Sánta Ferenc műveiben*, *Jelenkor*, 1987/7–8, 731–736.

életben, csakhogy ő időközben megszökött. Véleményem szerint igazat kell adnunk Kulcsár Szabó Ernőnek,<sup>320</sup> illetve Vasy Gézának<sup>321</sup> abban, hogy az „áruló” végül is Václáv,<sup>322</sup> a huszita, aki az erőszakos történelemcsinálás küzdelmei között szem elől tévesztette vállalkozásának eredeti célját, a vitaregény példázatos értelmű végjelenetében pedig szökni engedte a parasztot, mert ő akart életben maradni az író által felidézett árnyékalakok közül. „Az *áruló* hangsúlyos befejező részében csak egyetlen áruló van: a parasztot szökni hagyó Václáv. S a pontosan megfogalmazott cím nem is hagy kétséget afelől, hogy csak egyetlen regényalak az áruló.”<sup>323324</sup>

Sánta Ferenc elfogadja a forradalmi igazságtételt, az értelmes reformpolitika és a természetes életöröm értékeit, és elutasítja az erőszakos fanatizmus különféle változatait, illetve a cinikus közönyt. „A Václávot illető kritika ellenére a négy felvázolt magatartás közül az övével tud leginkább azonosulni az Író. Nemcsak a történelem valóságos logikájának megfelelő befejezés kényszere következtében. A négy életrehívott alak közül mindenképpen Václáv a középponti. A paraszt után ő érkezik másodikként. Mindvégig jelen van, elsősorban ő szembesül mindenkivel. S nemcsak fantomtársaival, de magával az Íróval is. Václáv irányítóként vesz részt a beszélgetésben, ő a cselekvő erő. Mindenkit jellemez, értékkel, még magát az Író is.”<sup>325</sup>

<sup>320</sup> KULCSÁR, *i. m.*, 156.

<sup>321</sup> VASY, *Sánta...*, *i. m.*, 123–124.

<sup>322</sup> Ezzel szemben például Hermann István és Juhász Mária szerint a paraszt az áruló: „De hasonló a helyzet – mint határszituáció – Sánta *Hűsz órá*-t követő regényében, *Az áruló*-ban is. Az áruló ebben az esetben nem más, mint az a szerencsétlen paraszt, akinek hat gyereke van, és aki öröklődik a császáriak és a husziták közötti harcban, s végül szükségképpen őt tartják mind a császáriak, mind pedig a táboríták árulónak.” HERMANN, *A magyar...*, *i. m.*, 238.

„S az igazi áruló – mindenesetre a paraszt, aki saját gyermekeit akarja felnevelni. s ezért hol az egyik, hol a másik táborot hagyja oda.” HERMANN István, *Irányzatok szimbiózisa*, Kortárs, 1969/8, 1291.

„De ezt a logikát – a mi értelmezésünkben – meg is lehet fordítani, s akkor azt az eredményt kapjuk, hogy nem Václáv, hanem a paraszt az áruló, aki megszököik annak az ügynek támogatása elől, amely az ő fölszabadítását tűzte ki célul. Az első verzió szerint így adott a forradalom, amely elárulja a népet, a másik verzió szerint viszont adott a nép, amely elárulja a forradalmat. Mindkét értelmezés számára szolgáltatott már példát a történelem. A forradalmakat állandóan fenyegeti az a veszély, hogy öncélúvá válnak, s elszakadnak tápláló talajuktól, a néptől. A ma élő nemzedékek számára ez közvetlen történelmi tapasztalat is, mert a dogmatizmus politikai gyakorlatában ez a veszély eléggé világosan manifesztálódott. Ugyanakkor az is igaz, hogy a nép, a legalul lévők tömege, a maga összességében sohasem nevezhető forradalminak, még a leginkább kiélezett történelmi pillanatokban sem. A népi passzivitás mindenkor a forradalmi kibontakozás gátjává lehet; a forradalom legnagyobb nehezéke az évszázadokig nyomorban és elmaradottságban tartott nép.” JUHÁSZ Mária, *i. m.*, 95–96.

<sup>323</sup> VASY, *Sánta...*, *i. m.*, 124.

<sup>324</sup> Ezt a gondolatmenetet támasztja alá az *Éjszaka* c. dráma rendezői példányának címdala is. Eredeti, írógéppel írt – majd áthúzott – címként ugyanis „A bűnös” szerepel. Szintén olvasható kézzel írva a címdalalon a „Vétkesek közt cinkos, aki hallgat” idézet.

<sup>325</sup> VASY, *Sánta...*, *i. m.*, 124.

Az egyszerű emberség, az emberi folytonosság képviselőjét, a parasztot azonban mindvégig a humánus letéteményesének, felemelését a történelem és a politika értelmének tekinti. Számos elemző a fentiek miatt a parasztot helyezi a középpontba: „A vitaregény központi figurája éppen ezért a paraszt: feléje irányul az író maradéktalan rokonszenve, és az ő sorsa ad értelmet a történelemtől folyó polémikának.”<sup>326</sup>

„Az áruló fő ellentmondása, fő mozgató konfliktusa nem a különböző ideológiák képviselői között, hanem az ideológia (bármilyen ideológia!) és az élet között rejlik. És ezt az életet Sánta Ferenc regényében – a normális, természetes, mindent akaró és senkire semmit nem kényszerítő életet – a paraszt képviseli. Ő az, aki őrzi és támasztja az emberi faj létét, életképességét, szellemi, alkotó lényegét. Az ő vállára nehezedik a legsúlyosabb, leghálátlanabb, ugyanakkor legemberibb feladat: szembeszállni a természettel, de szembeszállni azokkal az úri rendekkel is, amelyek ádázul harcolnak egymással, és mégis tőle, a paraszttól követelik meg, hogy erejét megfeszítve, akár beledögölve is, hozza helyre mindazt, amit ők tönkretettek, elpusztítottak, s amit ezentúl is tönkre fognak tenni, el fognak pusztítani.”<sup>327</sup>

---

<sup>326</sup> POMOGÁTS Béla, *Vitaregény a történelemtől. Sánta Ferenc: Az áruló*, Literatura, 1984/3, 370.

<sup>327</sup> GUSZEV, Jurij Pavlovics, *Próféta saját hazájában. Sánta Ferenc Az áruló című regényéről*, Tekintet, 2004/3, 33–34.

## 4. Éjszaka

Sánta Ferenc *Éjszaka (Az áruló)*<sup>328</sup> című drámáját 1968. március 8-án mutatták be a Nemzeti Színház kamaraszínházában, a Katona József Színházban. Az elnagyolt összehasonlítás a szükségeszerű rövidítéseket nem számítva azonosnak mutathatja *Az árulót* és az *Éjszakát*. Azonban már az első olvasatnál fontos különbség, hogy a befejezés több ponton módosul. A lényegi mondanivaló ugyan nem változik, de gyorsabb, megrendítőbb lesz az utolsó jelenet. Ezt a hatást az író itt furcsa mód nem a rövidítéssel, hanem a beszúrással éri el.<sup>329</sup>

„A címváltozás önmagában nem jelent semmi lényegi módosulást. A kisregényen különösebb szerkezeti változtatást nem kellett végezni. Mindössze annyi történt, hogy a regény első két fejezete lett az első felvonás, s a négy fejezet így három felvonásnyi lett. [...] *Az áruló* dialógus-formája miatt volt alkalmas a közvetlen színpadra állításra. S azért lehetett a regényből dráma, mert a benne lévő gondolati anyag, a magatartásformák szembesülései a színpadon is feszültséget tudtak teremteni.”<sup>330</sup>

Az Egri István rendezésével, remek szereplőgárdával<sup>331</sup> színpadra vitt mű mindössze 16 előadást ért meg, amely egyértelmű bukásra utal.<sup>332</sup> Az eredeti célom az volt,

<sup>328</sup> Az eredeti regény-cím megváltoztatásának motívuma nagy valószínűséggel az volt, hogy Németh László *Az áruló* című drámája ekkoriban már kiadásra került, s friss színházi élményként az előző évad derekán mutatták be. Ezzel együtt a zárójeles cím-kiegészítés egyértelműen jelzi a kapcsolódást a regény és a dráma között. Vö. VASY, *Sánta...*, i. m., 181.

<sup>329</sup> „Nagyobb lesz a Václáv által felkapott kés szerepe. Itt egy »hosszú fém papírvágó kés«-ről van szó, tehát félelmetesebb fegyverről. A regényben az Író nagyon szűkszavúan reagál Václáv cselekedetére és követelésére. A drámai változatban részletesebben kibontott ez a jelenet. Vaclav azt mondja, hogy »Egyet közülünk itt kell tartania, uram, hogy éljen tovább hite és legjobbnak vélt törvényei szerint! Mert valakinek itt igaza van, uram – és valakik hazudnak!« Az Író pedig azt is kimondja, hogy »Utálom a kést!« S ezt a motívumot erősíti fel még jobban a módosult lezárás.” *Uo.*, 130. Erről részletesebben lásd a következő fejezetet.

<sup>330</sup> VASY, *Sánta...*, i. m., 129.

<sup>331</sup> Író – Öze Lajos, Vaclav – Avar István, Eusebius – Básti Lajos, Zsitomir – Sztankai István, Paraszt – Maklári János.

<sup>332</sup> Érdemes megvizsgálunk, hogy a Sánta-regények későbbi színpadi adaptációi milyen kritikai fogadtatásban részesültek:

(1975, *Hús óra* – Győri Kisfaludy Színház, rendező: Várady György) „Annak idején a filmforgatókönyvet Köllő Miklós jegyezte, most a dráma – Jósfa György dramaturgiai közreműködésével – magának az írónak a műhelyéből került ki. És mégsem érezzük maradéktalanul a korábbi élmények perzselő forróságát, a történelem sodró erejét és lüktetését a színpadon. [...] Az is elmondható, hogy az eredeti mű – és a film is – felfogásában modernebb a mainál. Az előbbieket ugyanis, ha falun, parasztkörében játszódna is, nem parasztdrámát hordoznak, hanem általános érvényű emberi történet. A színmű azonban, hőseinek földhözragadtabb ábrázolása és a beszűkült világ konkrétabb felmutatása révén, sokat veszített egyetemességéből.” FÖLDES Anna, *Hús óra – és tizenegy esztendő. Sánta Ferenc drámája Győrött*, Színház, 1975/7, 12.

(1976, *Az ötödik pecsét* – Debreceni Csokonai Színház, rendező: Orosz György) „Sánta Ferenc A [sic!] ötödik pecsét című regényének az író által jegyzett színpadi változata a debreceni Csokonai Színház

hogy ennek a bukásnak a lehetséges okait gyűjtsem össze, azonban a korabeli kritikákat végigolvasva<sup>333</sup> sem rajzolódott ki számomra egyértelmű kép, egyértelmű magyarázat.

A dráma keletkezéséről Sánta a következőképpen nyilatkozott: „Nem volt szándékomban színdarabot írni, nem is vonzódtam soha a színpadhoz. Nincs kizárva, hogy ez az első próbálkozásom egyúttal az utolsó lesz. Kisregényemet, Az árulót még kéziratban elolvasta a Nemzeti Színház fődramaturgia<sup>334</sup> és felkért, hogy írjak drámát belőle. Ezután könnyen és hamar elkészítettem a regény dráma-változatát.”<sup>335</sup>

A moralitás kedvelt műfaj volt Európa-szerte a középkorban, még akkoriban is, amikor a husziták nagy harcai zajlottak. Ez a régies, látszólag csak szárazon oktató drámaforma évszázadok óta újra- és újraszületik a drámairodalomban. Nemcsak Hugo von

előadásában – rokonszenves szándékú, de alapvetően elhibázott vállalkozás. [...] A színpadon az első két rész egyszerűen unalmas, mert a központi konfliktus nem hatja át őket, véget nem érő expozíció benyomását keltik.” SZÁNTÓ Judit, *Moralitás vagy „életszelet”?* Az ötödik pecsét Debrecenben, Színház, 1976/8, 3–4.

(2006, Az ötödik pecsét – Nemzeti Színház, rendező: Jordán Tamás) „Különösen a realiztikus, hiteles, olvasmányként élvezetes, ám dramaturgiai szempontból statikus expozíció – a négy főszereplő kocsmai beszélgetése – hosszabb [sic!] a szokottnál és a kívánatosnál is.” FÖLDES, *Pokolbéli...*, i. m.; „Marad a hagyományos megoldás: a – Hamvai Kornél által egyébként ügyesen, lényegükre kicsontozott – párbeszédömlenyeket a szereplőknek kell élővé tenniük, magukból ugyanakkor egymástól jól megkülönböztethető típusokat formálva. Jordán Tamás rendezése természetesen erre törekszik – ám az első részben, melyet ezek a kocsmai dialógusok töltenek ki, még így is eluralkodik az unalom.” SZÁNTÓ Judit, *A 2006-os pecsét. Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét*, Színház, 2007/1, 16.

(2008, Az ötödik pecsét – Pécsi Nemzeti Színház, rendező: Balikó Tamás) „Noha a díszlet háttérben magasodó, hatalmas óraműve is mintha a történet időtlenségét (ha tetszik: apokaliptikus idejét) hirdetné, Balikó Tamás rendezése egyáltalán nem igyekszik bármiféle új fénytörésbe állítani Sánta művét. Nem teremt kontextust, pusztán pedáns realizmussal ábrázolja az eseményeket. [...] A nagyobb baj az, hogy a pécsi előadás a saját indítékait sem képes világosan megfogalmazni. [...] Főleg a kocsmai asztal körül zajló, hosszú nyitójelenet volt kifejezetten ritmus nélküli, és sikerült szinte súlytalanná tennie az egész művet meghatározó nagy etikai dilemma elővezetését. [...] Az előadás egészét a decens unalom lengte be.” KERESZTESI, i. m.; „Az etikai üzenet megkérdőjelezhetetlen, összességében mégis a tanulságos kudarc címkével lehet csak ellátni Az ötödik pecsét pécsi színpadi változatát. [...] Hamvai Kornél átdolgozása és Balikó Tamás rendezése túlságosan tisztelettel övezte a filmet. [...] Kifogásolható, hogy a hosszadalmas társalgásra épülő nyitójelenet a sablonos, panelekre épülő színészi játék miatt unalmas. [...] Az előadással az a baj, hogy hiányoznak a poétikus felhangok, rosszul dramatizált, didaktikusan felépített, szájbarágós végeredmény született. [...] Korszerűtlen. Fölösleges. Talmi.” BALOGH Róbert, i. m., 26.

<sup>333</sup> Vö. például DERSI Tamás, *Sánta Ferenc Éjszakája*, Esti Hírlap, 1968. márc. 12., 6; FÖLDES Anna, *Éjszaka*, Hétfői Hírek, 1968. márc. 11., 7; NÁDAS Péter, *Éjszaka*, Pestmegyei Hírlap, 1968. márc. 30., 9; BARABÁS Tamás, *Őt szerep és a rendező*, Esti Hírlap, 1968. febr. 20., 5; LÉTAY Vera, *Túl nagy szavakat ne!*, ÉS, 1968. márc. 16., 8; RUSZNYÁK Mária, *Éjszaka*, Magyar Nemzet, 1968. márc. 17., 5; PÁNDI Pál, *Jegyzetek egy drámáról*, Népszabadság, 1968. márc. 26., 7; RAJK András, *Éjszaka*, Népszava, 1968. márc. 20., 7; DERSI Tamás, *Az Éjszaka kérdései*, Esti Hírlap, 1968. ápr. 9., 6.

<sup>334</sup> Egy későbbi, szóbeli közlés alapján tudjuk, hogy Osváth Béláról (1926–1965) van szó. PIM, 634/2. (1973. május 8.) A fentiekből az is kikövetkeztethető, hogy *Az áruló* című regény már 1965 előtt megszületett. Vö. „Sok szó esett már róla, hogy a személyi kultusz okozta torzulások, 1956 élménye milyen szörnyű pokoljárast jelentettek Sánta Ferenc számára. *Az áruló* ennek a pokoljárásnak a kései terméke. Kései? A megjelenési adatok itt félrevezetőek. A három regény közül eredetileg s első megfogalmazásában *Az áruló* áll az élen.” VASY, *Sánta...*, i. m., 107.

<sup>335</sup> KÜRTI, i. m., 7.

Hofmannsthal<sup>336</sup> *Jedermann*ja vállalja nyíltan ezt az örökséget, de felismerhetjük a francia klasszikus dráma nagy érv-párbajaiban ugyanúgy, mint azokban a Sánta-kortárs színdarabokban, amelyek egy bírósági tárgyalás köntösét magukra öltve, vádat és védelmet szembesítve nyomozzák az igazságot.<sup>337</sup> Hajdan az Erények és a Bűnök, ezek a megszemélyesített, elvont fogalmak az ember feje fölött csaptak össze, az idők folyamán ezt követően éppen ez a középre beszorított ember került az előtérbe, ő, aki immár nem passzív szemlélője és áldozata a Jó és a Gonosz küzdelmének, hanem cselekvő részese; a döntést nem az ő feje fölött, hanem az ő fejével hozzák.

Sánta Ferenc *Az áruló* című regényében bátran és nyíltan alkalmazza modern mondanivalójának kifejtésére a moralitás-eszközöket. Az ellenfelek teljesen szimmetrikusan állnak fel. A két aktív: Václáv Jásek, a huszita, és vele szemben Jan Zsitomir, a császáriak seregéből, akik élni és halni tudtak a választott, a vállalt ügyért; a két passzív, akik minden tett elöl, az egész történelemből dezertáltak: Eusebius püspök, minden világi örömök értője és élvezője, és a szegény paraszt, aki egyaránt fél jót tenni és fél rosszat tenni. Mint a barokk zenében, úgy tér vissza Sánta regényében minden motívum újra és újra, más és más helyen, más és más hangszerelésben, más és más értelemmel. Az összetartozó karakterpárok jóformán egymás mondatait ismétlik, cselekvéseik formája is azonos – csak tartalma más.

A két katona egyformán hősiiesen harcolt, s a másik kettő is egy a gesztusban, amellyel becsukják a kaput a külvilág előtt. Jan is azt vallja, amit Václáv, hogy a népért harcolt, s kölcsönös a vád is, hogy a szent cél érdekében mindketten falvakat gyújtottak fel, számlálatlanul mészároltak, öreget, fiatalot, nőt és gyermeket. Csakhogy az egyik azért harcolt, azért ölt, pusztított, gyilkolt, hogy megváltozzon a világ, hogy igazság legyen végre a földön, a másik pedig azért, hogy visszaállítsa a rendet és a békét, hogy az időre és a belátó értelemre bízva a bajok orvoslását. (Ha tetszik, akár a Széchenyi-Kossuth vita egyes felhangjai is belesendülnek ebbe.) A sántai értelmezés alapján Zsitomir nem elvetemült

---

<sup>336</sup> Gazdag munkásságának alighanem legismertebb műve a középkori angol moralitásjátéknak, az „*Everyman*”-nek olyan német átdolgozása, amely alig-alig emlékeztet az eredetire. Ez a „*Jedermann*” vagyis az „*Akárki*”. Ezt a jelképes tartalmú, nagyon hatásos verses drámát úgyszólván minden európai nyelvre lefordították. „*Akárki*” maga a mindennapi ember, aki úgy él, mint a többiek, és minden megtörténhet vele, ami bárkivel megtörténhet. És előbb-utóbb okvetlenül meghal, mint minden ember. Az emberi szereplők: Akárki, Akárki anyja, Akárki szeretője, Akárki barátja. A többi megszemélyesített jelkép: Ördög, Mennyei alakok, mint a Hit, a Remény és a Szeretet és maga a Halál. Amikor pedig elkövetkezik a halál, a földi vég, a halálba menő egyedül marad, anyja is csak a sír széléig kísérheti. Csak jótettei léphetik át vele együtt a temetést, hogy a túlvilági ítéletkor tanúskodjanak mellette. Igazi középkorra stilizált, mozgalmass-izgalmas játék, amelynek jelképrendszere, problémavilága az újkori, a jelenbeli gondolatvilágra vall.

<sup>337</sup> Ilyen például Reginald Rose *Tizenkét dühös ember* című darabja.

gonosz, csak egy történelmileg elbukott koncepciót képvisel. Václáv igazsága, ha keserű és véres is, az igazság.

Az erőszak értékéről szól Sánta Ferenc, morális és történelmi értékéről egyszerre. Az a kérdés, hogy van-e „jó” erőszak, hogy lehet-e valakit, valakiket, egy népet, az egész emberiséget akarata ellenére a jóra kényszeríteni? Van-e különbség erőszak és erőszak között? A különbség maga a történelem – felel Václáv szavaival Sánta.

A két ellenfél pár között ott áll az író. Ő idézte, hívta meg a négy különös éjszakai látogatót, és perükben, vitájukban – mivel nem a 15., hanem a 20. században él – neki kellene döntenie. Mert lehet gyűlölni a gyávát, aki kushad, lehet az örömeiben tobzódó önzőt, a cselekvést halogató örök fontolgatót, de semmik ezek a gyűlöletek ahhoz képest, amit az az utálatra legméltóbb érdemel, aki hallgat. Az író mégsem dönt, a történések Václávot tartják itt. Hogy a végső cselekmény erőszak, Václáv felemelt kése alatt született? Hiszen erről szól Sánta egész műve.

Ebben a fejezetben, az előző bekezdésekben eddig szándékosan a regényt, *Az árulót* idéztem, arra hivatkoztam, s nem a színpadi változatára, az *Éjszakára*. A Katona József Színház színpadán ugyanis véleményem szerint nem egy új dráma született, hanem sokkal inkább egy előadott regény. A gondolat izzása a regényben olyan hőfokú, kibontakozása olyan izgalmas, ami érthetővé teszi, hogy a színház drámai lehetőséget keresett benne. Ám kérdéses, hogy ehhez az olvasva nagyon is kerek, hézagmentes, befejezett műhöz mit tud, egyáltalán tud-e bármit is hozzátenni a színpad. Lehet, hogy le kellett volna bontani a regényt, és elemeiből, szálaiból újra szerkeszteni, ezúttal kifejezetten színházi igények szerint, vagy meg kellett volna keresni a tisztán gondolati anyagot nyíltabban és adekvátabban vállaló formát.

Ám Egri István és Sánta Ferenc az eredeti művet rövidített formában ugyan, de egy az egyben rakták fel a színpadra, amitől az – különös, de érthető módon – véleményem szerint „kevesebb” lett. A legfőbb probléma számomra az író figurája: sem a szöveggönyvírói, sem a rendezői koncepció nem tudta őt valóban a középpontba helyezni. Pedig a mű minden vajúdása, gyötrelme érte – s vele együtt értünk – történik. Az író nemcsak passzív és korrekt vitavezető ezen az éjszakán, nemcsak mindenkire egyformán udvarias házigazda, egyszóval nem narrátora a drámának, hanem főszereplője. Azonban túlságosan kívül marad az eseményeken, nem tudja megjárni az utat az objektív pártatlanságtól a szubjektív elköteleződés felé. A középpontba így nem ő, hanem a huszita Vaclav kerül.

Talán Sántának ki kellett volna emelnie az író ebből a látszólag passzív szerepéből. Vagyis, nem narrátorként bízni rá az éjszakai nyomozás irányítását, hanem be is kapcsolnia a küzdelembe. Hogy ne csak kérdezni tanítsa, de felelni is. Ha legalább sejtetni engedni: miért éppen ilyenek a dráma szereplői és konfliktusai? Miért éppen a huszita háborúk kora kínálkozott egy megvallott-rejtett problémahalmaz megfogalmazására?

Az előadásnak, a dráma színpadi adaptációjának természetesen az adott írói anyag lehetőségeit és igényeit kellett követnie. Ez nem mindig és nem egészen sikerült. Miután két és fél órán keresztül<sup>338</sup> egy tépelődő, vitázó, igent és nemet csaknem együtt, egy ütemre mondó szellemiség kételyeivel ismerkedtünk, az előadás zárójelenete olyan feloldást hoz, amit semmi nem készít elő, és ami nem is felel meg a dráma sugallatának, Sánta írói természetének.<sup>339</sup>

„Az áruló és az *Éjszaka* vitaregény, illetve vitadráma. Azt kell eldöntenie az író teremtette vallató éjszakának, hogy a huszita háború korából feltámasztott paraszt és pap, császári és huszita vitéz közül melyik képviseli a tisztább erkölcsiséget, a több igazságot, s hogy melyik közülük az, akit a mában élő író – a jelkép magaslatán – életben tarthat.”<sup>340</sup>

Az író dolgozószobájában kialakuló beszélgetésben valamennyi szereplő kifejti a maga vélt igazságát, életelvét, előadja tetteit, és igazolni igyekszik azokat a vitadráma menetében. A dráma pontos változata a regénynek, csakhogy itt még sűrűbben kapjuk a vita gondolati anyagát, itt még kevesebb a lehetőség az oldásra. Akik nem ismerik a regényt, azok számára nem lehetett könnyű szellemi feladat a darab lényegének a megértése, a bekapcsolódás a dráma menetébe. Anélkül tehát, hogy ennek a dramaturgiának a létjogosultságát kétségbe vonnám, nem szeretném elhallgatni azt a véleményemet, hogy ez a gondolati koncentrátság, ez a dialogizált eszmeharc sok tekintetben ellenáll a drámai követelményeknek. Sánta jó érzékkel helyez el a színműben egy-egy oldó hangot és gesztust a hitvitázó darabok hagyományából, ez azonban még nem elegendő az egyenletes színszerűség biztosításához.

A jó írónak meg kell hajolnia a tények előtt, hogy változtathasson rajtuk. Ez történik Sánta regényében és drámájában is: végül is az író életben tartja a huszita vitézt, őt egyedül a feltámasztott négy halott közül. Hogy Sánta még a befejezésben is érzékeltesse

<sup>338</sup> A dráma produkciós tervében szereplő adat.

<sup>339</sup> A következő alfejezetben világossá válik, hogy milyen hatalmas az eltérés az író eredeti szövegeknyve és a végleges színpadi előadás között a mű lezárását illetően. Talán ennek is köszönhető, hogy későbbi, szóbeli megnyilvánulásában Sánta erős kritikával illette a rendezőt és a színészi játékot. Vö. PIM, 634/2. (1973. május 8.)

<sup>340</sup> PÁNDI Pál, *Sánta Ferenc: Éjszaka* = P. P., *Kritikus ponton*, Bp., Szépirodalmi, 1972, 659.

belső aggályait, morális fenntartásait, a huszita vitézt tulajdonképpen az erőszak nyomása alatt hagyja életben: Vaclav kést fog az írora, így kényszerítve ki a döntést, mielőtt az író még önszántából nyilatkozna.<sup>341</sup> Rendkívül fontos tehát hangsúlyoznunk, hogy az író nem dönt, sem a regényben, sem a drámában.

A fenti gondolatmenet inverzeként úgy is értelmezhetjük a darabot, hogy a rendező, Egri István helyes megoldást választott: engedte érvényesülni a darab valóságos tendenciáit, a nézőre bízva a választás, a döntés, a minősítés feladatát.

---

<sup>341</sup> Az eredeti szövegekönnyben e jelenet után az író bekapcsolja a rádióját, amely különféle nyelveken vészjóslóan harsogja a „háború” szót. Ez a szerkezetileg nyomatékos megoldás azt a benyomást kelti, mintha az író végül is mindenféle háborút amorálisnak érezne, beleértve a husziták harcát is. Eredetileg a színpadon is így lett volna: de ott ez a rádiózás mintha egy utolsó kísérlet lenne e helyzet megakadályozására.

#### 4.1 Az *Éjszaka* című dráma előadásának szöveg-központú problémái<sup>342</sup>

Vizsgálódásaim során eljutottam a Nemzeti Színház Archívumába,<sup>343</sup> ahol az *Éjszaka* című dráma kapcsán felfedeztem egy új szöveg-kiadási lehetőséget. A dráma Sánta Ferenc által írt eredeti szövegekönyvén kívül megtaláltam Egri István rendezői változatát, valamint a színházi sűgó példányát is, s ezeket szerettem volna összevetni az 1968-ban nyomtatásban megjelent,<sup>344</sup> kiadott művel.

A négy fenti szöveg feldolgozása sok fejtörést okozott: a variánsok egybevetésében alkalmazott hagyományos textológiai megoldások sorra önisméltésekhez, illetve áttekinthetetlen (és ezáltal holt) adattömeghez vezettek. Így fordultam aztán a genetikus (vagy szinoptikus) feldolgozás egyébként kézenfekvő lehetőségéhez, amely a szöveg egészen új megközelítésére adott módot.

„Mint köztudomású, a kritikai kiadások hagyományos elvi módszerével szemben, amely egy tiszta és végleges főszövegben, valamint az ennek alárendelt változatokban szemléli a művet, a genetikus kritika (*critique génétique*) a variánsok egyenrangúságát vallja, azt, hogy a mű változataiban és változásaiban létezik. Az ezen az elven alapuló kiadás lényegében »az apparátus olyan formája, amelyet szöveggként lehet olvasni és használni« (Hans Walter Gabler), vagyis »az olvasónak mintegy filmvásznon kell látnia maga előtt leperegni a megírás folyamatát«<sup>345</sup>. Az egyik nehézséget a genetikus kritikában azonban éppen ez, a mű formálódásának folyamatára fényt vető, a szöveggként olvasható apparátusnak a technikai létrehozása jelenti. Hiszen ha ez nem olvasható, vagyis ha a textológiai jelrendszer bonyolultsága miatt áthatolhatatlanná válik, akkor a módszer előnyei és elvi lehetőségei is semmivé válnak, s az eredmény éppen olyan holt anyag, mint amihez esetleg a hagyományos eljárás során jutunk.

Az említett négy szövegben rejlő eredendő lehetőség a genetikus feldolgozásra ezért vált különösen izgalmassá és vonzóvá: egy kísérlet lehetőségét is magában rejtette arra nézve, hogy milyen gyakorlati megoldások alkalmazhatók a legoptimálisabban és milyen hozadéka van egy ilyen kiadásnak. Mindazonáltal egyetértek Debreczeni Attilával

<sup>342</sup> A fejezet megírását jelentős mértékben segítették Kecskeméti Gábor Professzor Úr tanácsai, az Ő segítségével jutottam el egy fontos kísérlethez, Debreczeni Attila cikkéhez is. Vö. DEBRECZENI Attila, *Kísérlet egy Csokonai-szöveg genetikus kiadására*, ItK, 98(199), 77–87.

<sup>343</sup> Ezúton is szeretném megköszönni Kávási Klárának, az Archívum vezetőjének, hogy lehetővé tette az *Éjszakával* kapcsolatos szövegekhez való hozzáférésemet.

<sup>344</sup> SÁNTA Ferenc, *Éjszaka (Az áruló)*, Bp., Magvető, 1968.

<sup>345</sup> DEBRECZENI, i. m., 77.

abban,<sup>346</sup> hogy egy genetikus feldolgozás nem lehet főszöveg egy hagyományos kritikai kiadásban.

Disszertációmban a négy variáns utolsó szakaszait (az eredeti, Sánta Ferenc által írt szövegek könyv 88-101 oldalait) hasonlítom össze, amelynek az a magyarázata, hogy ebben a részben találtam a legtöbb és legrelevánsabb eltérést a szövegek között.

Szövegek közlésében a négy variánst egyenértékűnek tekintem, s egyetlen folyamatos szövegbe foglalom. Ahol a szövegek eltérnek egymástól, a változatokat [ ] zárójel között, rövidítéssel és tipográfiai elkülönítéssel adom meg. A következő jelöléseket alkalmaztam:

Sánta Ferenc eredeti szövegek könyve: \*S: normál szedés

Egri István rendezői változata: \*R: *kurzív szedés*

A színházi sűgő változata, az előadásokon elhangzó szöveg: \*E: *félkövér-kurzív szedés*

Nyomtatásban megjelent, kiadott változat: \*K: **félkövér szedés**

Ahol két vagy három változat egybeesett, ott mindkét vagy mindhárom rövidítést megadtam (pl. \*S&R: vagy \*S&R&E:), a szedésben pedig a sorrendileg előbbi változat szedésmódjához igazodtam (példáinkban a normál szedéshez).

#### VACLAV

Érdemelsz talán egyebet [\*S&R&E: ?! \*K: ?] Amikor lerázhattad volna a nyomorúságot magadról, [\*S&R&K: amikor emberi életet teremthetél volna magadnak, akkor mit csináltál? \*E: **akkor mit tettél?**] Hova bújtál akkor? Kiket hagytál cserben? Azokat, akik [\*S&K: a bőrüket vásárra vitték a te boldogulásodért! \*R&E: *akár az életüket is adták*] [\*E: **volna**] [\*R: *a te boldogságodért!* \*E: **a te boldogulásodért!**] [\*S&K: Mentél a nyomorúságos viskódba, cserbenhagytad azt, aki a javadat akarta, és aki [\*S: mindenre \*K: **akár meghalni is**] kész volt a kölykeidért!]

#### PARASZT

Így, így! Így mondta nékem pontosan ez a másik is, aki itt áll [\*S&K: énelöttem! \*R&E: *ni!*] [\*K: **Így mondta**] A császári is [\*K: **, hogy énérettem teszen mindent, hogy csak nékik segítsek, mert akkor leszen jobb az én számomra minden**]<sup>347</sup> ...

<sup>346</sup> Uo.

## ZSITOMIR

Nem úgy volt talán? Nem romboltak és gyújtogattak esztelenül [\*S&K: az ostobák? \*E: **a gazemberek?**]<sup>348</sup> [\*S&K: És én] Nem azt mondtam [\*S&R&E: -e] neked, hogy tőlük akarunk megszabadítani, akik a nyomorúságotra még a halált is a fejedre hozták [\*S&R&E: ! \*K: !?]

## PARASZT

Így, így! Így mondta énnékem a földesúr is mindenkoron, hogy énérettem teszen mindent...

## VACLAV

De az a császár kutyája volt! Te pedig tőlünk szöktél meg! A viskódba bújtál, mert gyáva voltál [\*S&R&K: , hogy férfiként álld meg a helyed]<sup>349</sup>! Mentél, hogy baj ne érjen [\*S&R&E: , \*K: .] [\*S&R&E: hová \*K: **Hová**] szöktél a férfidolog elől?

## PARASZT

[\*S&K: (magasra emeli a hangját)] Háborúba mentem, uram! Háborúba [\*S&R&E: ! \*K: .] Mert szöktem, úgy igaz! Szöktem! A kisebb háborúból a nagyobbba! A könnyebből a keservebbe! Hogy felneveljek kilenc gyermeket! Csak kilencet, mert hatot a földnek adtam már [\*S&R&E: ! \*K: .] Ebbe a háborúba szöktem én! Olyan háborúba, mely különb sebeket osztogatott, mint a maguk verekedése. Mert aki kardtól kap sebet, egy hónap kell hozzá, hogy behegedjen [\*K: ,] aztán, mert akinek kard járja át a szívét, az ott hal meg nyomban, és talán a fájdalmát sem érzi. De amit én kaptam sebet, nemhogy egyszer, hogy behegedjen aztán, nemhogy kardtól, hogy ott helyben végezzen velem: hanem [\*K: **kaptam esztendőknél a során,**]<sup>350</sup> kaptam a tüdőmbe, mely megszáradt [\*S&R&E: ,] és megvért a szegénységtől, kaptam a gyomromba, mely akkorára zsugorodott az éhezéstől, mint egy gyermeknek az ökle [\*K: , **mert napjában egyszer, ha látott ételt, és akkor is füvet, laput, levelet, hogy a gyermeknek jusson, ha akadt jobb falat**]<sup>351</sup>.

<sup>347</sup> A kiadott szövegben (K) pontosító kiegészítés olvasható.

<sup>348</sup> Az „ostobák” a tudatlanságra utal, míg a „gazemberek” a tudatos gonoszságra – egyértelműen az előadáson elhangzó az erőteljesebb kifejezés.

<sup>349</sup> Három szövegváltozatban (S&R&K) Vaclav további, sértő kifejezéseket használ a Paraszt jellemzésére, mint a sűgő változatában (E).

<sup>350</sup> Az időbeliség kitégítésével történő írói fokozás.

<sup>351</sup> A részletek kibontása szemléletesebbé teszi a nyomort.

Feküdni a vackon úgy, hogy az éhség rágja az embernek a belét [\*K: ,] és aludni sem hagyja, holott másnap, még meg sem virradt, kaszát kell fogni vagy kapát [\*K: ,] vagy hajolni kell az igába vakulásig [\*K: ,] és görnyedni szakadásig [\*K: , **hogy szédül bele az ember!**]<sup>352</sup>. Ez micsoda háború?! Itt nem fegyver hasít, hogy hegedjen aztán, de a nyomorúság öl részenként és apránként, hogy tovább tartson a szenvedése és kínlódása az embernek. Mi hát a férfidolog? Hát [\*S&R&K: micsoda \*E: *milyen*] háborúból szöktem [\*K: ,] és micsoda lapulásra bújtam? [\*S&R&K: Micsoda \*E: *Milyen*] bújásra, hogy mentsem magam [\*S&R&E: ...?! \*K: *?!...*]

VACLAV

[\*S&R&K: (magasra emelt kézzel a Paraszthoz ugrik)]<sup>353</sup> Minden szavad a gyáva ebnek a hazugsága! Te bitang!

ZSITOMIR

[\*S&R&K: (megragadja a Paraszt mellén az inget, Vaclavval egy időben kiált)] Búzlik belőled a butaság! Te bitang!

ÍRÓ

[\*R: (*előre jön*)] [\*S&R&K: (közéjük lépve mindkettőt eltaszítja)] Egy szót sem tovább!

[\*K: **EUSEBIUS**

**Nagyon helyes, fiam!**

ÍRÓ

**Félre előlem!**

ÍRÓ

Befejeztük az éjszakát, barátaim! [\*R: *Végére értünk mindennek.*]

---

<sup>352</sup> Újabb fokozás.

<sup>353</sup> A sűgő példánynál (E) a zárójeles szerzői/rendezői instrukciók döntő része – természetesen – kihúzásra került; ezen eltérésekre a továbbiakban nem hívom fel külön a figyelmet.

[\*K: ZSITOMIR

Micsoda tréfa ez, uram?

ÍRÓ

(a Parasztot hátrább vezeti) Elbúcsúzunk, barátaim!

VACLAV

Mit mond, uram?!<sup>354</sup>

[\*S&R&K: (A Paraszt óvatosan az ajtó felé közelít.)]

ÍRÓ

[\*K: (az asztalhoz lép, és minden poharat megtölt)] [\*S&R: Végére értünk mindennek  
\*E: *Láttam mindannyiukat és ...* \*K: **Láttam mindannyiukat**] – [\*S&R&E: emeljük  
búcsúra a poharat \*K: **bevégeztetett**]<sup>355</sup>!

VACLAV

[\*R: (b. o.<sup>356</sup> felé lép)] [\*S&R&K: (Paraszthoz)] [\*S&R: Ha még egy lépést teszel, öreg,  
leütlek, \*E: *Egy lépést sem tovább, öreg,* \*K: **Ha még egy lépést teszel, öreg, leütlek!**]<sup>357</sup>  
[\*S&R&E: állj \*K: **Állj**] meg [\*S&R&K: ott, \*E: *itt,*] ahol vagy! [\*S&R: (Íróhoz)]  
[\*S&R: A pohár egyelőre marad! \*K: **A pohár marad!**] [\*S&R: (az íróasztalhoz lép \*K:  
(Az íróasztalhoz ugrik), [\*S&R&K: hosszú] [\*S&R: ,] [\*S&R&K: fém papírvágó kést  
vesz a kezébe, magasra tartja [\*K: .)] [\*S&R: Marad a pohár! \*E: **A pohár marad!**]

ÍRÓ

Mit akar, Vaclav? [\*S&R&E: !] Láttá újra a csillagokat [\*S&R&E: , \*K: –] térjen meg  
békével!

<sup>354</sup> A kiadott szövegváltozatban (K) Sánta további pontosítással él: a korábban elhangzó „Befejeztük az éjszakát, barátaim!” írói felszólítás kiegészül az „Elbúcsúzunk, barátaim!” nyomatékossítással (K). Zsitomir és Vaclav egyaránt értetlenül fogadja az Író szavait (K).

<sup>355</sup> A kiadott szövegváltozatban (K) fogalmaz Sánta a legnyomatékosabban („bevégeztetett”), az Író egyértelműen szeretné befejezni az éjjeli diskurzust.

<sup>356</sup> bal oldal

VACLAV

[\*S&R&K: (Paraszthoz, aki ismét [\*S&R: mozdul) \*K: **megmozdul**)] \*E: (*Paraszt indul*)  
 [\*R: (*P.<sup>358</sup> ajtó felé ajtónál megáll*)] [\*S&K: Leszúrlak, ha megmozdulsz! \*R: *Ott maradsz!* \*E: *Ne mozdulj, öreg!*]<sup>359</sup> [\*S&R: (szín közepére jön) \*K: (**Szín közepére jön.**)]  
 [\*R: (*V.<sup>360</sup> I.<sup>361</sup> hoz megy*)] Véget vetne az éjszakának, uram? Véget akkor vetünk bárminek is, amikor minden bevégeztetett...

ÍRÓ

Nos hát [\*S: Vaclav], én mondom: minden bevégeztetett!

VACLAV

Nem vagyok bizonyos benne! Lám: képes föltámasztani a halottakat – és nem ismeri az embert!

ÍRÓ

Hogy én mit ismerek és mit nem, az az én dolgom, barátom!

VACLAV

[\*S&R&K: (egyre közelít Íróhoz)] Én azt mondtam magának, uram, amikor ezt a nyomorult parasztot hozta elém, hogy senkit sem gyűlölök jobban, mint őt, mert [\*S&R&K: a] gyávaságában hajlandó megmaradni a szegénység poklában. Amikor aztán [\*S&R&E: elémhozta \*K: **elém hozta**] ezt a papot, akkor azt mondtam magának, hogy semmi a gyűlölet, amit a paraszt iránt érzek, ahhoz képest, ahogyan ezt a bitangot gyűlölöm, mert mint a kígyó, úgy mérgezi az embert. Aztán azt mondtam magának, amikor idehozta elém ezt a diákot, hogy semmi a gyűlölet, amit a Paraszt és a pap iránt érzek, ahhoz képest, ahogyan ezt a gazembert gyűlölöm. [\*K: **Mert felbérelt nyelv a gonoszság szolgálatában, mely az értelemmel takarja a gyalázatot. Azt mondtam, nincs, akit**

---

<sup>357</sup> Az előadáson (E) nem hangzott el Vaclav szájából a „leütlek” kifejezés, a másik három szövegváltozat (S&R&K) azonban tartalmazza.

<sup>358</sup> Paraszt

<sup>359</sup> Sánta eredeti szövegváltozatában és a nyomtatásban megjelent, kiadott változatban (S&K – ezekre lehetett Sánta a legnagyobb hatással, ezekben érvényesíthette maradéktalanul eredeti elképzeléseit) szerepel a legerőszakosabb kifejezés („Leszúrlak, ha megmozdulsz!”), a rendezői változat a „középut” (R – „Ott maradsz!”), míg a színházban csak a legenyhébb kifejezés (E – „Ne mozdulj, öreg!”) hangozhatott el.

<sup>360</sup> Vaclav

<sup>361</sup> Író

**jobban gyűlöljek nála! (Egyre közelebb lép, a kést maga elé tartva.)**<sup>362</sup> [\*E: (Íróhoz)]

De most azt mondom: semmi a gyűlölet és utálat, amit irántuk érzek, ahhoz képest, ami akkor uralja el a szívemet és értelmemet egyaránt, amikor a valóban leggyűlöletesebbet és az utálatra legméltóbbat látom magam előtt: az embert, aki hallgat!

ÍRÓ

[\*S&R&K: (leteszi a kezéből a poharat)] [\*R: (I.<sup>363</sup> felemelt fejjel szembe néz V<sup>364</sup>-al poharát leteszi az asztalra.) \*E: (Lala feláll)] Ebben a házban az történik, amit magam jónak találok [\*S&R&E: ! \*K: .] Igya meg a borát, és menjen békességgel...

VACLAV

Van, ami erősebben parancsol [\*S&K: , uram]!

ÍRÓ

Éspedig [\*S&R&E: ...? \*K: ?...]

VACLAV

A tisztesség [\*S&R&K: , uram]!

[\*S&K: ÍRÓ

Akkor tegye le a kést a kezéből!]

[\*K: EUSEBIUS

**Nem lehetsz meg a késed nélkül, te tébolyodott?**

VACLAV

**Fogd be a szád! (Íróhoz.) Nem volt elég ideje ahhoz, hogy megismerjen? Pedig úgy igaz, mint ahogyan Vaclav Jasek a nevem, hogy immár ismernie kellene!**

---

<sup>362</sup> A kiadásban megjelent szöveg (K) e szakasza a további írói pontosításon túl (Vaclav még részletesebben jellemzi Zsitomirt) felfokozza a kés, az erőszak szerepét.

<sup>363</sup> Író

<sup>364</sup> Vaclav

**ÍRÓ**

**És úgy igaz, mint ahogyan kés van a kezében!]**<sup>365</sup>

VACLAV

[\*S&R&E: Soha \*K: **És mint ahogyan soha]**<sup>366</sup> nem tettem le a kést a kezemből!

[\*S&R&E: Mindig \*K: **És mint ahogyan mindig]**<sup>367</sup> pusztítottam a gyalázatost!

[\*S&R&E: És gondolkodás nélkül megölöm magát, ha kell!]<sup>368</sup>

EUSEBIUS

(felkiált) Mondtam: van még az éjszakában és ebben a városban, akit nem öltetek meg!

VACLAV

Mondom: van még az éjszakában és ebben a városban, akit meg kell ölni, ha kell!

[\*K: **ÍRÓ**

**Mit kíván a kése?**

VACLAV

**Maga ne tudná, uram, hogy van, ami mindannyiunknál hatalmasabb?...**

**ÍRÓ**

**Azt kérdeztem, hogy mit kíván a kése?]**<sup>369</sup>

VACLAV

[\*R: *I.*<sup>370</sup> *mellé megy.*)] Magának hatalmában állt, hogy idehozzon a szobájába négy embert, és kényére-kedvére játszadozhasson velük! Nos hát: aki megtehetette, hogy föltámasztja a halottakat, az, bizony mondom, megteheti azt is, hogy életben tartja őket!

---

<sup>365</sup> A Sánta által kiadott szövegváltozat (K) tovább erősíti a kés, az erőszak szerepét, s az Író ellenszenvét a késsel szemben.

<sup>366</sup> Fokozás a nyomtatott változatban (K).

<sup>367</sup> Fokozás a nyomtatott változatban (K).

<sup>368</sup> Vaclav erőszakosságának további hangsúlyozása (S&R&E).

<sup>369</sup> A Sánta által kiadott szövegváltozat (K) felfokozza a kés, az erőszak szerepét, s az Író ellenszenvét a késsel szemben.

EUSEBIUS

[\*R: (*Fölugrik*)] Tébolyodott [\*S&K: vagy]!

VAACLAV

[\*R: (*Egy lépést I<sup>371</sup> felé.*)] [\*S&R&K: (nem zavartatja magát)] Egyet közülük! Ez a kéz, amit itt lát maga előtt, nem holmi Eusebius keze. Ez a kéz szereti befejezni a dolgokat becsülettel és tisztességgel...

EUSEBIUS

[\*S&R&K: (közelebb lép)] [\*S: Elvette az Isten az eszedet?] Tedd le azt a kést [\*S&R&K: , és menj vissza oda, ahonnan jöttél]. Nem hoztál már elég szerencsétlenséget a földre? [\*S: Meddig akarnál élni még?] [\*S&R&K: (még hangosabban)] Meddig akarsz még kést [\*S&R&K: tartani \*E: *szorongatni*] a kezeden?!

VAACLAV

[\*R: (*E<sup>372</sup> hoz fordul*)] Takarodj és törődj a ringyóiddal!

EUSEBIUS

Ez [\*S&K: méltó hozzád! \*R: *az, elő a kést!* \*E: *az! Elő a kést!*]] [\*S: Kést a torokhoz! \*K: **Kést a torokhoz:**] [\*S&R&E: Vagy \*K: **vagy**] engedelmeskedsz, vagy meghalsz!

VAACLAV

Vagy tisztességes leszel, vagy meghalsz!

EUSEBIUS

[\*S: Tisztesség...!? \*K: **Tisztesség?!...**] Hol van itt a tisztességről szó?! [\*S&K: A nyomorult] [\*S: ostobaságodról \*K: **ostobaságaidról**] [\*S&K: inkább, hogy élni akarsz! Hogy ölhes újra! Mert magad akarsz itt maradni!] [\*K: **Magad bizony!**] [\*S&K: Hát nincs még elég vér a kezeden?] [\*S: Íme a tisztességed: a kés, amit a markodba fogsz. \*E: *A kés a Te tisztességed, amit a markodban fogsz.* \*K: **Íme a tisztességed: a kés, amit a markodba fogsz!...**]

---

<sup>370</sup> Író  
<sup>371</sup> Író

## VACLAV

[\*S&K: Ahogyan mondtam: tisztességgel és becsülettel szereti ez a kéz befejezni a dolgait!] [\*S: (lassan az Író torkához emeli a kést) \*R: (V.<sup>373</sup> közel lép az Íróhoz, kés a kezében)] Egyet közülünk itt kell tartania, [\*K: **uram,**] hogy éljen tovább hite és legjobbnak vélt törvényei szerint! Mert valakinek itt igaza van, uram – és valakik hazudnak!

## EUSEBIUS

[\*S&K: Mondtam:] magad akarsz életben maradni! Élni és ölni!

## ZSITOMIR

[\*S&R&K: (mindeddig feszült figyelemmel követte a történetet)] Ne szóljon bele, Eusebius! [\*S&R: Menjen arrább és \*K: **Menjen és**] Mondja tovább a himnuszait!

## EUSEBIUS

[\*R: (lelép fotel mögé, állva válaszol Zs-nak<sup>374</sup>)] [\*S&R&E: Úgy...? \*K: **Úgy?...**] [\*S&K: Magad \*R&E: *Te*] is élni [\*S&K: szeretnél? \*R: *akarsz?*] Bizony mondom, ha sajnálsz valamit, nem egyéb, [\*S&R&E: minthogy \*K: **mint hogy**] nem a te kezében van a kés! Hogy nem neked jutott [\*S&K: az \*R&E: *ez*] eszedbe [\*S&K: a markodba venni!]. [\*S: Bizony mondom: szégyenlem, hogy embernek születtem és bár ne láttam volna meg újra az éjszakát...!]

## VACLAV

[\*S&R&K: (Íróhoz)] Ez a féreg itt azt mondja, uram, hogy magam akarok élni! Figyeljen rám: amelyik pillanatban kimondja a száján, [\*S&R&E: *hogy kit* \*K: **kiket**] [\*S: *s kiket* küld vissza a föld alá közülünk, \*R&E: *tart itt közülünk*, \*K: **küld vissza a föld alá közülünk,**] [\*S&K: *s amely percben kimondja a száján, hogy ki az, akit életben tart, hogy éljen hite és legjobbnak vélt*] [\*S: *szándéka szerint*, \*K: **törvénye szerint,**] abban a pillanatban [\*S&R&E: *oda adom* \*K: **odaadom**] a maga kezébe a kést!

---

<sup>372</sup> Eusebius

<sup>373</sup> Vaclav

<sup>374</sup> Zsitomirnak

ÍRÓ

Valóban nem ismertem magát!

VACLAV

De önmagát csak ismeri, uram? Vagy azt sem?

ÍRÓ

Utálom a kést!

VACLAV

Valóban? Az ember, akinek ily hatalma van: halottakat támaszt fel – és nem számol a lehetőséggel! [\*S&K: Mit hagyott ki a számításból, uram?] [\*S: Engem? Hisz az nem lehet? Ismeri minden dolgomat – miként bármelyikünkét itt! Talán többet tud rólunk, mint magunk! Hol van hát a hiba?]<sup>375</sup> Mi az, amivel nem számolt, amikor [\*S&R&E: efelől \*K: e felől] az éjszaka felől gondolkodott [\*S&R&E: ...? \*K: ?...]

EUSEBIUS

A butasággal nem számolt! Hogy mit sem tudsz arról, hogy meghalunk mindannyian, [\*S&R&K: hogy mit sem tudsz arról,] hogy olyan az életünk, mint a féregé, [\*S&R&E: aki óriásnak hiszi magát!] [\*S&R: Egy \*E: **Egyetlen** \*K: **egy**] tavaszt él, néhány hónapot, [\*S&R&K: s \*E: **és mégis**] azt hiszi [\*S&R&K: magáról], [\*S: hogy miatta és csakis miatta áll a nap és a hold az égen! Butaságában úgy hiszi,] hogy ő a kezdet és a vég [\*S: és dolga van!]<sup>376</sup> [\*R: *E. fölmegy rádióhoz.*)]

[\*S&K: VACLAV

(Íróhoz) Nos, uram, hallhatta! Féregnek tisztelnek itt mindannyiunkat...

ÍRÓ

Élni szeretne, Vaclav?

---

<sup>375</sup> Az eredeti szövegeknyv (S) erősítette volna a „mindentudó szerző” író-szerepet, ez a felfogás azonban a többi szövegváltozatból (R&K&E) eltűnt.

VACLAV

Megmondtam: odaadom a maga kezébe a kést, lett légyen bárki, akit itt tart közülünk!

ÍRÓ

A késével nem számoltam, barátom!

VACLAV

(a mennyezetre int) Nézze csak! Bizony felbújt oda az igazság, és szemmel tart mindannyiunkat... Nem lehet, hogy vele nem számolt?

EUSEBIUS

Hagyj békét már neki, te eszeveszett!]

VACLAV

Ejnye, derék atyám – hát mi hívtuk talán őt a hajlékunkba? Ő akarta ezt az éjszakát, vagy [\*E: *mi*] magunk jöttünk fel a sírból [\*S&K: kísérteni, mit sem törődve, hogy kedvére teszünk-e vagy sem]? [\*S&K: Bizony:] ő maga akarta így! [\*S&R&K: (Íróhoz)] [\*S: Még mindig várok \*R&E&K: *Várok*], uram!

ÍRÓ

[\*S: Vigye el \*R&E: *Tegye el* \*K: **Tegye le**] [\*S&R: innen] a kést!

VACLAV

Megtörténik! Abban a pillanatban [\*S&K: megtörténik], amint válaszol!

[\*S&K: ÍRÓ

(meghajtja fejét, aztán sorba nézi mindannyiukat. Hosszú csend. Író lassan eltolja Vaclav kezét. Egymás szemébe néznek. Vaclav félreáll,) [\*S: leengedi a kést,] [\*S&K: figyel. Megtölti a poharát, és lassú kortyokkal fenéig issza. A könyvespolchoz sétál, háttal a többinek] [\*K: ,] [\*S&K: mozdulatlanul nézi a könyveket. Megfordul] [\*K: ,] [\*S&K: és visszatér az asztalhoz] [\*S: . Megtölti \*K: , **megettölti**] [\*S&K: újra a poharát, de nem emeli fel. Végignéz a négy szereplőn, tekintete a Paraszton marad.) Evett eleget kint, öreg?

---

<sup>376</sup> Eusebius

PARASZT

(döbrent, riadt tekintettel nézi Írot) Adjon minden jót magának az Isten – és engedje, hogy egyszer megnyugodhasson a lelke ezen a földön!

ÍRÓ

(szomorúan elmosolyodik) Köszönöm... (Eusebiuson állapodik meg a tekintete)] [\*R: (*E<sup>377</sup> felé*)] Iszik egy pohár bort, atyám?

EUSEBIUS

[\*S&R: Nem kell, gyermekem,] keserű már a pohár...

ÍRÓ

Talán [\*S&K: Dinkára \*R: *Flóricára* \*E: ***Floricára***] vagy Beátára? [\*S&R&K: Talán \*E: ***Vagy***] a dalokra mind; és a himnuszokra! [\*K: ***Vagy a csillagokra, kint az égen, a szellőre, mely bejárja az erdőket, s mit sem tud az emberről!***]

[\*S&R&K: EUSEBIUS

Keserű a pohár...]

[\*S&R&E: ÍRÓ

Az ember szívére, mely tisztának és jónak teremtett, s mely szép volt és jó! Erre sem, atyám...?

EUSEBIUS

Semmire sem, fiam...]

ÍRÓ

[\*S&R&K: (még egy poharat tölt, és felemeli)] [\*S&K: Jöjjön ide,] [\*S&R&K: atyám! (Eusebius az asztalhoz lép, Író elé)] [\*S&K: Igya fenékig a lantra, tubára, fuvolára... \*R&E: *Fogja meg a poharát és igya ki fenékig.*]

EUSEBIUS

[\*S&R&K: (csendesen)] [\*R: (*Lejön, a 2 fotel elé. Csak megemeli a poharat. NEM iszik.*)]

Elküldesz magadtól [\*S&amp;R&amp;E: ...? \*K: ?...][\*S&amp;R&amp;K: (Vaclavhoz)] Boldog vagy, fiam?

VACLAV

Tedd, amit parancsoltak: hordd el magad!

EUSEBIUS

[\*R: (*E.<sup>378</sup> elindul az ajtó felé íróasztalnál megáll.*)] [\*S&R&K: (Vaclavhoz)] Azt mondom néked: bizony nem tudsz te semmit az emberről és az ember dolgáról [\*S&R&K: itt \*E: *ezen*] a földön! Vigyázz! Mert sírva sírsz majd egykoron [\*S&R&E: , \*K: –] de [\*E: *már*] késő lesz [\*S&R&K: majd]! Késő, mert elhagyott már [\*S&R&K: mind és] mindannyiatokat: a szív és [\*K: *a*] lélek egyszerű örömei! [\*S&R&K: (Író vállára teszi a kezét) Nem haragszom rád! De szóljon mindannyiatoknak:] a szemeitek olyanok lesznek, mint a [\*S&R&K: megfagyott \*E: *befagyott*] tavak, a szívetek, [\*S&R: mintha nem is szív lenne \*E: *mint a csontok, a kövek* \*K: *mint a csontok és a kövek*], kezeitek elfelejtenek simogatni [\*K: ,] és a szátokról elfogy a mese, nem fogtok kiülni a kapuitok elé, ha megöregedtetek, és a fiaitok [\*S&R&K: megszűnnek \*E: *nem fognak*] énekelni [\*E: *többé*]... [\*S&R: (hátra, ajtóhoz indul) \*K: (*Ajtóhoz indul.*)] Mert rendet fogtok teremteni ezen a földön – és sírni fogtok! Sírni, sírni, sírni... [\*S&R: (elcsuklik a hangja) \*K: (*Elcsuklik a hangja.*)] [\*R: (*kifelé mondja*)] Az ég legyen irgalmas mindannyiatokhoz...[\*S&R&E: !] [\*S&R: (el) \*K: (*EL.*)]

VACLAV

Tovább, uram!

ÍRÓ

[\*R: (*poharat tölt meg borral*)] [\*S&R&K: (leteszi a kezéből az imént megtöltött poharat.Figyelmesen nézi Zsitomirt.)] Maga sem iszik, Zsitomir? [\*R: (*Előre lép.*)]

---

<sup>377</sup> Eusebius  
<sup>378</sup> Eusebius

ZSITOMIR

[\*S&amp;R&amp;K: (mélységes gúnnnyal)] Megtette a kés a magáét?

ÍRÓ

Nem akar inni? [\*R: (*Elveszi a poharat.*)]

[\*S&amp;K: ZSITOMIR

Hol és melyik sarkában akarja felgyújtani a világot?! Akad még viskó és kunyhó – kezdje hát a legnyomorultabbaknál! Mintsem gyermeket]<sup>379</sup> [\*S: nemzedjenek \*K: **nemzzenek**] [\*S&K: , hajtsa a vágóhídra őket! Gyűjtsa fel a világot, míg vér borít mindent, hogy lépni sem tudunk a mezőn!]<sup>380</sup>

VACLAV

Hordd el magad!

ZSITOMIR

[\*R: (*Boros pohárral a kezében.*)] [\*K: **Mit hallok?! Beszélni tudnak a kések?**]<sup>381</sup> Nem győztél! Bizony – csak győzelmet ülsz! A késed győzelmét üled, és az erőszakét! [\*S&R: (asztalhoz int) \*K: (**Az asztalhoz int.**)] Nem bor, de vér van a poharakban! [\*R: (*Zs*<sup>382</sup> *kiüríti a bort és lefordított poharat visszateszi az asztalra és a b. o.*<sup>383</sup> *íróasztalnál visszafordul I*<sup>384</sup> *felé.*)] [\*S&R&K: (Íróhoz)] Vigyázzon, uram [\*S&R&E: ! \*K: .] Ezután már kést, kötelet, korbácsot hordjon magánál! És vigyázzon, nehogy maga legyen az első, aki megöletik! Mert a kés leszúrja a gazdáját! És hogy senki ne érezze majd a nyomorúságot ezen a földön, küldjön megváltásként halált a nyomorultak fejére mindaddig, amíg egyetlen ember marad [\*S&K: , mert háborúk során pusztult a többi, míg egyetlen marad]<sup>385</sup>, egyetlen és utolsó [\*S&R&E: , \*K: :] aki [\*S&R: elsírja \*E&K: *feljegyzí*] majd az ész tragédiáját! [\*S&K: (ajtóhoz indul. A megnyitott ajtóban megáll.

<sup>379</sup> Zsitomir búcsúja és jövendölése a Sánta-féle változatokban (S&K) provokatívabb és fokozottan negatív előjelű, ráadásul az erőszakos Vaclav-képet mélyíti el.

<sup>380</sup> Lásd az előző lábjegyzetet.

<sup>381</sup> A nyomtatásban megjelent változat (K) a végletekig fokozza a kés szerepét.

<sup>382</sup> Zsitomir

<sup>383</sup> bal oldali

<sup>384</sup> Író

<sup>385</sup> A Sánta-féle változatokban (S&K) Zsitomir búcsújában megjelenik a drámát lezáró háborús hisztéria előképe.

Vaclavhoz)] [\*S: Bizony nem győztél – kezdesz előlről mindent!]<sup>386</sup> [\*S&K: Kezded újból és ugyanúgy az évezredek!]<sup>387</sup> [\*S: (el) \*K: (El.)]

VACLAV

Tovább, uram!

PARASZT

[\*S&R&K: (pár lépést előretesz, a sapkát gyűrögeti a kezében)] [\*S&R&K: Elmennék én \*E: *Én elmennék*] innen... nagyuram, eresszen vissza engem... békességgel a föld alá!

VACLAV

Hallgass, és várj a sorodra!

PARASZT

Hiszen azt teszem én mindenkoron: várok a soromra! Egész életemben nem teszek egyebet, katona uram... [\*S&R&E: De eresszenek el innen engem...] [\*E: (*ellóg*)]

[\*S&R&K: VACLAV

Tartsd a szád!]

[\*S&K: (az Író hosszan nézi a két embert, aztán bort tölt magának, felemeli a poharat, de ivás nélkül visszahelyezi az asztalra. Szirénaszó hallatszik, távoli) [\*S: villamos-csengetés \*K: **villamoscsengetés**]. [\*S: Az ablakhoz \*K: **Az erkélyajtóhoz**] [\*S&K: megy, széthúzza a nehéz szövetfüggönyt. Kint világosodik] [\*K: **a hajnali város látványa**]. [\*S&K: Mozdulatlanul néz ki] [\*S: az ablakon] [\*S&K: , háttal a többinek. Paraszt óvakodva eltávozik. Vaclav mozdulatlan.)) [\*R: (*Író nézi a parasztot. Átmegy az ablakhoz. V.<sup>388</sup> 2 asztalnál áll. P<sup>389</sup> kilopózik b. o.<sup>390</sup> VÁROSZAJ. I.<sup>391</sup> átmegy a 2 ablakhoz, háttal a közönségnek, gondolataiba mélyedten.*)]

<sup>386</sup> Zsitomir által megtörténik a Vaclav-féle erőszakosság totalizálása (S), amely megelőlegezi a dráma lezárását.

<sup>387</sup> Lásd az előző lábjegyzetet (S&K).

<sup>388</sup> Vaclav

<sup>389</sup> Paraszt

<sup>390</sup> bal oldal

<sup>391</sup> Író

ÍRÓ

[\*S&R&K: (hosszabb szünet után halkan)] [\*E: (*kintről város zaj*)] Öreg... [\*S&R&K: (szünet)] Magához szólok, öreg [\*S&R&E: ...! \*K: !...] [\*S&R: (megfordul) \*K: (**Megfordul.**)]

VACLAV

[\*S&R&K: (egyszerűen)] Nincs, uram... [\*S&R&K: (Író az ajtó felé lép, aztán megáll)] [\*S&R&E: Elment! Ha úgy tetszik, innen is megszökött...!] [\*R: (*Leteszi a kést az asztalra*)]

[\*S: (Író újra az ajtó felé lépne. Aztán meghajtja a fejét.)]

VACLAV

(az asztalhoz lép, bort tölt magának, felemeli a poharat) Kitűnő bor! Bár azt hiszem, hogy említettem már: a magam részéről jobban szerettem a Szerémségit... (később) Iszik?

ÍRÓ

(mozdulatlanul áll a helyén) Nem...

VACLAV

(lendülettel felhajtja a bort) Talán nem is rosszabb, mint a Szerémségi...]<sup>392</sup> [\*S&K: (a heverőre hajítja a kést)] [\*E: (*kést leteszi*)] Ketten maradtunk! [\*S&R&K: (figyelmes fölényel nézi az Írót. Aztán a heverőhöz lép. Felemeli a botot, amellyel érkezett. Belesuhint a levegőbe.) Bizony: ketten maradtunk! (a szín közepére jön)] Nem szól rá semmit?

[\*S&R: (az Író megfordul, az ablakhoz lép, kinyitja, \*K: (**Író kinyitja a széles erkélyajtót,**) [\*S&R&K: mozdulatlanul néz a háztetők megvilágosodó sorára)

---

<sup>392</sup> Az eredeti szövegekön kívül (S) kimaradt a szövegváltozatokból (R&K&E) ez az „időhúzó” szakasz.

VACLAV

(Író mögé lép)] Nem szól rá semmit [\*S&R&E: ...? \*K: ?...] [\*R: (<sup>393</sup> hoz megy ablak előtt)]

ÍRÓ

[\*S&R&K: (később)] Legyen béke magával...

VACLAV

[\*S&R&K: (felkapja a fejét. Értetlenül néz az Íróra, aztán kacagni kezd. Egyre hangosabban kacag. Végül maga is kitekint] [\*S&R: az ablakon]. Izgatott lesz a kibontakozó város látványától.)] Ilyen hatalmas... ez a város [\*S&R&E: ...? \*K: ?...]

ÍRÓ

Igen...

VACLAV

[\*R: (hátrál a fényben a kanapéig, botját kézbe veszi)] [\*S&R&K: (egyre növekvő nyugtalansággal nézi a várost. Mint, aki máris el akar igazodni benne. Aztán] [\*S&R: szemeit egyre az ablakon tartva,] [\*S&R&K: szinte öntudatlanul] [\*S&R: lép az ajtó felé \*K: **néz a város felé**] [\*S&R&K: , mint akit ellenállhatatlan erő vonz. Óriási feszültség remeg végig rajta] [\*S&R: , amikor megnyitja az ajtót]. [\*S&R&K: Már kilépne, amikor különös állapotából felretten. Megfordul és végignéz a helyiségen. Az Írón marad a tekintete. Elgondolkodva, töprengve nézi az Írot.)] Különös fickó maga! [\*S&E&K: Istenemre: \*R: *Szavamra mondom:*] különös fickó! [\*S&R&K: (még nézi egy darabig a mozdulatlan Írot, aztán hirtelen a bottal a levegőbe csap és gyorsan kilép] [\*S&K: az ajtón \*R: a **FÉNYBEN** (középen)] [\*K: , **elindul az erkélyen a város felé.**] [\*E: (*elmegy!*)]

[\*E: (*Író rádióhoz megy. Rádióból szöveg és zene.*<sup>394</sup> *Írógéphez ül és FÜGGÖNY! VÉGE!*)]<sup>395</sup>

---

<sup>393</sup> Író

<sup>394</sup> A dráma kortárs kritikáiból (Vö. „A Händel-zenével aláhúzott lezárás azért nem elfogadható, mert az előadásban csak lappangó, csak egyes helyeken kiugró egyszerűsítést a hatásosság érdekében szinte már melodramatikussá teszi. Végleg elfedi a néző elől, hogy amit látott-hallott, nem a történelem, hanem szubjektív vízió.” DERSI Tamás, *Az Éjszaka...*, i. m., 6.) és a rendezői változatból („Händel, Saul, Dávid győzelmi dal”) az is kiderül, hogy Händel zenéje zárja az előadott színpadi változatot.

[\*S&R&K: ÍRÓ

(változatlanul háttal áll a színek és mozdulatlanul néz ki az) [\*S&R: ablakon \*K: ajtón].  
 [\*S&R&K: Később megfordul. Arca fáradt, gondterhelt. Körültekint a szobán, mintegy visszaidézve mindenkinek az alakját. A heverőhöz megy és meggyújtja az olvasólámpát. Visszaindul az íróasztalhoz, a szín közepén megáll egy pillanatra és végigsimít a homlokán. Az íróasztaltól két-három könyvet a heverőhöz visz.] [\*S&R: Meglátja a kést. Felemeli két ujjal, messzire tartva magától. Figyelmesen nézi, a tenyerére veszi, úgy nézi, mint valami ismeretlen jószágot. Aztán a sarokban lévő kis virágállványra teszi. Az ablakhoz lép.] [\*S&K: Bekapcsolja a rádiót. \*R: I.<sup>396</sup> *Rádióasztalhoz megy keresgél. Szöveg, utána Beethoven. I<sup>397</sup> át az íróasztalhoz. Írni kezd – rágyújt egy cigire – gépelni kezd*] [\*S&R&K: Kis idő múlva a következő szöveg hallatszik: „Harcok következtében halálát lelte 75 gyermek, 60 asszony és jelentős számú magatehetetlen öreg is.”] [\*S&R: Ugyancsak az ágyúzás áldozatául esett egy kórház és két templom. Más jelentések szerint a

---

<sup>395</sup> Az *áruló* című regény zárómondatában az Író néhány könyvvel a heverőhöz megy, Václav pedig csendesesen eltávozik:

„Felemeltem a könyveimet, és a karjaimba fogva odavittem a heverőhöz. Meggyújtottam az éjjeli lámpát:  
 – Legyen béke magával! – mondtam.

Elkacagta magát:

– Hm?!... Különös fickó maga!

Elindult az ajtóhoz. Körülnézett a szobán, aztán megfordulva egészen csendesesen kinyitotta az ajtót, és ugyanolyan csendesesen, szinte óvatosan betette maga után.” SÁNTA, *Az áruló, i. m.*, 169.

A dráma előadott változatában (E) szintén ez történik, amikor ketten maradnak. Fontos eltérés azonban, hogy „Vaclav itt úgy távozik a színről, mint aki valóban tudatában van győzelmének minden jelentőségének, mint aki máris indul a városba: cselekedni, folytatni harcait”. VASY, *Sánta...*, i. m., 131. (Erre utal a következő szövegrész: „aztán hirtelen a bottal a levegőbe csap és gyorsan kilép”.)

A másik három szövegváltozatnál (S&R&K) az Író nem olvasni kezd, hanem a rádióból hallja a világ minden részéről a háború híreit. „A halottaiból feltámasztott Vaclav valóban életben marad. Nem azért, mert csak neki van igaza, mint hiszi, hanem azért, mert neki van a legtöbb igazsága a többiekkel szemben. Nehogy félreérthető legyen a jelenet, nyilván azért volt szüksége Sántának arra, hogy a háborús híreket harsogó rádióval zárjon. Így viszont túl disszonáns a nézőben maradó kép. A rádió szavát ugyanis óhatatlanul össze kell kapcsolnunk a fémkést ragadó, majd botjával távozó Vaclav jelenlétével a világban. S így – alighanem az írói szándék ellenére – megint abszolutizálódik az erőszak elleni állásfoglalás.” *Uo.*

[Így Sánta] „ismét általában ítéli el az erőszakot, nem úgy, mint a regényben, ahol ez differenciáltabban történik. Ott Václav fő hibája az, hogy a néppel szemben is alkalmaz erőszakot, hogy nem elég türelmes. A drámai változatokon [(S&R&K)] is ez a szál vonul végig, de a lezárás a »háború« szó hangsúlyozásával, s korábban a kés szerepének megnövelésével elnyomja ezt a szálát, s így a végső kép Vaclavot általában erőszakosnak mutatja.” *Uo.*

Vaclav és az Író eltérő állásfoglalását tovább növelik a bűcsű alkalmával előkerülő tárgyak (Vö. *Uo.*, 132.): Vaclav a botját suhogtatva távozik [(mindegyik szövegváltozatban)], az Író pedig az írógéphez ül (E) vagy könyveket visz a heverőhöz (S&R&K). A mű csúcspontján, a lezáró jelenetben nagyobb lesz a tárgyak szerepe. Az eszmék harcának eldöntésében, az értelmezésben fontos helyet kap a kés (mindegyik szövegváltozatban), a bot (mindegyik szövegváltozatban), a rádió (S&R&K). A bot az első felvonásban még csak Vaclavot segített jellemezni, itt pedig közvetlen előkészítése a rádióból felhangzó háború jajszávának (S&R&K).

<sup>396</sup> Író

<sup>397</sup> Író

polgári áldozatok száma e hónapban meghaladja a 3600 főt.] [\*S&R&K: A bombázások...’] [\*S&R: A hang elúszik,] [\*S&R&K: Író tovább csavarja a készüléket, egy-egy állomáson a következő szavak hallhatók a legkülönbözőbb nyelveken: „A háború Ázsiában, a háború Dél-Amerikában, a háború Afrikában, atombomba, hidrogénbomba, nukleáris fegyverek... háború, háború, háború, Afrika, Dél-Amerika, Ázsia, Európa.” Író az ablakhoz fordul és mozdulatlanul néz ki a városra. Közben a rádióhangok közül csak a „háború” szó marad érthető és egyre erősödve, fokozatosan bömböléssé alakulva, mindent betöltve hallatszik: németül, angolul, franciául, oroszul, spanyolul és magyarul. Közben megy le a függöny.)]<sup>398</sup>

---

<sup>398</sup> Az előadás (E) befejezése jelentős mértékben eltér a másik három (S&R&K) szövegváltozatától. A legszembevetőbb különbségként a rádió és a háborús hírek kerülnek domináns pozícióba (S&R&K), s joggal merül fel a kérdés, hogy mindez miért nem jelenhetett meg a színpadon (E). Feltételezésem szerint a politikai légkör (és a színházban jelenlévő cenzúra) nem engedélyezte a befejezés pesszimistábbá, a háború szerepét felfokozóbbá tételét. Az *Éjszaka* című fejezetben már utaltam rá, hogy az előadás mindössze 16-szor volt műsorra tűzve, s az egyértelmű bukáshoz hozzájárulhatott a befejezés megváltoztatása, „elvarratlansága” is.

## 5. A „Sánta-mítosz” és a valóság

2005 nyarán meghatározó élményben volt részem. Sánta Ferenc egyik unokája meghívására eltölthettem egy délutánt az író lakásában, s feltehettem a már régóta megfogalmazott kérdéseimet. Milyen motivációk vezethetnek arra egy írót, hogy ne írjon? Mennyire lehet kifejező az évtizedekben mérhető hallgatás, a csönd, a tudatos nem-írás egy író részéről? Mivé lettek a tervezett, kigondolt, esetleg elkészült művek?

Beszélgetésünk számomra legfontosabb konklúziója az volt, hogy sokkal fontosabbak a feltett kérdések a lehetséges válaszoknál. A kérdések mindig új utakat, új lehetőségeket villantanak fel, míg a válaszok egyértelműen kijelölik az utat, bezárják a lehetőségeket.

„Az ígéretes pályakezdést az ígélet beváltása, gazdag folytatás követte. Sánta Ferenc hihetetlen gyorsan foglalta el – méltó – helyét a magyar irodalomban. Azután egyszer csak – remekműveket is tartalmazó novelláskötetek, szellemi izgalmat kiváltó regények és a nemzetközi mezőnyben is elismert filmek után –, máig megfejthetetlen módon, felhagyott az írás értékteremtő szenvedélyével. *Az ötödik pecsét*, *Az áruló*, a *Húsz óra* ismert és elismert, díjakkal koszorúzott szerzője a hatvanas évek derekától a nyilvánosságot kerülő, tisztos könyvtárosként kereste kenyerét, és megkopott glóriáját a hetvenes évektől már csak az új és még újabb kiadások, színpadra, filmre került adaptációk fényesítették. [...] Mi olvasók, nagyritkán, egy-egy nyilatkozattal, születő művek bizonytalan ígéletével szembesülve, találgatásba bocsátkoztunk. Kihunyott volna a tehetség parazsa, elfogyott volna az író magával hozott, feszítő élményanyaga, avagy a történelmi fordulatok sodrában folytathatatlanak érezte valódi mondanivalóját?”<sup>399</sup>

Való igaz, Sánta 1954-ben jelentkezett első írásával, aztán publikált kétkötetnyi elbeszélést, három regényt, egyiknek a drámaváltozatát, néhány publicisztikai írást, adott interjúkat, de mindezt a hatvanas évek végéig terjedően. Teltek-múltak az évek, de a válogatott novelláskötet (*Isten a szekéren*) kiadása, 1970 után nem jelent meg új műve az írónak, pedig nyilatkozatai szerint több regényen is dolgozott. Néhány műrészlet napvilágot látott a *Népszava* kulturális mellékletében a hetvenes évek első felében,<sup>400</sup> aztán ez is

<sup>399</sup> VASY Géza, *Sánta Ferenc: Az áruló*,

<http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b10087/ch04s03.html> (2010.07.22).

<sup>400</sup> Az általam megtalált 12 írás időrendi sorrendben: SÁNTA Ferenc, *A dal*, Népszava, 1970. aug. 15., 7 (1. sz. melléklet); Uő., *Otthon*, Népszava, 1970. dec. 12., 6 (2. sz. melléklet); Uő., *Földre, égre*, Népszava, 1971. aug. 28., 8–9 (3. sz. melléklet); Uő., *Szokráteész halála*, Népszava, 1972. aug. 5., 6–7 (4. sz. melléklet);

abbamaradt. Egyfelvonásos drámát írt, s Vasy Géza szerint<sup>401</sup> három regény is formálódott.<sup>402</sup> Nagy valószínűséggel ezek közül kettőből közölt legalább egy-egy részlet az újság. Az egyik – s erre néhány nyilatkozat is utalt<sup>403</sup> – a korabeli értelmiség világát tervezte bemutatni, de a két rövid részlet alapján nehéz ítéletet alkotni.<sup>404405</sup>

A másik, *Szürke kő* című munkából több részlet jelent meg,<sup>406</sup> s 2002-ben Vasy Géza megpróbálta rekonstruálni e töredékek alapján a regényt.<sup>407</sup> Egy isten háta mögötti, magas hegyek övezte faluban játszódik a mű,<sup>408</sup> amelyben idilli béke uralkodik, boldog emberek élnek benne ősi törvényeik szerint a hatalmas, szürke kőszikla alatt. Tudják, hogy messze a nagyvilágban másfajta az élet, s ezért örülnek is elzártáguknak. Azonban a megjelent részek alapján is érezhető valamiféle, még megnevezetlen feszültség. Mintha tragédia készülődne.

Miután Vasy írása megjelent, felhívta Sánta, s elmesélte, hogy mi lett volna a regény befejezése. „Egy nap fegyveresek kísérték a falun át rabokat, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy majd elítélik, kivégezzék őket. A kísérők kevesen voltak, a falusiak kiszabadíthaták volna a foglyokat. De nem tették, abból a meggondolásból, hogy nincs közük a dologhoz, nincs felelősségük, nem célszerű beavatkozniuk. Ám elérte őket az isteni büntetés: hatalmas robajjal lezuhant a sziklarengeteg, s maga alá temette az egész falut, minden lakosával együtt.”<sup>409</sup>

---

Uő., *Nyugalom*, Népszava, 1972. dec. 24., 20–21 (5. sz. melléklet); Uő., *A gyermek*, Népszava, 1973. márc. 10., 7 (6. sz. melléklet); Uő., *Petőfi Petrich Somáéknál*, Népszava, 1973. júl. 14., 6 (7. sz. melléklet); Uő., *Petőfi Petrich Somáéknál*, Népszava, 1973. okt. 6., 7 (8. sz. melléklet); Uő., *Otthon*, Népszava, 1975. okt. 25., 6–7 (9. sz. melléklet); Uő., *Szerelem*, Népszava, 1975. dec. 25., 14–15 (10. sz. melléklet); Uő., „*A szülőknél*”, Népszava, 1976. ápr. 17., 6–7 (11. sz. melléklet); Uő., *Otthoni ízek*, Népszava, 1976. dec. 24., 10–11 (12. sz. melléklet).

A felsorolt műrészek közül Vasy Géza a következő hetet említi: *Otthon* (1970); *Földre, égre; Szókratész halála; Nyugalom; A gyermek; Petőfi Petrich Somáéknál* (az egyiket a két részlet közül); *Szerelem*. Vö. VASY Géza, *Pillantás egy ismeretlen regényre*, Napút, 2002/8, 27–28.

<sup>401</sup> Vasy Géza szóbeli közlése alapján. (2010. február 2.)

<sup>402</sup> Sőt, talán egy negyedik is, legalábbis Sánta tervezte a megírását: „Idő érkezével régi tervemet, hogy írok a kollégiumban eltöltött időkről, meg is fogom valósítani. Azt hiszem, az utolsó író vagyok, aki író lett, és úgy járt a kollégiumba, hogy az még a régi kollégium volt.” *Sánta Ferenc Debrecenben*, Hajdú-Bihari Napló, 1972. márc. 21., 5.

<sup>403</sup> Vö. „Regényt írok, mely a mai felelősséggel élő és gondolkodó értelmiség világába vezet.” *Beszélgetés Sánta Ferencsel*, Tájékoztató, 1964/1, 3; „Derűsebb, szélesebb tájak felé indulok. Először bemutatom egy értelmiségi család 24 óráját. Magunkat.” *Sánta Ferencnél*, Könyvtáros, 1964/2, 4.

<sup>404</sup> Vö. SÁNTA, *Földre...*, i. m.; Uő., *Szókratész...*, i. m.

<sup>405</sup> Sánta Ferenc szóbeli közléséből tudjuk, hogy a regény témája „a Szókratésznek a halála ma, a Szókratész-fajta, kérdező-fajta ember halála ma”. PIM, 548/1. (1971. október 29.)

<sup>406</sup> Vö. SÁNTA, *A dal*, i. m.; Uő., *Otthon* (1970), i. m.; Uő., *Nyugalom*, i. m.; Uő., *A gyermek*, i. m.; Uő., *Otthon* (1975), i. m.; Uő., *Szerelem*, i. m.; Uő., „*A szülőknél*”, i. m.; Uő., *Otthoni...*, i. m.

<sup>407</sup> VASY, *Pillantás...*, i. m.; Uő., *Sánta Ferencről – személyesen*, Somogy, 2008/3, 13–14.

<sup>408</sup> „[...] századfordulón, moszlim világban, Perzsiában játszódik...” (Sánta Ferenc) PIM, 548/1. (1971. október 29.)

<sup>409</sup> VASY Géza, *Sánta Ferencről...*, i. m., 14.

A harmadik regényből nem jelent meg semmilyen részlet, de az író két, alig ismert interjújában<sup>410</sup> részletesebben szól a késznek nyilvánított, megjelenés előtt álló regényről,<sup>411</sup> még 1973-ban és 1974-ben. Ebben a 19. század elejére vezetve a Medúza-tutaj történetet dolgozta fel:<sup>412</sup> a hajótöröttek körében a tutajon miként szerveződik meg a mikrotársadalom hatalmi rendszere, miként szembesül emberség és embertelenség, ki tud életben maradni és miért.<sup>413</sup>

A drámának is megjelent két részlete 1973-ban a *Népszavában*.<sup>414</sup> Petőfi Sándor a hőse, Mezőberényben, mielőtt elindulna Segesvárra. Az írótól lehet tudni, hogy Németh László *Petőfi Mezőberényben* (1954) című drámájának szemléletével vitatkozott Sánta.<sup>415</sup> Németh László szerint Petőfit felesége, környezete szinte kényszerítette arra, hogy visszainduljon Bem seregébe. Sánta Ferencnek viszont az volt a véleménye, hogy a költő, a zseni pontosan tudta, hogy mit kell tennie.<sup>416</sup> A belső parancsot nem külső erők diktálták. „S aztán azt mondta, hogy nem szeretné megbántani a nagybeteg Németh Lászlót, azért nem publikálja a drámát. Németh László 1975 márciusában meghalt, később tehát már nem volt ilyen akadály.”<sup>417</sup>

Látható, hogy mindegyik eltervezett mű gondolati alapanyaga szervesen kapcsolódik Sánta Ferenc addigi életművéhez. Az értelmiségi regény mintegy a *Húsz óra* folytatása lehetett volna, a *Szürke kő* Az ötödik pecsété, a Medúza-parabola pedig Az árulóé. Mint a megjelent regényekben, ezekben is történetfilozófia és etika fonódhatott volna együvé. A dráma pedig határozottabb kifejtése lehetett annak az elképzelésnek,

<sup>410</sup> PIM, 634/2. (1973. május 8.); *Vendégünk: Sánta Ferenc*, Népújság (Heves), 1974. jún. 7., 6.

<sup>411</sup> A címe: *Tutaj*. Lásd PIM, 634/2. (1973. május 8.)

Vö. „Hadd említsem csak a *Szürke kő* című regényemet és a *Tutajt* – ez utóbbit mindenképpen be fogom fejezni.” SZAKOLCZAY, i. m., 40.

<sup>412</sup> 1816. június 2-án a Medúza nevű francia hajó zátonyra futott Afrika nyugati partjainál. A kapitány tiszteivel, a hajó teljes élelmiszer- és ivóvízkészletével a mentőcsónakba szállt, a legénységet és a hajó utasait egy hevenyében ácsolt tutajra telepítette, és sorsára hagyta. A tutaj száznegyvenkilenc emberrel, árbóc, vitorla nélkül hanyódtott a tengeren. A tizenkettedik napon az Árgus hajó személyzete megtalálta a hajótörötteket, de már csak tizenöten voltak életben, a többieket elnyelte a tenger, megölték, felfalták a társaik. Vö. Érik EMPYAZ, *A Medúza átka*, Bp., Európa, 2008.

<sup>413</sup> Sánta Ferenc szavaival: „Művem megtörtént eseményhez kapcsolódik: a XIX. század elején Afrika partjaitól nem messze elsüllyedt egy hajó. A módosak, a gazdagok elmenekültek egy csónakon, velük mentek a tisztek, sőt a kapitány is. A szegények magukra maradtak egy lelkiismeretes tiszttel, aki azonban véletlenül a tengerbe ejtette az iránytűt. Az élni akarás mégis győzött: a száznegyvenhét ember tutajt ácsolt, s kevés kétszersülttel, vízzel és borral elindult az ismeretlenbe. Két hét múlva már csak tizennégyen éltek. Engem az foglalkoztatott, hogy vajon kik maradhattak meg: az élelmesek, az okosok, az életrevalók, a szerények, az agresszívek, a visszahúzódók? Én már művemben feleltem, egy év múlva, a következő könyvhétre jelenik meg a regény, most várom az önök válaszait.” *Vendégünk...*, i. m.

<sup>414</sup> Ezek közül az egyikre Vasy Géza is utal. Vö. VASY Géza, *Sánta Ferencről...*, i. m., 14.

<sup>415</sup> Az is kiderül a beszélgetésből, hogy az *Éjszakához* hasonlóan ez is vitadráma volt. PIM, 634/2. (1973. május 8.)

<sup>416</sup> „Egy nép elbújhat a nehéz időkben, de a prófétái nem.” (Sánta Ferenc) Uo.

amely Sánta műveiben és nyilatkozataiban az író-szerepről kiolvasható: az író pártoktól független igazságra törekvéséről, egyfajta bírói magatartásról.

Az évtizedek, amelyek Sánta nevezetes műveinek megírása óta elteltek, azoknak kedveztek, akik saját életük emléktömbjeinek felbontásával és értelmezésével vágták ki magukat a veszteglés csendjéből. Sánta nem élt e lehetőséggel. Zelei Miklós szerint „a Kádár-korszak cenzúrájának csúcsteljesítménye az lett volna, ha Sánta Ferencet rákényszeríti: írjon”.<sup>418</sup>

Szépirodalmi műve legutoljára 1968-ban jelent meg, *Az áruló* drámaváltozata, az *Éjszaka*, s lényegében ez is évekkorábban készen volt már. Jómagam sokáig úgy gondoltam, hogy a hallgatásra magyarázatot majd az újabb könyvek fognak adni. Nem így történt, s még a töredékes írások sem válnak soha olvashatóvá, mert hiteles közlés szerint az író megsemmisítette azokat. Egy korábbi, 1990 nyarán készített interjúból ugyanis kiderül, hogy mi történt: „Sok mindent írtam, de olyan keserűség lappang minden írásban, hogy egyik sem tudta sugallni, például, hogy bízz és bízva bízzál; vagy: hogy mégis fáradozni kell. Ezért jó részüket elégettem. Miklós fiammal acélkosárra való írást vittünk le a Duna-partra, és bedobtam őket a folyóba. Bizony, ezek keserű évek voltak.”<sup>419</sup>

„Regényeket írtam, most már egymás után hatot, ebből három jelent meg. [...] Biztos vagyok benne, hogy a módszer, ami szerint az írásaimat publikálom, nem rossz. Mielőtt a három regényemet, ami megjelent, megírtam, illetve publikáltam volna, odaadtam, vagy leadtam volna, ahogyan mondani szokták, előtte nem publikáltam három évig semmit. Aztán egy napon, egyszer egy hétfői napon mind a három regényt elvittem és leadtam a kiadónak. Ez azt jelentette, hogy volt közte olyan, ami majd három éve kész volt már. Most is így vagyok.”<sup>420</sup>

Csák Gyula: „Nyolc remekmű van a fiókban, de még nem érett meg az idő rájuk.”<sup>421</sup>

Egy 1986-os interjúrészlet: „Nekem jövőre, hosszú idő után megjelenik az első regényem, és követni fogja még egy-kettő.”<sup>422</sup> Mégsem született új regény, hiába az ígéret.

Sánta megfogalmazása szerint: „Hallgatásom nem oppozíció, sem önmagammal, sem pedig az engem körülvevő világgal szemben.”<sup>423</sup> „Ez nem hallgatás, hanem csönd. A

<sup>417</sup> VASY Géza, *Sánta Ferencről...*, i. m., 14.

<sup>418</sup> ZELEI Miklós, *Mit tesz a policáj?*, Napút, 2002/8, 12.

<sup>419</sup> SZAKOLCZAY, i. m., 40.

<sup>420</sup> PIM, 548/1. (1971. október 29.)

<sup>421</sup> PIM, 772. (1977. október 27.)

<sup>422</sup> SÁNTA, *A szabadság...*, i. m., 73.

hallgatás oppozíciót tételhez föl, énbennem pedig oppozíció – a körülvevő világgal szemben – nem volt. Viszont voltak olyan dolgok, amelyekre sem magamnak, és következésképp az olvasónak sem tudtam volna választ adni.”<sup>424</sup>

1990-ben újra a remény hangján szólt Sánta, azonban ez a terve sem vált valóra: „Most már úgy érzem magam, ahogy a nemzetem: felemelkedőben vagyok, hála Istennek. Elérkezett az idő, amikor olyan perspektívával tud visszatekinteni az író az elmúlt esztendőkre, amely lehetővé teszi, hogy az igazságosság jegyében az igazságot képes legyen megközelíteni. Ezen dolgozom most, és azt hiszem, erőm is lesz befejezni.”<sup>425</sup> „Egy következő alkalommal talán beszélhetünk róla. Örülnék annak, ha ez akkor történne meg, amikor már egy új könyvről beszélhetek.”<sup>426</sup>

Külön tanulmányt, hosszabb kifejtést érdemelne Sánta Ferenc (irodalom)politikai szerepvállalása,<sup>427</sup> kezdve a Petőfi Körben betöltött szerepével,<sup>428</sup> folytatva az Írószövetségben elhangzott felszólalásaival,<sup>429,430</sup> vagy a lakiteleki találkozón előadott

<sup>423</sup> PIM, 772. (1977. október 27.)

<sup>424</sup> SÁNTA, *A szabadság...*, i. m., 66.

<sup>425</sup> SZAKOLCZAY, i. m., 40.

<sup>426</sup> Uo., 53.

<sup>427</sup> Közéleti megnyilvánulásainak válogatását nyújtja *A szabadság küszöbén* c. kötet. Vö. SÁNTA, *A szabadság...*, i. m.

<sup>428</sup> Vö. SZAKOLCZAY, i. m., 45–51.

<sup>429</sup> Erről részletesen: VASY Géza, *Sánta Ferenc és az Írószövetség*, Kortárs, 2009/2, 72–79.

<sup>430</sup> Érdekes adalék például az a kevésbé ismert levéltári forrás, amely Aczél György központi bizottsági titkári leváltásának idején keletkezett. Az Írószövetség 1974. május 24-i ülésén többen felleptek annak érdekében, hogy Aczél leváltása valódi fordulatot eredményezzen a magyar szellemi élet irányításában. E fordulat szorgalmazóinak vezérszónoka Sánta Ferenc volt. (A választmányi gyűlés anyagát a minisztérium irodalmi osztályának Tóth Gyula által jegyzett, „nem jegyzőkönyvi hűséggel” készült feljegyzése alapján ismertetem.)

Sánta célja „annak vizsgálata, hogy cselekedeteink hogyan segítik a párt célkitűzéseinek szolgálatát, és az írók hogyan tudnak hozzájárulni a nagy feladatok végrehajtásához. Az irodalomnak olyan egységet kell teremnie, ami akcióképes, minden energiát a nép szolgálatára kell összesíteni, a jelenlegi polarizálás megszüntetésére. Olvasmányélményei alapján úgy véli, hogy a polarizálódás erőteljesen fokozódott, és ma már tisztán látni azokat, akik a szocializmus szolgálatában végzik tevékenységüket, és a másik oldalon azokat, akik munkavégzésre alkalmatlanná váltak. A megítélés alapja a nemzethez való viszony, a szocializmushoz való viszony. [...] Aki nem érti a szocializmus és a nemzet egységét, az árt a népnek. Csak ilyen körülmények között nevezhet valaki a családot nacionalista képződménynek, csak ilyen ember írhatta le, hogy az anyamitost le kell rombolni, hogy magyar nemzet nincs is. A szellemi élet munkásainak nagyobb része jól vizsgázott, mert munkája alapján a nemzet tiszteletét tartotta, de a magyar szellemi élet több műhelyének vezetője alkalmatlanná vált megbízatása teljesítésére. [...] A két világ küzdelmében a burzsoázia erőinek sikerült becsempészni a feszültség gócait az adott nemzet és a szocializmus, az adott párt és a nemzet közé. Permanensen folyik a múlt meghamisítása, a nemzet régi uralkodó osztályai bűneinek összekeverése a nemzet bűneivel. Ez a burzsoá fellazítás időnként a párt köntösében tevékenykedik. Mit lehet tenni? Meg kell vizsgálni a szellemi élet vezetőinek ügyét. Ezen a választmányi ülésen is jelen van két kollégánk, akiket visszautasítás nélkül fasisztának lehetett nevezni. Talán az az oka e tevékenységnek, hogy valaki a burzsoáziából jött a szocializmus építői közé? Széchenyi a Hitelben az ilyen osztályzármaszámú emberek különös felelősségéről szólva megadja a választ. Nem ez a baj oka. Az ember jóra született, ha csak nem hord egy életen át feloldhatatlan sértettséget, és a szeretet nem hiányzik belőle. [...] Eddig is felhívták illetékesek figyelmét, de mindig olyan válasz érkezett, hogy ne bántsuk őket, mert betegek vagy más gondjaik vannak.”

beszédével.<sup>431</sup> Kijelenthető, hogy Sántát mindvégig figyelte a hatalom, közéleti-társadalmi-politikai állásfoglalásai jelentős visszhangra találtak.<sup>432</sup> „A kommunista oktatók és hallgatók egybe eső véleménye, hogy a KISZ nem tölti be szerepét az egyetemen. A KISZ vezetők munkastílusát bürokratikusnak minősítik. Egyöntetűen hiányolják a szervezett és színes KISZ-életet. Erős a rendezvény-szellem. Pl. Sántha Ferenc az egyik találkozón arról beszélt: »ahhoz, hogy valaki helyesen lásson és jól ítéljen, meg kell őriznie függetlenségét a párttól«. A szocialista realizmust elvető megjegyzése nagy tapsot kapott.”<sup>433</sup>

Alkotás-lélektani rejtély, hogy Sánta Ferenc miért burkolózott hallgatásba, s miért hallgatott akkor is, amikor a rendszerváltozással a szabadon szólás lehetősége újra megnyílt. „Sánta 27 éves, amikor első novellája megjelenik; a nálánál egy évvel fiatalabb Juhász Ferenc fél tucat kötettel és Kossuth-díjjal a háta mögött, viták pergőtüzében, éppen ekkor jelenteti meg már második alkotói pályaszakasza főművét, igazi költői kibontakozásának korszakos dokumentumát, *A tékozló országot*. Sánta pályakezdésének késése (ha persze egyáltalán használható ez a fogalom) – a lírai költészet terén – életkoruk szerint szintén a Nagy Lászlóék nemzedékéhez sorolható, ám szinte évtizeddel később induló-érő – Váci Mihályéhoz és Garai Gáboréhoz hasonlítható inkább. Simon István és Nagy László, Kormos István és Váci Mihály meghalt, a prózaíró társak közül is sokan

---

A Magyar Írószövetség 1974. május 24-i választmányi gyűléséről készült feljegyzés, Magyar Országos Levéltár, 288. fond, 36. cs./1974/20. ő. e.

Nem nehéz megtalálni az utalásokat azokra, akik „a munkavégzésre alkalmatlanná váltak”, akik „egy életen át feloldhatatlan sértettséget hordoznak” és akik alkalmatlanok a szellemi műhelyek vezetésére.

A feljegyzést végigolvasva nem kétséges, hogy ezen a választmányi ülésen azok domináltak (Sánta Ferenc, Fekete Gyula, Czine Mihály, Urbán Ernő), akik nem a rendszer ellen, hanem a rendszer nevében „lázítottak”. Mégpedig nemcsak taktikai okokból, hanem azért, mert a reformellenes kurzust valóban számukra alapvető értékek közelítéseként fogták fel, és éppen az keserített el őket, hogy a kurzus nem tud kiterjeszkedni a szellemi életre. Sánta második felszólalásában egyértelműen meg is fogalmazza ezt: „Aggasztó, hogy egy országban szinte az élet minden területe rendben van, csak a szellemi élet áll feloldhatatlan feszültség alatt.” Uo.

Szintén érdekes adalék, hogy az Írószövetség 1986. decemberi tisztújításakor a TKKO előterjesztése szerint az elnöki posztra „szóba került jelöltek közül Cseres Tibor, Sánta Ferenc [...] megválasztása politikailag támogatható”. A Tudományos, Közköztudományi és Kulturális Osztály (TKKO) iratai – 1986, Magyar Országos Levéltár, 288. fond, 5. cs./983. ő. e.

<sup>431</sup> SÁNTA, *A szabadság...*, i. m., 80–86.

<sup>432</sup> Erősen kritizálja például – szocialista nézőpontból – közéleti megnyilvánulásait Pándi Pál: „Sánta Ferenc nyilatkozatai és cikkei nagy vitafelületet kínálnak a marxista kritikusok, teoretikusok számára. A regényből készült drámával, *Az áruló*-ból lett *Éjszaká*-val kapcsolatban is. Úgy gondolom, Sánta sokkal jobban ír regényt, mint nyilatkozatot; sokkal meggyőzőbben formálja meg szépíróként a történeti figuráit, mint teoretikusként az elméleteit. Túlzás nélkül állíthatjuk: Sánta mint regényíró, élő irodalmunk legjobbjai közé tartozik, életlátó nyugtalansága a szocialista irodalom néhány maradandó értékét vajúdtá immár a világra. Mint elméletbirtokos, Sánta nem tartozik korunk legjobbjai közé.” PÁNDI, *Sánta...*, i. m., 659.

<sup>433</sup> Az MSZMP Budapesti Bizottsága Propaganda és Művelődési Osztály jelentése az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Pártbizottságának munkájáról, az egyetemen folyó nevelőmunka néhány problémájáról, 1966. január 14., Budapest Főváros Levéltára XXXV.1.a.4. (= MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülései) 1966. 216. ő. e. 36.

nagyon korán elmentek, Sánta pedig hallgat. Micsoda sors verte, veri ezt a nemzedéket? Előttünk áll Sarkadi és mások mementója. Hol az ok, a magyarázat és a tanulság? Ahogyan Sánta a *Húsz órában* kérdez: »Micsoda világ ez?«<sup>434</sup> „Hallgatásom nem opposíció, sem önmagammal, sem pedig az engem körülvevő világgal szemben. [...] Egy-egy életmű értékét nem röffel mérik.»<sup>435</sup> – nyilatkozta 1977 októberében.<sup>436</sup>

Sánta Ferenc írói szemléletét alapvetően meghatározta,<sup>437</sup> hogy számára az esztétikai érték és a társadalmi elkötelezettség együttes jelenléte a legfontosabb. Saját bevallása szerint művészetének fő kérdései az emberi méltóság, az emberi szabadság, valamint a magyar nemzet sorsa. „16-17 éves koromra elolvastam a világirodalom általános műveltséghez tartozó részét.»<sup>438</sup> Az író legyen empatikus, lelkiismeret-vizsgáló, legyen része a nemzetnek! Véleménye szerint a szocialista realizmus nem esztétikai-, hanem politikai kategória, s az olyan műveket jellemzi, amelyek a szocializmus ügyét szolgálják. „Realista író vagyok.” – vallja. Tartós, igazi, nagy művészetet csak a realizmus látásmódjával lehet alkotni.<sup>439/440</sup>

Sánta szerint az író nem tehet engedményt azért, hogy többen megértsék. Törekednie kell a közérthetőségre, de ez a törekvés nem mehet a színvonal rovására. Egy-egy megteremtett figurának hihetetlenül nagy ereje van. A „rossz” író úgy ír, mint aki önmagával sakkozik, de ennek nincs értelme, ez a sematikus irodalom. A „rossz” író becsstelen, tudja, hogy ki-mit mondhat, mi fér bele az egyes szereplők karakterébe. Az „okos” író ezzel szemben vitába szállhat saját hőseivel, hiszen „útközben”

<sup>434</sup> JUHÁSZ Béla, *A hallgató író jelenléte. Sánta Ferenc 60 éves*, Alföld, 1987/9, 93.

<sup>435</sup> PIM, 772.

<sup>436</sup> Vö. „Szelektálni kell, nem szabad könnyűnek lenni. Nem szabad csak úgy, a mennyiség miatt írni.” PIM, 531/2.

<sup>437</sup> Az írói szemlélet kialakulásában jelentős szerepe volt édesapjának, aki a népmesék világát teremtette meg gyermekkorában Sánta számára. Vö. „Nagyon szerettem a meséket. A gazdag, színes parasztnyelv mérhetetlen kincsesára tárult föl előttem.” PIM, 531/1.

„A gyermekkorom úgy telt el, hogy apám mesélt. [...] Íróságom gyökere voltaképpen oda nyúlik vissza, az ő meséibe. Ő tanított meg a szó becsületére, de tőle tanultam az emberábrázolás alapjait is. Érdemes lett volna magnóra vagy filmre venni, ahogyan mesél. Nemcsak elmondta, hanem el is játszotta, megjelenítette a történetet. S nemcsak népmesét, népballadát mondott, hanem a világháborúsi emlékeit, hányatott gyermekkorának emlékezetes eseményeit is elmesélte. Amit tőle hallottam, úgy felszívódott bennem, akárha velem történt volna meg. Első novelláim java részének az apám a hőse...” VATI PAPP, *i. m.*, 276.

Saját bevallása szerint a következő szerzők voltak döntő hatással világgépe fejlődésére: Dosztojevszkij, Turgenyev, Tolsztoj, Platón, Epiktétosz, Epikurosz, Montaigne, Pascal, Erasmus, Voltaire, Rousseau. Vö. SÁNTA, *A szabadság...*, *i. m.* 39–47.

<sup>438</sup> PIM, 772.

<sup>439</sup> Vö. PIM, 548/1.

<sup>440</sup> Szóbeli közléseiben gyakran megjelenik az a gondolat, hogy a költészettel nem lehet betörni a világirodalomba. Ezért kiemelten fontos lenne a magyar irodalomban a próza szerepe, s ezért kellene a közízlést is ebbe a műfaji irányba terelni. Vö. PIM, 531/1.

megváltozhatnak a karakterek, s kimondhatnak olyan dolgokat is, amelyeket az író eredetileg nem akart.<sup>441</sup>

Erdélyi származása szintén gyakran megjelenik írói világképét taglaló nyilatkozataiban. A vére menő küzdelem a fennmaradásért fegyelemre nevelte a közösség tagjait, kialakította bennük a felelősség-érzetet, a másokért legyünk, másokat szolgáljunk-elvet.<sup>442</sup> A közösségért való tenni akarásnak az íróknál is érvényesülnie kell, kötelességük a tisztesség és a szolgálat, hiszen az írók „politikus-pótlók” a magyarság szemében. Sánta értékrendje szerint a magyar nyelv megőrzése a legfontosabb. „Pázmány, Károli, Arany és Ady – ők tették a legtöbbet a magyar nyelvért.”<sup>443</sup>

A népi-urbánus vitát nem tartja szerencsésnek, kifejti, hogy ez egy módszeresen csinált, módszeresen szított, provokált ellentét, amelynek célja az irodalmi egység megbontása. Az irodalmi élet alsó szintjén, „a szuterénben” jelenik meg, hiszen a legnagyobbak között soha nem volt valós szembenállás.

Sánta a *20 órás riport* kapcsán egy interjúban konkrétan kifejti a népi írói hagyománnyal kapcsolatos kiindulópontját:<sup>444</sup> „a *20 órás riport* valóban ballada, prózában írt ballada és kisregény egyben. Modern kifejezésmódot kerestem a népköltészet hagyományának folytatásához is. A népi írók prózájának kitaposott útját sem akartam járni ezt epigonizmusnak éreztem volna.”<sup>445</sup> A népi irodalom klasszikus, 30-as, 40-es évekbeli prózateljesítményei és az 1945 utáni, vagy különösen 1956 utáni, legfeljebb poszt-népinek tekinthető epikai művek között Szilágyi Márton szerint jelentős eltérés van.<sup>446447</sup>

A népi irodalom szociografikus alapállású művei tökéletes ötvözetét adták a szegénység tartalmi bemutatásának és az ehhez elengedhetetlenül szükséges, adekvát nyelviségnek. Szilágyi kritikája szerint Sánta csak ez utóbbit valósította meg maradéktalanul, míg a jelen idejű szegénység nem, csupán egy historizált, múltba utalt nyomor jelenik meg. „A Húsz óra tehát – amennyiben történeti értelemben reprezentatívnek tekinthető a 60-as évek magyar irodalmára – jól mutatja a népi írói tradíció átértelmezhetőségének eredendő korlátait is: a világszemlélet és nyelviség

<sup>441</sup> Vö. PIM, 531/2.

<sup>442</sup> „Apja egy 14 gyermekes székely parasztnak volt a fia. A faluban, Sepsibikkszádon, ők voltak a legszegényebbek.” VATI PAPP, *i. m.*, 275.

<sup>443</sup> PIM, 531/1.

<sup>444</sup> Fontos életrajzi adalék az a tény, hogy Sántát Szabó Pál indította el az írói pályán, s ezzel a népi írói hagyomány nagy ígéreteként tartották sokan számon.

<sup>445</sup> Idézi VASY, *Sánta...*, *i. m.*, 143.

<sup>446</sup> Vö. SZILÁGYI, *i. m.*, 219.

gyökeréig lehető újragondolás nélkül csak egy érdekességét rohamosan elvesztő epigonizmus születhetett a 30-as, 40-es években még poétikai dinamizmust hordozó írói alapállásból. Sánta regénye – minden részértéke ellenére – erre a jelenségre példa: a mű esztétikai közlésképeségének rohamos csökkenése aligha véletlen.<sup>448</sup>

Sánta szocializmus-felfogását számos helyen bemutatja, kritikai magatartása a meghatározó, amikor az elmélet-gyakorlat kettőssége jelenik meg az ideológia kapcsán: „A szocializmus egyike az emberiség legfigyelemreméltóbb kísérletének arra, hogy igazságos emberi együttélést teremtsünk. De soha eszmény és gyakorlat nem mutatott olyan nagymértékű ellentmondást, mint amilyen azokban az országokban tapasztalható, amelyekben ennek színtere fellelhető.”<sup>449</sup>

A szocializmus szinte valamennyi helyen összekapcsolódik a karrieristák és a fanatizmus problémájával. A fanatizmus Sánta szerint „a legveszélyesebb emberi butaság, amelybe belepusztulhat az emberiség”; „minden eszme legnagyobb ellensége”; „rendkívül elítélendő dolog”; „ez ellen tenni kell, amit lehet”; „a fanatikusok gőzös emberek”<sup>450</sup>.<sup>451</sup>

Fontosnak tartom azt a megjegyzését is, mely szerint a politikai hovatartozás nem lehet kritérium egy-egy író életművének megítélésakor, hiszen nem minden esetben áll az aktuális politikai szélirány, a mindenkori „haladás” pártján a legjobb író.<sup>452</sup> Lukács György véleményével vitatkozva kifejti, hogy bátran meg kell keresni az örök emberi dolgokat, s azokat össze kell vetni a jellel, ez azonban nem csak a szocializmus világára kell, hogy vonatkozzon, hanem mindenre.<sup>453</sup>

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolható az „írói válság” egyik lehetséges összetevője is: a mindenre kiterjesztett írói vizsgálat olyan témákat is szükségszerűen érint – pl. hatalom, erkölcs, haladás, forradalom –, amelyek túlmutatnak a lehetséges optimista forgatókönyveken. „A szocializmus végletes torzulásai, 1956 forradalma és annak leverése izgató kérdéssé tették a hatalom természetrajzának vizsgálatát, hatalom és erkölcs viszonyának tisztázását. Világtörténelmi összefüggésekbe helyeződött a kérdés: van-e haladás az emberiség történelmében, van-e értelmük a forradalmaknak? A meditáció

<sup>447</sup> A két időszak közötti különbségek bemutatására lásd. BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989, 465–191.

<sup>448</sup> SZILÁGYI, *i. m.*, 222.

<sup>449</sup> SÁNTA, *A szabadság...*, *i. m.* 84–85.

<sup>450</sup> A fanatikusok megszemélyesítésére két visszatérő elemet találtam Sánta megszólalásaiban: a francia forradalom pusztítói, a belső fanatikusok, azaz a jakobinusok; valamint konkrét személyként Che Guevarát. Vö. PIM, 548/1; 634/2.

<sup>451</sup> PIM, 548/1.

<sup>452</sup> Vö. PIM, 531/2.

mélypontján Sánta Ferenc válságos írói-gondolkodói helyzetében felerősödött és vezérlővé vált a kegyetlen világ motívuma. Ebben a világban az ember helytállásának a lehetősége sokkal korlátozottabb, s a kegyetlenség legtöbbször elpusztítja az elemi emberi értékeket is. A hatalomnak védtelenül kiszolgáltatott ember többnyire csak beletörődhet sorsába, küzdelme – még a családjáért való is – eredménytelenné, így értelmetlenné válik.”<sup>454</sup>

Sánta Ferenc regényeit sem a korabeli, sem az újabb kritika nem tekintette trilógiának – eltérő témájuk, különböző szerkesztési technikájuk és egymástól meglehetősen távoli történelmi jelen idejük miatt ezt egyáltalán nem tartom meglepőnek. Mégis, disszertációm elkészítése folyamán számos olyan területet találtam, amelyek mozaikokként egészítik ki egymást a három regényben, s bízom benne, hogy ezeket sikerült megfelelően bemutatnom. *Az ötödik pecsét*, a *Húsz óra* és *Az áruló* triptichonként is felfogható, s e triptichonnal Sánta az életforma-epika elmúlását tanúsítja, mivel – a regényeiből áradó üzenete szerint – megnehezült az epikus dolga.

Véleményem szerint nyilvánvaló, milyen szerves egységet képez Sánta e három műve. A megtalált, a megkeresett és az eltüntetett történet: a történelem három megközelítésben.<sup>455</sup> S ez a felismerés fontos az író pályája szempontjából, még inkább esztétikai vonatkozásban, de leginkább az egyetemes emberi tanulságok okán.

A disszertáció számos pontján felvetett kérdés – miért hallgatott el Sánta Ferenc? – e fejezetben is releváns. Egyértelmű választ nem tudok megfogalmazni,<sup>456</sup> azonban nagy valószínűséggel szerepet játszhatott ebben az önisméltás terhétől való kényszer, az új mű fogadtatásától való félelem, valamint a szocializmusból a kapitalizmusba tartó magyar társadalom sok-sok problémája, s az átmenet visszasságai. Teljes mértékben azonosulni tudok N. Pál József szavaival: „Az ilyen alkotó akkor is »ír«, amikor nem, ezért műve s annak tanulsága (nemkülönbön az általa képviselt következetes művészi magatartás!), csöndesen jelenvaló, mindannyiunkat érintő, felszólító módú figyelmeztetés.”<sup>457458</sup>

<sup>453</sup> Vö. PIM, 548/1.

<sup>454</sup> VASY, *Az 1945 utáni...*, i. m., 15.

<sup>455</sup> Vö. OLASZ, i. m.

<sup>456</sup> Ezzel kapcsolatban például idézhető Fekete J. József véleménye: „Sánta Ferenc a magyarság sorsa feletti keserűségében művészileg képtelen volt párbeszédbe állni a mindenkori jelennel. Ami úgy is értelmezhető, hogy mindent elmondott, amit elmondhatónak tartott, és úgy is, hogy írói szereptudatából fakadó felelőssége és morális helytállása nem tette lehetővé számára a reménytelenség kimondását, minden egyéb pedig hazugság lett volna.” FEKETE J. József, *Aki a csöndet választotta. Sánta Ferenc 80 éves*, Forrás, 2007/9, 45–46.

<sup>457</sup> N. PÁL, i. m., 170.

<sup>458</sup> Sánta Ferenc utolsó, nyomtatásban megjelent mondata 1991-ből: „Magam a továbbiakban – elhagyva a közszereplés színpadát – szorongva és reménykedve megmaradok ’56-osnak, ahogy mondani szokták, ettől se jobbra, se balra egy lépéssel sem.” SÁNTA, *A szabadság...*, i. m. 130.

## Mellékletek

### 1. sz. melléklet

A dal (Részlet a szerző Szürke kő című, készülő regényéből.)

1970. augusztus 15.

Az étkezés végeztével a két asszony elhordta az edényeket, és kávé meg almabort szolgáltat fel. Ali és Hasszán fenéig ürítették a fanyar, csípős italt, mely a gránátalma piros húsából érett borrá, és derűs, csillogó szemmel tették vissza maguk elé a csészéket. Aztán Ali felállt és az egyik nehéz tölgyfaládából kiemelte a régi, megkopott, de gondosan ápoltszánt, melyet már a nagypja pengetett annak idején. Óvatosan emelte ki a helyéről, s bár semmi por nem érhet, karjával végigtörölt rajta, majd maga elé tartva, olyan titokzatosan mosolygó arccal tért vissza a mangál paraszához, mintha azt mondaná, hogy mindaz, amit eddig tettek, s mindaz, ami eddig örömet okozott, semmi sem volt ahhoz képest, ami ezután következik. Senkire nem nézve foglalta el ismét a helyét, lábait keresztbe rakta a takaró alatt, és az ölébe helyezte a hangszert. Megfészkelődött a helyén, jobb ülést keresett magának, majd ujjával egyenként megérintette a húrokat. Kissé oldalra hajtotta a fejét, szemeit összevonta, és úgy figyelte a felpendülő hangokat. Kétszer-háromszor is megérintett egy-egy húrt, és addig igazított rajta, míg egészen tisztán nem rezdült a keze alatt. Közben az arcára az a különös komolyság, megható figyelem költözött, mely mindig látható az egyszerű embereknél, de parasztoknál, pásztoroknál különösen, amikor hangszereiket a kezükbe veszik és játszani készülnek rajta. A muzsika, a dallam ősidőktől eredő tisztelete volt ez, melyben a legegyszerűbb lélek is úgy érzi, hogy többet tesz, mint a mindennapi munkája, amelyben úgy érzi, hogy maga is részesévé válik valami csodának, melyben képes elmondani mindazt az indulatot, mely szívét és lelkét előnti, s melyet szavakkal nem lenne képes ily tökéletesen kifejezni.

Náz, a fiatalasszony arca várakozásteljesen fordult apósa felé, s bár nem szűnt róla az apró, kicsiny mosoly, mely étkezésük óta ott ült rajta, mégis valami csendes ünnepélyesség szállta meg most a vonásait. Keze megmozdult a takaró fölött, és puha ütemben simogatni kezdte a bolyhos szövetet. Aztán Hasszánra, a férjére tekintett, az arca felpirosodott, és a gyöngye pír ottmaradt rajta akkor is, amikor újra meghajtotta a fejét.

Az öreg Ali kezébe vette a pengetőt, és egy kevés ideig mozdulatlanul a húrok fölött tartotta. Majd kissé hátradőlt, kiegyenesítve derekát, és megpendítette az első dallamot. Szemét lehunyta, arcát magasra tartotta – előtűnt barna nyaka, erős ádámcsutkája –, és játszani kezdett. Az első szaggatott, rövid futam után, mely magában hordozta a dalnak a hangulatát, meghajtotta a fejét, szinte ráborult a hangszerre, és felnyitva a szemeit, követte két kezének a mozgását, amint szorítják és pengetik a húrokat. S amikor úgy érezte, hogy a száz tökéletesen engedelmeskedik és kész kifejezni mindazt, amit kíván tőle, akkor ismét mosolyogni kezdett, és felemelve a tekintetét, a feleségére nézett. Most már egész tartása megváltozott, nem hajolt mélyen a hangszer fölé, nem is emelte magasra a fejét, mint akkor tette, amikor önmagában idézte fel azt, amit hallani akar majd a száztól, hanem minden feszesség alól feloldódottan, eggyé válva a felcsendülő dallamokkal, játszott tovább. Neginéről Názra tekintett, szemeit játékosan összevonta és úgy csinálta végig az egész futamot, hogy nem vette le szemét a menyéről. Aztán egyre aprózva a hangsort, szűkítve a hangközöket, Hasszán felé fordult, mintha azt mondaná: – Látod, fiam, így kell ezt csinálni, hallgasd csak, hogyan kell bánni velük! De végül újra és újra Neginét kereste meg a pillantása, és míg átváltott a forma szabad kinyújtására és míg könnyedén, szabadon variálta az alaphangsort, feldíszítve és elkalandozva tőle, mintha azt mondta volna a tekintete: – „Emlékszel ugye, ugye ismered mindezt? Ki ismerné igazán, ha nem te, aki hallottad akkor is, amikor még fiatalok voltunk.”

És Neginé úgy is hallgatta. Szemei ott kószáltak Ali ujjain, a száz húrjain, és öres teste megmozdult, amint követte a dallamot.

Ali pontosan és tisztán játszott. Erősen és magabiztosan vágott a húrokba, és ahogy nőtt, ahogy tisztult és egyre markánsabban épült fel kezei alatt a dallam, úgy felejtkezett bele maga is a muzsikába. Könyökével leszorította a hangszer sarkát a combjaira, ujjai sebesen jártak, néha lehunyta a szemét, majd magasra tartott fejjel zendítette tovább. Öreg arca átszellemült és áhítatossá vált, ajkai szorosan összezárulva, majd kissé megnyílván, hogy lélegzetet vegyen, kísérte kezének a játékát. Majd újra körültekintett és felcsillanó szemmel nézett hol erre, hol arra, mint aki magával óhajtja emelni mindenkinek a szívét a muzsika magasságába. „Így, így, így! Hallgasd csak és játszodj velem együtt – mondta a szeme, amikor Hasszánra tekintett –, hallgasd csak magad is, amint feltámad benned ez a muzsika. Ohó, hát mikor hallottál ilyen szépet? Hát nem elmond mindent, amit érzel? Mozdulj hát magad is, mert nem lehet nyugodtan ülni, amikor az ember azt érzi, hogy száll fel a magasba, az ég felé!”

Végül egyetlen határozott akkorddal zárta a dallamot, és két tenyerét rászorítva a húrokra, úgy maradt ráhajolva a szerszámra. Megvárta, míg továbbbrezdül mindannyiukban az utolsó hangok szépsége, míg aztán mindenkit körülölel a beszédes, énekes csend, s akkor felemelve a fejét, Neginére nézett. Nem szólt, csak összecsípett szemekkel nézett az asszonyra, és arcán lassan szétterült a nevetés.

Hasszán odahajolva, elvette apja kezéből a hangszeret és anélkül, hogy maga is megszólalt volna, végighúzta az ujjait a húrokon. Ajkai körül ravaszkas, kötekedő mosolygással a térdeire igazította a százt, s amikor jól elhelyezte, akkor felnézett Alira és egyre mosolyogva, kihívó tekintettel nézve az öregembert, rázendített: Ujjai gyorsan jártak, könyöke meg-megemelkedett, válla mozgott, és egyre nézte az apját kedvesen, ingerkedően. Aztán hirtelen felkapta a fejét, és ajkait megnyitva, szemeit lehunyva, oly erővel rezgettette meg a húrokat, hogy az egész szoba tele lett vele, valósággal remegett a levegő a szerteszálló hangoktól. Parázs, gyors dallam volt, amelynek egyik ága rügyezve, virágozva, kibomolva szállt magasra, és alatta ott lebegett szélesen elterülve a másik. És nem volt megállás benne! Újabb követte a régit, és újból másik az előbbit, míg Hasszán homloka felverejtékezett, és fiatal ereje azt nem érezte, hogy mindent kiadott magából, ami fékezhetetlen örömét jelentette. Akkor megállt egy pillanatra, ivott a borból, melyet Ali nyújtott feléje, és eltörölve a száját, csendes folyású, nyugodt, elnyújtott ritmust intonált, és amikor kipengette teljes kerekiségében a témát, akkor az anyjára nézve énekelni kezdett. Hangja nyers volt és erőteljes, de a dallam ellágyította és zengővé, puhává formálta a hangszer kísérő remegése is. Nyakát előrenyújtotta – neki is láthatóvá vált izmos, barna nyaka, meg-megugró ádámcsutkája és a feszülő inak –, és oly ártatlansággal kísérte arcjátékkal a szöveget, mint ahogyan csak az olyan emberek teszik, akik valóban hiszik, hogy olyasmit mondanak el a dal szövegével, amit másképpen egyszerűen lehetetlen kifejezni. Fejét szinte odanyújtotta anyjához, vállaival is igyekezett feléje fordulni. Amikor olyan részéhez érkezett a szövegnek, melyet legszebbnek és legfontosabbnak talált, csak sejteni lehetett a hangját.

Miként a nap kél s hanyatlik végül

La ilaha ill Allah

Az élettől majd mindenki búcsúzik

La ilaha ill Allah.

Sok utat bejár az életében

La ilaha ill Allah

Ébrenlétében és ha álmodik

La ilaha ill Allah.

Pihenni mindig anyjához tér meg

La ilaha ill Allah

Anyjához tér miközben küszködik

La ilaha ill Allah.

Negine megmozdult a helyén, elsimította maga előtt a takarót, majd a kendőjét igazította meg, és végül nem tudva, mit kezdjen örömeivel és meghatottságával, összekulcsolta a kezeit az ölében. Hasszán hangja körülburkolta, melegséget érzett az egész testében, szíve összeszorult, vékony karjait zavartan meg-megemelte, mintha valami dologához szeretne hozzálátni, és viláért sem emelte volna fel a tekintetét. S mikor Náz, ki a dal hallatán a maga gyermekére gondolt, odanyújtva a kezét, könnyű ujjáival megérintette Negine csontos, ráncos kezét a takaró fölött, akkor oly bizsergető, jóleső gyöngeséget érzett, hogy lehunyta a szemeit. Hallgatta Hasszánt, s közben nem tudott szabadulni a képtől, mely egyre kísértette: Hasszán apró gyermek még, egy szál ingben szalad előtte lent Pajekuhban, s olyan apró, hogy alig lehet megtalálni a virágok között, melyek koszorúzzák a házat. Hogyan lehet, hogy ezt a nagy embert itt hordta valamikor a szíve alatt, érezve kicsiny lábának és karjának a moccanását? Valóban ez a Hasszán lenne az? Valóban ily hatalmas és minden csodára képes Allah, hogy az ő méhéből foganjon ekkora embert, ki őt most már akár a tenyerére is felemelhetné, aki pontosan olyan, mint a többi férfi, aki szánt, vet és arat, s aki maga is gyermeket nemz az asszonyának? Micsoda csoda ez? És micsoda dologtól van, hogy ez a férfi, ez a hatalmas, durva kezű, csupa izom és csont, hatalmas vállú, kemény lábú nagy ember, ki látástól vakulásig végzi a munkáját a földdel és jószággal, ezernyi gonddal küzdeni az életért, gyermekéért és asszonyáért, ki immár önmaga tekint körül a világban a maga értelmével, ki büszkén, méltósággal áll a világ előtt – most énekelni kezd, hangja csöndessé és gyöngévé változik, és ebben az énekben az ő dicséretét mondja?

Mert forrásod ő és enyhet ad

La ilaha ill Allah

Szívében mindig rajtad örködik

La ilaha ill Allah.

Énekelte tovább Hasszán, és hangja most már valóban oly kedves és simogató volt, amilyen csak lehet egy férfié, ha szívéből erednek szavai. Az utolsó strófánál egészen lecsendesítette, alig érintette a százt, és egészen Negine felé hajlította testét. Befogta anyját pillantásába, és szeme tele volt szeretettel és meghatottsággal.

Negine pedig csak ült és nem tudta, mit kezdjen a kezeivel, csak nézte és forgatta maga előtt, mintha soha nem látta volna, és úgy érezte, hogy megszűnik minden fájdalom testében, és az élet, mely egyre gyöngébben pislákol benne, most szép fényességgel új erőre kap. S amikor Hasszán befejezte az éneket, akkor maga is meglepődött rajta, hogy nyugodtan és olyan természetesen hajtja meg magát, megköszönvén a dalt fiának, mintha olyasmit kapott volna, amihez joga van, s amit nyújtani számára: törvényt. S ettől a mozdulattól, mely oly önkéntelenül jött, ismét megzavarodott. Elmosolyogta magát és felemelve a fejét Hasszánra nézett. S amikor látta, hogy a fia komolyan és alázattal meghajtja fejét előtte, akkor végképp nem tudta, hogy mit kezdjen magával. S csak akkor nyugodott meg, amikor eszébe jutott, hogy estére is tálalni kell majd az ételt, és bulgur piláfot meg asemaszt tesz az asztalra, amit Hasszán mindennél jobban kedvel.

## 2. sz. melléklet

Otthon

1970. december 12.

Ali Jadgar és a felesége, Negine a házuk előtt álltak. Megelőzőleg, amikor Ali észrevette a kis erdőből felbukkanó jövevényeket, lejtött az irtásról és beszólt Neginének, hogy készüljön, mert rövidesen megérkeznek a fiatalok. Negine már maga is ruhát váltott, és kilépett a ház ajtaján. Egy pillanatra megállt a küszöbön, még egyszer elrendezte magán az öltözetét, aztán lelépett a két kis lépcsőn, és odament a férjéhez. Nem állt pontosan melléje, hanem valamivel hátrább, Ali bal oldalára.

Ali Jadgar valóban tiszta, frissen mosott öltözékben volt. Két kezét színes, széles kemerbendjébe süllyesztve, mely átfogta a derekát. Nyaka körül tarka, erős szövésű csarsaf, fején tarka kollah, mely csak a feje búbját takarta, s így látni engedte dús ezüsthaját. Bár a hetvenedik esztendő taposta már, még sudár volt, erő és méltóság sugárzott magas, inas természetéből. Határozott ívelésű orra fölött nyugodt csillogású, fekete szemek tekintettek a világba. Amikor Negine megállt mögötte, akkor feléje fordult és lassú tekintettel végignézte az asszonyt tetőtől talpig, mintha arról szeretne újra meggyőződni, hogy Negine valóban ünnepi öltözetet vett magára. Nyomban el is fordult tőle, és szemeit a távolban feltűnőkre fordította. Nyugodtan, méltósággal állt a helyén, de amint egyre közeledtek a fiatalok, lélegzete szaporábbá vált, s amikor oly közel értek, hogy arcukat is megláthatta, akkor megnyílt az ajka és úgy is maradt mindaddig, míg egészen a közelébe nem érkeztek.

Negine, bár tíz esztendővel fiatalabb volt az uránál, sokkal öregebbnek látszott. Könnyű volt és törékeny, háta finoman meghajlott, apró természetén bő volt a ruha, csádorja minduntalan leesni készült szikár, csontos arcáról. Két kezét összefonta a mellén, eres ujjai átszorították egymást, fejét kissé oldalra hajlította. Bár igyekezett ő maga is mozdulatlanul állni, állandó munkához és mozgáshoz szokott lábai meg-megmoccantak. Tekintete egy-egy pillanatra a kemencére tévedt, aztán hátra a házra, onnan az ágasokon pihenő cserépcsészékre, korsókra, tálakra, majd végig a ház előterén, ahol minden a legnagyobb rendben és ünnepi tisztaságban várta a vendégeket, de amely rendet és tisztaságot Negine szemei újra és újra végigtekintették.

Csak akkor pihent meg szertetekingető figyelme, amikor a fiatalok már a karám oldalában jártak, amikor hallani lehetett már a kosarak egyenletes nyikorgását a számár

hátán, s amikor maga is felismerte már Haszán régen látott vonásait. Akkor aztán nem mozdult többé a lába, feje is megpihent, kezeit még magasabbra emelte a melléhez, és nagy, barna szemei nem mozdultak el többé a fiáról. Nézte a közeledőket és ő maga, bár nem tudott róla, nem látta sem a menyét, sem a fejét buksin biccentő szamarat, sem az eget és az erdőt a távolban, csak a fiát látta, amint közeledik egyre, nyugodt és erős lépéseivel, oly gyönyörűen és oly férfias méltósággal, amilyen gyönyörűt és méltóságosat Negine, legalábbis ő úgy vélte, nem látott még soha az életben. A szíve feldobbant és oly erővel kezdett kalapálni sovány, beesett mellében, hogy a lélegzete elakadt tőle. Szemei megforrósodtak, remegni kezdett az egész teste és úgy érezte, hogy elhagyja minden erő. Most már valóban megfélekedett a házról, az udvarról, mindenről, ami eddig eltöltötte a gondolatait. Nem létezett semmi a világból, sem ég, sem föld, sem munka, sem gond, eltűnt az esztendő sora, mely mögötte állt, és eltűnt a holnap minden küszködése. Csak szívének egyre forrósodó dobbanásai maradtak és az ég háttérére felrajzolódott Haszán, aki az ő fia, aki vér a véreből, aki test a testéből, aki nem más tulajdonképpen, mint ő maga, Negine, csak csodálatos titokkal valahogyan másképpen, amire sem az ész, sem a szív nem talál magyarázatot. Szebben és tökéletesebben, mintha ő maga újult volna meg valami felfoghatatlan titok útján, s mintha nem is egy, de két élete lenne neki magának, s a kettő közül az az igazi, amelyik ott közeledik feléje.

Ali Jadgar is a fiát nézte. Kissé összehúzta a szemeit, hogy jobban lásson az egyre erősödő napsütésben. Az ő szíve is feldobbant, akár Neginéé, de tekintete nem maradt meg fiának az arcán. Egy darabig ott nyugodott ugyan a jól ismert vonásokon, de aztán pillantása lesiklott Haszán alakjára, és gondosan végigtekintett az egész emberen. Fürkésző szeme megjárta Haszán öltözetét, végigsiklott a mellén, majd a karjain, majd követte a kezét egészen a nagy, hosszú botig. Tetőtől talpig befogta figyelmes pillantásába, aztán átváltott a kötőfékre és a szamárra. Gondosan megtekintette Ásráf két oldalán a nyikorgó, hullámzó kosarakat. Mind a két teher egyenlő távolságra lógott le a szamár oldaláról, egyik sem ereszkedett mélyebbre, mint a másik. A kötelék, mellyel felerősítették, nem volt sem túl laza, sem túl feszes, a kosarak tehát úgy voltak felkötve, Ásráf két oldalára, ahogyan annak jó gazdánál lennie kell. A teher után a tekintete magára az állatra irányult. Megfigyelte a szamár járását, fejének tartását és nyakának biccenését, hogyan hullámzik a kosarak fölött a háta és a fara. Nem talált semmi kivétnivalót. S ha az állat, a jószág rendben van, akkor rendben van minden egyéb is a ház körül.

Csak ezután nézett a Haszán mögött lépegető Názra. Láta az asszony könnyedén, a tiszteletadás jeleként meghajtott fejét, ünnepi öltözetét, és nem kerülte el a figyelmét puha, szapora járása sem, s hogy lépései mindig pontosan követik Haszán lábanyomát. Láta a könnyű kis ágacskát, melyet Náz a fennsíkról továbbindultukban újra a kezébe vett, s amellyel a benne uralkodó kedv és béke árulkodó jeleként néha belecsap a legelő egy-egy kopár bokrocskájába. Így, így – gondolta Ali –, lám, minden rendben van. Haszán erős és egészséges, a dolgát jól végzi otthon, amiként az Ásráfon is látható, Náz pedig vidám, hiszen nem állja meg, hogy meg ne csapkodja a kezében a kis ágacskát, melyet jókedvében törhetett valamerre.

Haszán és Náz elhaladtak a karám rúdjai mellett. Ügyet sem vetettek a csaholó és viháncoló kutyára, mely előbb Haszánt, majd a szamarat ugrálta körbe, és végül mindenáron Názra kívánta felpakolni a mancsait. Nyugodtan és méltósággal közeledtek, és csak akkor emelték fel a tekintetüket, amikor ott álltak már a két öreg előtt, tisztes távolságban, úgy, ahogyan az az érkezőkhöz illik, s amellyel mintegy módot és alkalmat nyújtanak arra, hogy a szülői szem gondosan és tetőtől talpig végigmérhesse őket. Haszán először az apjára nézett, s bár úgy illett, hogy mindvégig Ali arcába és szemébe tekintsen, nem állta meg, hogy pillantása ne tévedjen Negine kicsiny alakjára. Szelíd, meghatott mosoly rebbent végig az arcán, és a szemei puha fénnel csillantak fel. Aztán meghajtotta a fejét, pár pillanatig úgy maradt, s amikor újra az apjára tekintett, arca komoly volt, tisztelettudó, és a lelkében uralkodó örömet csak szemének nem szűnő és egyre növekvő csillogása árulta el. Elengedte Ásráf kötőfékjét, botját a lábai elé helyezte, és két karját keresztbe fektette a mellén.

– Szálem alejkum! – mondta, és amíg meghajolva állt az apja előtt, hallotta maga mögött Náz halkán felcsendülő hangját, amint ugyanúgy köszönti Alit. Tudta, hogy most Náz is úgy marad meghajtott fejjel mindaddig, amíg meg nem hallják Ali köszöntését, és Negine kicsiny madárhangját, amint ugyanúgy üdvözli őket, miként a férje is teszi.

Ali nézte a fia meghajtott fejét. Érezte, amint öreg, csupa csont és ín testében megindul a vér, és sebesen száguldani kezd az ereiben. Arca mit sem változott komoly és méltóságteljes kifejezésében, ajkai, melyek megnyíltak a fiatalok első látására, s amelyek aztán szorosra zárultak, amikor Haszán a közelébe ért, most is mozdulatlanul zárták el indulatainak az útját. De bármennyire is uralkodott magán, arca megrebbent, ujjai a kemerbend rejtekében szorosan, már-már fájdalmat okozva zárultak össze és nyíltak szét ismét.

Ott állt előtte, amiért élt.

És olyan teljességét érezte az életnek, melyet nem is lett volna képes szavakba foglalni, akkor sem, ha a szokás és az illendőség nem kényszeríti hallgatásra. Valójában nem is érezte szükségesnek, hogy bármit is megfogalmazzon érzelméből. Oly tökéletes és hiánytalan volt a boldogsága, mely nem kívánczik más szavakba, mert sejti és tudja is talán, hogy nincs szó, mely méltó lenne hozzá. Nézte fia meghajtott fejét és úgy érezte, hogy minden rendben van a világban. Hiánytalannak érezte magát, s ily módon valóban a boldogság maga volt az, ami végighullámzott öreg testében. Mert a testében, a szervezetében, minden porcikájában érezte ezt a végzetlen beteljesülést. Lábaiban és munkás kezeiben, tüdejében és gyomrában, ináiban és csontjaiban, ott azokban a részekben és tagokban, ahol a fájdalom is érint, ha úgy hozza a dolog. Ott állt előtte a fiai egészségesen és erősen, jószágával és az asszonyával. Úgy viselkedik, ahogyan Ali elvárta, hogy viselkedjék, ha eléje lép. A szemében öröm és szeretet csillant, amikor lopva az anyjára tekint, és meg kellett hajtania a fejét, hogy őt komolyan és tisztességgel köszönthesse. Pontosan úgy, amiként maga Ali is köszöntötte annak idején az apját, aki nevelte és tanította, s akinek minden ismeretét köszönhette. Az öröm ott fészkel a szemében, és mégis méltósággal néz rá, mögötte ott az asszonya, aki gyermekeket szült neki, s aki eképpen bölcsője és megújítója is volt Ali életének is. Náz kezében könnyű pálca, mert béke és öröm uralkodik a lelkében, mert jól érzi magát Haszán szerelmében, jól érzi magát az ő fia mellett, s ez a legnagyobb bizonyosság arra, hogy az ő fia, az ő gyermeke is boldog. S ő, Ali, most érzi fiának boldogságát. A vér, amely fellüktet öreg ereiben, Haszán látásától nyert erőt, s a nyugalom, mely oly biztonsággal tölti el, nem egyéb, mint a törvénynek a teljessége, mely íme betelt és megvalósult, mert a törvény nevében nemzette ő Haszánt, és e törvény él tovább fia és Náz boldogságában. Abban a törvényben, melynek kezdete maga volt, miként kezdet és vég a határtalan életben az ág és a rügy. Helyén van hát íme, minden a világban. Helyén van ő maga is, mert részese volt, majd folytatója és beteljesítője annak, ami maga az elpusztíthatatlan élet. S mert gondolatai mindig természetesen munkáltak, és mindig arra irányultak, amit dolgának és kötelességének tudott, s mert minden kívánsága és képessége célját és hivatását abban a tennivalóban lelte meg, amelyet a természet rendje írt elő, s amely dolgokat mindig karjának, kezének, testének erejével kellett elvégeznie: gondolkodás és cselekvés, értelem és a testtevékenysége elválaszthatatlan és megszeghetetlen harmóniában olvadtak össze. Most is az értelem felismerése, hogy fia olyan, amilyennek lennie kell, s minden úgy van,

amint annak a természet rendje szerint történnie kell. Ali számára elsősorban testének, mégpedig pontosan úgy ahogy maga érezte, karjának, lábának, kezeinek és minden részének csodálatos nyugalját jelentette.

Meghajolt mélyen, karjait keresztbe fonta szikár mellén, és ő is köszöntötte Haszánt.

– Alejkum szelám!

És nem mozdult mindaddig, amíg meghallotta asszonyának Neginének is a köszöntését. Akkor aztán felemelte a fejét, felemelkedett egész magasságában és odalépett a fiához. Kezét rátette Haszán vállára és így szólt:

– Allah örül, hogy anyádnál és apádnál láthat téged. Vártunk már kora reggel óta, és mindent úgy készítettünk elő, hogy örömed teljék benne.

És amikor Haszán felemelve fejét, az arcába nézett, akkor elmosolyogta magát. Szó nélkül nézte fiának az arcát, mintha minden vonását külön is meg akarná érinteni a tekintetével.

– Olyannak látlak, amilyennek látni akartalak. Náz pedig szép és vidám. Olyan, mint amikor megismertük őt!

Haszán szemei, ha lehet még erősebben felragyogtak. Megfogta Ali kezét, és lehajolva megérintette a homlokával. Majd ismét felnézett apjának az arcába.

– Örülök, hogy láthatlak, apám! Úgy van minden, ahogyan szóltál: egészségesek vagyunk és boldogok, Allah pedig megengedte, hogy úgy lássalak viszont, olyan erőben és egészségben, mint amikor utoljára nálad voltam.

Az utolsó szavaknál már nem állta meg, hogy pillantása újra Neginére tévedjen. Ali pedig, miközben maga is Názra tekintett így szólt a fiához:

– Eredj anyádhoz, fiam!

Negine még mindig azon a helyen állt, ahová először lépett Ali mögé. Ugyanúgy mellére szorította kezeit, mint amikor először pillantotta meg a fiát az erdőből kikanyarodó kicsiny ösvényen. De két apró öklét, melyet vastag és szertefutó erek hálózta be, most minduntalan egymáshoz ütögette, és lábai topogni kezdtek, apró, piciny moccanásokkal, mintha minden pillanatban szaladni készülődnének, s amikor Haszán még egyszer meghajolva az apja előtt, elindult feléje, akkor öklei megnyíltak, két tenyerét maga elé tartotta és lábujjhegyre emelkedett, akár egy gyermek. Lélegzete elakadt, ajkai megnyíltak, s amikor Haszán odaérkezve meghajította fejét, akkor oly erővel szorította megához a fiát, hogy Haszán nem volt képes megmozdulni, hogy lehajolva megérinthesse a homlokával a

kezet. Így tartotta néhány pillanatig a fiát, kicsiny testének minden erejével, majd lassan levette róla a karjait, melyek vékonyak voltak, mint valami könnyű ág, és két kezét a vállára fektetve, eltolta magától Haszánt. Ujjjaival végigsimította a homlokát, a szeméit, reszkető ujjai megérintették az ajkát, az orrát, két arcát, és úgy simogatta, tapogatta végig minden vonását, mintha a kezeivel látna, mintha az ujjjaival is látni kívánna. Aztán apró termetével ismét felágaskodva, odahúzta magához Haszán fejét, odaszorította a mellére, és ujjai nem szüntek meg érinteni és simogatni Haszán arcát, majd a vállait, és közben egyre ismételte, mintha soha nem lenne képes abbahagyni a szavakat:

– Fiam, kicsi fiam...

Amikor Haszán elindult anyjához, hogy köszöntse őt, akkor Ali és elindult Názhoz. Megállt előtte és megvárta, amíg az asszony újra meghajtja előtte a fejét, aztán két kezét kinyújtva, felemelte Náz arcát. Sugaras, csillogó szempárba tekintett a színes csádor fölött. Látta, amint Náz szeme körül, szépen ívelt szemöldökének a sarkaiban könnyű, finom vonalak képződnek, amint a megnyíló mosolygás puhán meggyűri a puha, barna bőrt, s eképpen látni engedi az arca derűjét, melyet különben eltakar az arcra feszülő kendő. Nézte Náz boldog, tiszta tekintetét, a homlokába hulló göndör tincs olajos fényét, az orr szelíd hajlását, és nem tudta elvenni tekintetét az asszonyról. Érezte, hogy immár újra nem védekezhet, mert hatalmába keríti ismét a furcsa és különös indulat, mely bizonytalanná és gyengévé teszi, amelytől félt és amelyet mégis annyira kívánt, amely megnevezhetetlen zavarral tölti el, és oly különös érzéssel, melyre magyarázatot sehol nem nyer, s amelytől egyszerre szégyelli magát gyöngesége miatt, s érez valami véghetetlen örömet. Mintha valahonnan egy másik Ali bukkanna elő, egy olyan Ali, aki nem ismeretlen, aki itt él benne, akiről tudja, hogy ő maga az, de amelyik lelkének és szívének, testének, egész lényének oly mélységében él, hogy csak akkor ad jelt magáról, amikor Názra tekint, amikor Náz van a közelében. Ez az Ali alig képes megőrizni szavainak az erejét és méltóságát, alig képes magasra emelni a fejét, és különös, megmagyarázhatatlan módon mindennél jobban emlékezteti őt a gyermekkorára, mindarra, ami gyermekéje idején volt, s mindarra, amilyen ő maga volt akkor. Úgy érezte ilyenkor, hogy ereje, mellyen hetven esztendeje győz a világban, s amely éppen ezért viszont erővel tölti el őt, ilyenkor tovatűnik, és szinte semmi sem marad belőle. Mindent kevésnek és hitványnak érez, amit esztendői során tett, amit végez ma, és amit holnap is elvégezni szándékozik. Van valami Názban, ami több mindennél, amit ő tett bármikor is, és több annál, amit ezután is tehet, több mindennél, amit ő valaha is elvégezhet a világban. De mi az, amitől úgy érzi, hogy a kis Náz több

nála? Amitől eltűnik ereje és méltósága, amitől eltűnik hetven esztendő tudása, s mindaz a biztonság és büszkeség, melyet éppen ezek az esztendők adtak? Hová tűnik a sok év táplálta önbizalom, mellyel immár szétekint a világban, melyről mindent tud, s melyben a makacsul mindig győző férfivé vált? És mi az a fájdalmasan gyönyörű csoda, amelytől egyre és egyre gyermekségének szelíd gyöngesége tűnik elő a maga esetlenségével és alázatával a titkok előtt? Miért érzi Náz előtt állva pontosan azt, amit anyja és Negine előtt érzett valamikor? Mert tudta pontosan, hogy soha egyébkor nem tapasztalt valami mégiscsak volt már az életében. Volt, amikor még élt az anyja, és amikor Negine fiatal volt.

Úgy érzi tehát, hogy meg kellene hajtania a fejét Náz előtt, oly gyöngeséggel és alázattal, amiként ő teszi azt előtte. Elfordítva a tekintetét Neginére nézett. Ott állt kicsiny, törékeny testéhez szorítva Haszánt, a szemei csukva vannak, és egyre mond valamit a fiának, szüntelen ismételve a szavakat. A lábujjai hegyére emelkedik, csuklói elötűnnek ruhájából, de nem veszi észre, csak ismétli egyre a szavakat. Haszán pedig ott hajlik előtte, széles vállát mélyen lehajtva, odaadja az anyjának, karjai pedig vigyázva és óvatosan fogják át Negine gyöngé vállait. „Igen – gondolta Ali – akkor éreztem mindezt, amikor az anyám megérintett, aztán, amikor Negina gyermeket várt, és amikor megtudtam, hogy Náz megfogant.”

Visszafordult Názhoz. Megérintette az asszony homlokát és meghajtotta a fejét.

– Örülök, hogy újra látlak, Náz! – mondta.

### 3. sz. melléklet

Földre, égre (Részlet az író készülő regényéből.)

1971. augusztus 28.

Másnap gyönyörű, napfényes idő köszöntött ránk, és amikor tíz óra körül felállva a helyemről, elindultam a fák között a ház felé, madarak kísérték egészen a küszöbig. Csattogtak, csiripeltek és bukfencet hánytak körülöttem.

– Mindenki megbolondult! – mondtam Micónak, amikor benéztem a konyhába. – Ez az átkozott fickó rábeszélte az öreget, hogy a következő partira tegye fel az egész szentháromságot!

– Nem képes a bőrében maradni! – mondta Micó. – Egyébként, hogyhogy az egész szentháromságot?

– Úgy, ahogy mondom! Rábeszélte, hogy dobja fel a szakmáját, s az viszi, aki nyer. Ekkora csirkefogót még életemben nem láttam! Mi az, hogy fekete, mint az ördög? Csirkefogó, rafinált disznó, mint az ördög, így kell mondani!

– Magam részéről soha nem gondoltam másképp – mondta Micó. – És soha nem képzeltem sem feketének, sem szőrösnek...

– A szőr csak a krampusz miatt volt – feleltem. – Mikulás-krampusz miatt! Ott volt mindig szőr, fark, kétágú villa és a többi. Egyébként szódát kérek, mert ez a strici teleissza magát, és jó lenne valami harapnivaló is, mert úgy zabál, mintha soha nem evett volna!

– Ez egyáltalán nincs kizárva – mondta Micó. – Iszik, mert itt is melege van, és eszik, mert tönkre akar tenni minket. Biztos, hogy soha életében nem evett egy falatot sem, csak engem akar bosszantani!

Kezembe nyomta a patront és szótlánul, elgondolkodva nézte, amíg megcsinálok a szódát. Aztán megérintette a vállamat:

– Figyelj csak ide...

– Mondjad...

Zavartan nézett ki az ablakon a rengeteg madárra, aztán kissé félrehajlított fejével rám pillantott:

– Nem csapsz be te engem...?

– Én téged?

– Ühüm...

– Atyaúristen! – kiáltottam. – Hát mit akarsz tőlem? Azt sem tudom, hogy hol áll a fejem, s azt kérdezed, hogy nem csaplak-e be?

– Csak úgy kérdeztem – mondta.

Felemeltem a borosüveget és az orra elé tartottam:

– Mi van ebben az üvegben?

– Ebben...? Bor... Illetve, azt hiszem, bor...

– Illetve azt hiszem, hogy bor! Igazán bájos! Mintha nem ittál volna magad is belőle, és utána nem csettintettél volna, hogy bor ez a javából, akár egy versenybíró...

– Tulajdonképpen így volt...

– Egészen pontosan így volt! És ha szabad kérdezni, megtöltötted te valamikor is, akár egyetlen egyszer ezt az üveget?

– Nem. Tulajdonképpen nem...

– És megtelik magától, valahányszor elfogy belőle, ami benne volt?

– Sajnos igen... Akarom mondani persze, mindig megtelik...

– Na hát akkor!

– Bizonyára valami trükk! – mondta és összehúzott szemekkel nézett az üvegre.

– Szép kis trükk! – mondtam és meglóbálva a kezemben a szódásüveget, kimentem az ajtón.

Már körülropkódték a fejemet a madarak, amikor Micó még utánam szólt:

– Azért vigyáznod kellene...

– Nem értem – fordultam vissza. Ott állt az ajtóban és az egyik ujját az arcára tette.

– Csak azt akartam mondani, hogy mindig tudtam, hogy előbb-utóbb valami nagy butaságot csinálsz!

Hátraspricceltem a szódából és mentem tovább. A madarak persze jöttek velem és meg volt kergülve valamennyi, követtek a fák közé is, és be nem állt a csőrük egész idő alatt.

– Figyeljen rám, Atya! – mondtam, amikor lekoppintottam a szódát az asztra. – Ha nem küldi a pokolba ezeket a szárnyasokat, akkor a magam részéről kiszállok az egész cirkusból. Legalább hagyja pihenni őket egy kis ideig, nem hallja, hogy egészen berekedtek?

– Egyáltalán nem rekedtek be! – mondta Atya és megtöltötte a poharát szódával. – Különbözik pedig maga az első ember, aki annyi madarat láthat egy csomóban...

– A pokolba valamennyivel! Már a saját szavamat sem hallom tisztességesen!

– A pokolról szó sem lehet! – mondta Balán és az asztalról felemelve kézbe vette a lapjait.

– Már a napot sem lehet látni tőlük! – mondtam, miközben magam is helyet foglaltam, és megtöltöttem borral a poharamat.

Atya feltekintett az égre és azt mondta:

– Most már látni fogja!

Egyik pillanatról a másikra eltűntek a madarak, megszűnt a csivitelésük, és a nap olyan erővel ragyogott körül mindannyiunkat, mintha augusztusi dél lenne, pedig tavasz volt és semmivel sem több tíz óránál.

– Ezt már maga is élvezi, mi? – néztem Balánra.

– Ha nagyon akarja, akár eshet is! – mondta és hátradőlve a székekben, szétnyitotta a lapokat. Egészen bebújt a kártyái mögé és éppen csak látni lehetett a szemeit, amint kajánul összehúzza őket. Bizonyos voltam benne, hogy vigyorog és mutogatja a fogait a szerencsétlen dámáknak és bubiknak.

– Kész? – kérdezte, és még jobban elbújt a lapjai mögé.

– Nyugalom – mondtam. – Nem várja magát senki otthon...

Két ász volt nálam, a treff és a kör. Egy terc ugyancsak körből, az ötös, hatos, hetes. A káró bubi és dáma. A többi saláta összevissza. Elrendeztem a lapokat és Atyára néztem.

– Kész?

– Nem kell sietni – mondta Atya és erős, szép ujjai között egyre rendezte a lapokat. – Mert aki siet, elkésik, aki elkésik, az lemarad, aki lemarad, az rosszul jár... és így tovább.

Felemeltem a székem mellől a borosüveget és odatettem Balán mellé a földre. Két üveg volt egyébként. Egy itt kint, a másik a konyhában, Micó vagy én cserélgettük őket, s ha ő hozta, akkor megállt a székem mögött és óvatos kíváncsisággal nézelődött.

Bár a hátam mögött állt, ilyenkor láttam magam előtt az okos kis pofáját, amint leeresztett szempillái mögött figyelmesen vesz szemügyre mindent újból és újból. Balán ilyenkor úgy tett, mintha észre sem venné őt, teljesen közömbös képet vágott, és véletlenül sem tekintett fel a lapjaiból, pedig amint meghallotta, hogy közeledik Micó, kihúzta magát és megigazította a nyakkendőjét.

Atya közben elrendezte lapjait és úgy tekintett fel ránk, mintha mind ez ideig ránk várakozott volna. Úgy is kérdezte:

– Egyszóval, kezdhetjük...?

Barna arcával, kihajtott fehér ingével úgy nézett ki, akár egy idős, edzett úrvitorlás a Földközi-tengerről.

– Passz! – mondtam, és közelebb húztam a széket az asztalhoz.

Valóban gyönyörű idő volt. Bomlott mindenféle a tavasz, fehérbe öltözöttek álltak a gyümölcsfák, harsogott a friss zöld a földön, mérhetetlenül magas volt fölöttünk a kék ég és a dombok fürdöttek a napsugarakban.

Néha felzummögött a méh, s szállt tovább a virágok közé.

– Semmi passz! – mondta Balán, és lerakta a kezéből a lapokat.

– Mi az, hogy semmi passz? – néztem rá.

– Egy pillanat! – mondta és kissé előrehajolva, két könyökét a szék karfáira nyugtatva összerakta maga előtt a szétnyitott ujjait. Akár egy tárgyaló bankár. Egyébként is, mint egy tökéletes úriember: hófehér selyeming, galambszürke nyakkendő, arany kézelőgombok és a csirkefogónak finoman szürkült a halántéka.

– Nincs semmi mondanivalója? – nézett Atyára és felvonta a szemöldökét.

– Nekem? – nézett rá Atya.

– Természetesen. Nincs semmi mondanivalója?

Atya néhány pillanatig szótlanul nézett rá, aztán elmosolyogta magát:

– Magának soha nem jön meg az esze?

– Nyugi, Atya! Egyelőre arról van szó, hogy áll az alku, vagy nem áll?

– Mindig valami ostobaságon jár az esze! – mondta Atya.

– Nem hiszem, hogy nagyon különböznénk egymástól! – mondta Balán. – Bátorkodtam az előbb holmi javaslattal előállni. Szeretném, ha nem feledkezne meg róla...

– Semmi javaslat – mondtam. – Mindenki megkapta a kártyáját, megyünk tovább. Nálam passz, mi van máshol?

– Nem megyünk tovább! – mondta Balán, és hátradőlve a karszékében – amolyan kerti fonott székeken ültünk – ragyogó szemét Atyára vetette. – Csak nem félünk az ördögtől, öregúr?

Atya elnevette magát és leborítva a lapjait, hol rám, hol Balánra nézett. Gyönyörű arca volt, a férfiúi erő és a bölcs jóság oly gyönyörű harmóniában uralta a vonásait, hogy nem voltam képes betelni vele. Nagyon ritkán, ha megesett, hogy egy pillanatra megfeledkezett rólunk – mindössze egyszer vagy kétszer fordult elő egész idő alatt – utána kedvesen zavart, bocsánatkérő mosollyal nézett ránk.

Ilyenkor egyébként – amikor egy kis időre láthatóan máshol járt a gondolata – szemöldökét összevonta, és ajkai köré finom, gyönges és szomorú ránc képződött. De mindez csak egy pillanatra, és máris felemelte szemét, és meleg derűvel járt körbe rajtunk a tekintete. Így nézett most is rám, aztán erre a csirkefogóra. Szeme sarkában szép csokorba szaladtak a ráncok, mint némely öregembernél, hol mindig készen áll a kedv és a nevetés.

– Hogy melyikünk fél jobban a másiktól, azt most ne vitassuk, kedves barátom! De lekötelezne, ha újból elmondaná, mit akar tulajdonképpen?

– Ne törődjön vele, Atya! – szoltam közbe. – Nem tud megenni a heccelődési nélkül, mindig valami mást akar, mint a többiek, ennyi az egész...

– Ez is egy lehetőség az életben – mondta Atya. – Őszintén szólva, ez az egyetlen szimpatikus tulajdonsága.

– Szerintem ez az egyetlen tulajdonsága – mondtam.

Atya felvonta a szemöldökét.

– Hát akkor halljuk, barátom! Csupa fül vagyunk mind a ketten!

– Pofon egyszerű az egész – mondta Balán, és egy pillanatra elválasztva egymástól az ujjait, megigazította a kezelőjét. – Erre a partira, amelyik most következik, mindenki felteszi a foglalkozását, és aki nyer, az viszi az egészet! Ezeket a harminc filléret meg odaadjuk a nagyságos asszonynak, hogy vegyen leveszöldséget rajta.

Hazudott a disznó, mert rengeteget nyert, legalább harminc forint volt előtte az asztalon, és az első harminc fillért a feleségemtől kérte kölcsön.

– És mindezt a legkomolyabban gondolja? – kérdezte Atya.

– Igen, s ha maga veszít, és ez az úr nyer esetleg, akkor ő lesz az Isten, feltéve, ha nyer persze.

Ebben a pillanatban, mintha hallottam volna, hogy Micó azt mondja nekem:

– Megmondtam számtalanszor, hogy előbb-utóbb rettenetesen nehéz helyzetbe fogsz keveredni, kedvesem...

#### 4. sz. melléklet

Szokratész halála (Részlet az író készülő regényéből.)

1972. augusztus 5.

Reggel nagyon nehezen ébredtem, soká tartott, amíg lefürödtem, öltözködtem. A teavíz elforrt, újat kellett készítenem. Mire mindennel végeztem, tíz óra lett.

Két villamost elengedtem, mert jól esett állni a napon az őszi sugarakban. Kétszer kellett átszállnom, tizenegy óra elmúlt, mire megérkeztem.

Legalább negyedóra telt, amíg keresztülvágtam a réten. Messziről úgy nézett ki a ház, mint valami alföldi tanya. Valójában nem volt távolabb a házaktól, utcáktól négy-öt száz méternél.

Csumbi otthon volt, ebben különben bizonyos is voltam. Az avart égette nagy füsttel. Amikor meglátott, a gereblyét felemelve üdvözölt.

– Jó munkát, Csumbi úr!

Rám mosolygott és nyújtotta a kezét:

– Részemről a szerencse, főnök úr! Megunta odabent?

– Meg. Nem zavarom?...

Odaintett a kis házikóhoz:

– Tegye le a kabátját és érezze jól magát...

Odamentem a ház elé a padhoz, lepakoltam a ballonomat, rá a kalapot és letelepedtem magam is. Gyönyörűen sütött a nap és megcsapott egy pillanatra az égő levelek illata.

– Jobb itt, mi? – nézett rám Csumbi és újra elmosolyodott.

– Volt a tanácsnál? – kérdeztem. Elnevette magát.

– Voltam! Mindenütt volt Csumbi, ahová csak mennie kellett. És mindenütt azt mondták, hogy Csumbinak igaza van... Magának is el kellett volna jönnie, hogy lássa az egészet.

– Nem volt ott semmi szükség rám...

– Azt én is tudom, de azért megnézhetne volna, amikor azt mondják, hogy Csumbinak igaza van és minden a Csumbié: ház, kert, kamra, tyúk, kecske és fölötte a csillagos ég... Kár, hogy kihagyta!

Körülnéztem. Talán százötven négyszögöl az egész. Gyümölcsfák, zöldségeskert, fészer, ház, minden rendben tartva, a kút lefödve, a fészer deszkája frissen olajozva, mellettem pedig vakít a ház friss fehérje.

– Itt marad?

– Maga itt hagyná, ha ennyi mindene lenne? Tulajdonos vagyok, főnök! Egyébként megy minden tovább, mint eddig... Én mindent odaadok ennek a földnek, ő pedig megfizet nekem becsülettel...

Rátámaszkodott a gereblyére:

– Csak egyetlen dolog változik... De az aztán nagyon! Minden marad, csak éppenséggel ezek nem kapnak semmit, még a magját, a vadhajtságát sem...

Odaintett a fejével a házak felé a mező túlsó oldalán.

– Semmit, úgy igaz, ahogy Csumbi a nevem...

– Nincs igaza – mondtam.

– Nekem? Hát akkor kinek van igaza, ha nem nekem? Még egy rohadt paradicsomot sem, főnök úr!

– S ez mire jó?

– Nem sokra! De Csumbinak jól fog esni! Se paradicsom, se paprika, se zöldség, se szilva, se jó napot, se adjon isten, semmi! Menjenek a piacra! És megyek én is. Megfizetem a helypénzt, veszekszek a konkurenciával [sic!], a zsaruval, húzom a kis kocsit – de ezeknek semmi!

Kigomboltam az ingemet, hadd járjon a szellő.

– S ott ki veszi meg magától?

– Hol?...

– A piacon!

– Nem ezek!

– Téved! Ott is ezek veszik meg. És bárhová viszi, mindenütt ezek veszik meg magától. Semmi különbség!

Elgondolkodva nézett rám. A földre pillantott és csak soká szólalt meg újból. Nagyon komolyan nézett az arcomba.

– Valami baj van, főnök?

– Tudja isten! Rossz lábbal keltem fel...

– Akkor nincs baj, ilyesmi előfordul úriemberekkel is. – Megpiszkálta a tüzet, közben egy-egy pillantást vetett felém. Végül megtámasztotta egy fához a gereblyét és a nadrágjához törülve a kezét, elindult felém. Leült és elővette a dózniját.

– Rágyújt?...

– Sok volt az éjjel...

Hátrahajtottam a fejem a frissen meszelt falhoz. Még inkább éreztem a nap melegét az arcomon. Hallottam a papír, a dohány csöndes zizzenését és végül a gyufát, amint meggyullad.

– Azért, ha meggondolom – mondta Csumbi –, hogy ez a szerencsétlen lent fekszik a föld alatt és nem tud semmiről, a nyüvek, meg a kukacok eszik és rövidesen semmi nem marad belőle, akkor nagyon rosszul érzem magam... Piszokul rosszul! Annyira rosszul, hogy szeretném a kezembe venni ezt az egész mindenséget... Jó alaposan a markomba fogni és... Valamikor nagyon jól tudták rólam, hogy mit jelent, ha én valamit a markomba veszek...

Elhallgatott és hallottam, amint messzire fújja a füstöt. Hosszú ideig nem szólt, aztán rátette a kezét a térdemre.

– Ide figyeljen! Mondok valamit magának, amiért nem szabad megharagudnia... Rendben van?

– Próbáljuk meg – mondtam és lehunytam a szemem a sugarak elől.

– Emlékszik még, hogy mit vallottam én arról, hogy hogyan ismertem meg az öreget?

– Igen. Nem úgy volt?...

– Nem. Egészen másképpen volt... Itt csöveztem abban az időben a környéken, mert bent a városban nem voltam jó. Megfigyeltem jól az öreget és tudtam, hogy minden reggel hét órakor pakolja fel a szajrét a kis kocsira és viszi be a házakhoz eladni. Zöldség, gyümölcs, mindenféle... Tíz óra felé jött csak vissza. Nem a pénzét akartam, nem is gondoltam rá, de volt egy biciklije, benn a fészerben, az kellett nekem. Megvártam míg elmegy, bementem és megfogtam a bringát, volt ott valami rongy, azzal letöröltem. Kiderült, hogy mind a két kereke leereszkedett. Levettem a pumpát, felfújtam a kereket, mint aki jól végezte a dolgát, jöttem kifelé a masinával. Az öreg meg ott állt az ajtó előtt, két ujját a sapkájához emelte és azt mondta: „Adjisten”...

– Visszajött valamiért?

– Igen... Ott álltam előtte, mellettem a bicikli. Hát így történt...

– Ennyi az egész?

– Igen! Kivette a bringát a kezemből, megkérdezte, nem akarok-e enni valamit... Bementünk a házba, kolbászt adott meg bort. Én meg azóta is itt vagyok – s ennek bizony lassan már három éve.

– Pontosan annyi. Miért nem mondta el a kihallgatáson így, ahogyan volt...?

Amikor mindenki a nyakamba akarta akasztani a kötelet? Amikor mindenki gyilkosnak nevezett?

– Nem megy olyan könnyen az a kötél...

– Igen! Legalább annyit tudok a szakmáról, mint maga. Az a fontos, hogy valaki elvigye a balhét. Még akkor is, ha kötélről van szó...

– Nincs igaza...

– Persze, miért is lenne...

Hallgatott, aztán elnevette magát:

– Lehet. De én is rossz lábbal keltem fel, nemcsak maga... S ha az embernek rossz kedve van, akkor hallgatni kell – így mondta mindig, amíg élt az öreg, s akkor bizonyára igaz is.

Szűnni kezdett a fejfájásom. Jólesett a tiszta levegő. Valahol messzebb friss szántás lehetett, mert ha megfordult a légjárás, éreztem a föld édes, meleg illatát.

– Hány fok lehet? – kérdeztem.

– Nem tudom. De régen emlékszem ilyen ősze...

– Korán kelt fel?

– Nem... Tavaszig nekem már nem sok dolgom van. Talán nyolckor jöttem ki, meg sem néztem az órát. Kiengedtem a tyúkokat, megfejtem a kecskét, aztán összekapartam ezt a gázt és megraktam az örömtüzet... Bizony isten mondom, nem bánám, ha három napig égethetném...

Felállt és odament a tűzhöz. Kezébe vette a gereblyét és belekapart a levelekbe. Megindult a füst s végül meglobbant valami kis láng és terjedt tovább, egyre magasabbra. Belekapott a szél és vitte a füstöt a házak felé.

– Ha minden jól megy, eltarthat délutánig is – mondta Csumbi –, hadd füstöljön csak szépen, addig sem vagyok egyedül.

Elnéztem a házak felé. Szép rendben sorakoztak egymás mellett. Az utcák egyenesen tartottak a mezőnek, végig lehetett látni rajtuk. Az egyiknek a végében néha feltűnt a tovarobogó villamos, lehetett hallani a hangját, ha úgy fordult a szél. Amikor az

imént végigjöttem az utcákon, az akácok árnyékfoltjaiban elkísért a készülő vasárnapi ebéd illata. Egy-egy udvaron a dróthálós kerítések mögött, túl a rózsabokrok fehér és piros karóin ugyancsak égették a leveleket. Tréningruhás, házikabátos férfiak kotorták a tüzet, gereblyézték a földet. Itt-ott zongora szólt az ablakok mögött, s az utcákon fiúk, fehérruhás lányok kerékpároztak. Vasárnap volt e napnak minden nyugalmaival. Egyetlen pillantással fogtam be újra a távoli képet, a fákat, kerteket, házakat.

– Mi bajuk volt ezeknek az embereknek az öreggel, Csumbi?

– Mit mond...?

– Mi bajuk volt tulajdonképpen ezeknek az embereknek?

– Az öreggel...?

– Igen...

Egy pillanatra ő is a házak felé nézett.

– Semmi! Idegesítette őket – ennyi az egész.

– Semmi több?

– Semmi. Ide a nagy kést, hogy ennyi az egész – de aztán úgy látszik, bőven elég volt.

– Nem tudom elhinni...

– Azt sem, hogy nyugodtan végignézték volna, hogy engem hazavágjanak? Azt sem? Maga tudja a legjobban, hogy hagyták volna...

Rápillantottam:

– Ártatlanul...

– Úgy, ahogy mondja.

Felálltam, nyújtózkodtam és oldalt kerülve, a gyümölcsfák között, enyhe árnyékban odamentem a tűzhöz. Meghallottam a lángok könnyű neszezését, az apró száracskák könnyű pattanását, roppanását, és orromba csapott a csípős, friss illata a füstnek. Az egymáshoz tapadt levelek elváltak egymástól a forróságban és lassan pernyévé omlottak.

– Rossz egyedül...?

– Rossz – mondta Csumbi. – Hiányzik az öreg. Olyan ez, főnök, akár elhiszi, akár nem, mintha engem is kinyiffantottak volna. Nem egészen, de azért mégis...

– Nem segít a kert, meg minden, ami itt van?

– De. Ez jó, nagyon jó... Különben még nehezebb lenne.

– Miért nem próbál meg elmenni valahová pár napra?

– Hová? Nem mondaná meg?

– De – mondtam és a cipőmmel beljebb taszítottam néhány levelet. – Lemehetne Kovácsékhoz Esztergomba...

Felnéztem.

– Üdvözlök magát és azt üzenik, hogy szívesen látják bármikor.

Hallgatott, a gereblye mozdulatlan a kezében.

– Nincs kedve lemenni hozzájuk?

Egészen lassan kivette a cigarettát a szájából. Megforgatta a kezében, megnézte a paraszát.

– Mit akar velük...?

– Nem tudja...?

– Nem!

– Dehogynem! Legalább annyira tudja, mint én...

Hallgatott.

– Hát akkor figyeljen rám! – mondtam. – Magának most azt kellett volna válaszolnia, hogy igen, tudja, miről beszélek. Másodszor: ugye, emlékszik, hogy mit állapított meg a nyomozás az öreg halálának az idejét illetően?

Hallgatott.

– Emlékszik vagy nem emlékszik?

Hátrább lépett, maga elé állította a gereblyét és felnézett.

– És akkor mi van, ha emlékszem?

– Nyugalom, Csumbi! A szakértők azt állapították meg, hogy a halál este hét és nyolc óra között állt be. Így van?

– Persze... És most mi van? Kiderült, hogy nem akkor halt meg?

– Nem! Pontosan akkor halt meg...

– Na látja...

– Maga azt vallotta, hogy a gyilkosság napján reggel a hét-tizenötös gyorsal Szolnokra utazott...

– És nem így volt?

– De...

– Na hála Istennek...

– Pontosan így volt. Aztán azt vallotta, hogy este tizenkilenc-negyvenkor érkezett a Nyugati pályaudvarra. Így volt?

– Pontosan. Nézze meg a jegyzőkönyvet. Én is aláírtam, meg maga is. Maga pedig nem ír alá akármit. Vagy igen?

– Nem, barátom! Én mindig pontosan tudom, hogy mit írok alá és mit íratok alá. A maga vallomása így szólt: tizenkilenc-negyvenkor szállt le a vonatról a Nyugatiban. Bement a söntésbe és megivott három korsó sört...

– Méghozzá két régi haverral...

– Akik tanúsították, hogy maga ott volt a pályaudvaron fél kilencig, és három korsó sört ivott velük.

– Na hála Istennek...

– Fél kilenc körül elbúcsúzott tőlük, gyalog ment a Lucullusig, ott megivott egy kávé, végül villamosra szállt és tíz óra körül érkezett haza. Itt már várták és bevitték a kapitányságra...

– Pontosan így volt!

– Mindez azt jelenti, hogy reggel hét-tizenöt és este tizenkilenc-negyven között nem tartózkodott a fővárosban.

– Bizony!

– Következésképpen maga sem délelőtt, sem délután nem volt itt ebben a házban. Így van?

– Olvassa el a jegyzőkönyvet. Ha az nem szentírás, akkor a biblia sem az.

– Nagyon helyes! – mondtam.

Elővettem a levéltárcámat és kivettem belőle a táviratot. Az eredeti űrlap volt, Csumbi kézírásával. Tizennyolc-harminckor adta fel a főpostán, a Petőfi Sándor utcában.

Megkerülve a tüzet, odamentem hozzá.

– Ráismer a kézírására?

Ránézett a papírra. Egész rövid pillantást vetett rá, aztán elfordította a fejét.

– A maga írása?

Nem válaszolt.

– Ezt a táviratot maga adta fel a gyilkosság napján, este tizennyolc-harminckor a Petőfi Sándor utcában. Ahogyan mondani szokták: saját kezűleg. Így van?

Elővette a zsebkendőjét és anélkül, hogy szétnyitotta volna, megtörölte vele az orrát. Gondosan vasalt, tiszta zsebkendő volt. Visszatette a zsebébe. Sokáig hallgatott.

– Így volt! – mondta végül.

– Na, látja! „Nem utazhatunk. Üdvözet. Csumbi.” Pecsét, bélyegző, és a többi... Tizennyolc-harminc, Budapest. Mit szól hozzá?

Megfordult, odament egy gyümölcsfához, hozzátámasztotta a gereblyét. Úgy maradt háttal fordulva. Telt az idő, csak soká szólalt meg. Egészen csendesen beszélt.

– Mióta van magánál ez a papír?

– Rég...

– Mit jelent az, hogy rég...?

– Nagyon rég... A nyomozás harmadik napján már a kezemben volt.

Gyorsan fordult meg.

– Hogy mondja?

– A nyomozás egész ideje alatt a kezemben volt!

– Igazat mond?

– Igen...

– Ez a papír nem volt az iratok között, és nem szerepelt egyetlen jegyzőkönyvben sem!

– Jól emlékszik, nem szerepelt sehol.

– És egész idő alatt magánál volt...

– Igen!

Alig észrevehetően összehúzta a szemét.

– Akkor ez azt jelenti, hogy magán kívül senki nem tud róla?

– Azt – mondtam.

Elgondolkodva nézett rám, aztán lassú lépésekkel odajött hozzám.

– Adja ide...

– Tessék – mondtam és összehajtogatva odaadtam a kezébe.

Egy darabig forgatta az ujjai között, majd leguggolt és felpiszkálta a parazsat. Amint lángra kapott, odatartotta és egyre forgatva az ujjai között, hamuvá égette a táviratot. Aztán felállt.

– Én azon a napon itt voltam egész délután, pontosabban egészen öt óráig. Szolnokról két órakor érkeztem és három órakor már itthon voltam.

– Én is így gondoltam – mondtam.

Harangoztak. Két templomot lehetett hallani, egyet közelebbről, másikat távolról. Csumbi elmerülten nézte a tüzet, aztán felemelte a fejét.

– Iszik velem egy pohár bort?

– Próbáljuk meg...

Elindult a házhoz. Könnyű piros bort tartott otthon mindig. Elővettem a cigarettámat és elindultam magam is utána. A küszöbön megállt.

– A három esztendő alatt, amit az öreggel töltöttem, ez lesz az első eset, hogy nem úgy teszek, amint azt kérte tőlem...

– Megbocsátja magának – mondtam.

Elnézett az utcák, házak felé.

– Legyen úgy, tiszta szívemből kívánom... – mondta és előre lépve kitarta az ajtót, hogy beléphessek. Sajnáltam a napot, a szellőt. Csak falakat, házat, bútort, szobát, meg ilyesmit ne látnék többet.

## 5. sz. melléklet

Nyugalom (Részlet a Szürke kő című készülő regényből.)

1972. december 24.

Boldogok, akik visszatérhetnek a házba, ahol születtek. Akik beléphetnek az ajtón, melynek küszöbénél valamikor megtorpantak, mert apró és tétova lábaik nem bírtak keresztüllépni rajta. Boldogok, akiknek ágyat vetnek a fekhelyen, amelyen világra hozta őket az anyjuk. Boldogok, akik megállván a ház előtt, széttekinthetnek.

Ali és Haszán az egész délelőttöt kint töltötte a szabadban. Bejárták a legelőt, megtekinthették és hosszan elidőztek a juhoknál – választott bárányfalka volt –, a falu minden esztendőben Ali Jadgár kezeire bízta őket, előtte pedig Ali apjára. Azelőtt Ali nagyapja őrizte őket, s ha megöregszik, majd akkor Haszánon lesz sor. Hosszan időztek a juhok között, aztán felkapaszkodtak az irtáson az erdőig, és kiválasztották a fákat, melyeket alkalmasnak találtak arra, hogy jövő esztendőre új szárnyéket építsenek s ágaikból megerősítsék a karámot, kicserélve törött vagy elkorhadt rúdjaikat. Ali szénégetőt akart csinálni, hogy a fűtéshez ne a faluból kelljen felhozni a szenet. Haszán kosarainak legnagyobb terhe most is az Aziz Pur-Darától vásárolt szén volt. Aziz volt a falu szénégetője és kovácsa is egyúttal, tőle kapta Haszán a köteleket is, melyek olyannyira megnyerték Ali tetszését. Mind ez ideig éppen Aziz kedvéért nem építettek Jadgárék szénégetőt idefenn. A faluban mindennek megvolt a rendje, és ez a rend azt jelentette többek között, hogy Aziz a szénégető, s ekképpen tőle kell vásárolni a szenet. Ebből élt apja és nagyapja is, és minden Pur-Dara időtlen idők óta. Nem szabad tehát másképpen lennie soha. Legalábbis addig nem, amíg a Pur-Darák ezt a foglalkozást űzik. A múlt esztendőben azonban Aziz maga szólta a pásztoroknak – Aliék csak a választott jószággal jártak –, hogy építsenek maguknak égetőt, és készítsék ők maguk a szükséges szenet. Pajekuh öregjei egyetértettek Aziz javaslatával s így aztán semmi akadály nem volt annak, hogy Ali maga is megcsinálja az égetőjét. Aziz tavaszra ígérte, hogy feljön segíteni, nehogy baj történjék a munkában. Alinak és Haszának most csak a helyet kellett kiválasztaniuk, melyet a legmegfelelőbbnek tartanak.

– Aziz okosan gondolkodott, amikor megengedte, hogy égetőt készítsünk magunknak – mondta Haszán.

– Okosan – bólintott Ali –, sok fáradságtól fog megkímélni bennünket és a többi pásztort. Az igazsághoz hozzá tartozik – tette hozzá –, hogy már Aziz apja is így akarta, de

akkor úgy gondolták a faluban, hogy hiányozna neki mindaz, amit a pásztoroktól kap cserébe. Magam még gyermek voltam, de emlékszem, hogy apámnál is sokat beszéltek róla. Nehezen nélkülözték volna Pur-Daráék a sajtot, túró, gyapjút, amit innen a hegyekből kaptak. Így aztán maradt minden, ahogyan volt.

– Azt hiszem, hogy most már mindez nem fog hiányozni Aziznak – mondta Haszán.

– Nem! Sokkal többen vagytok odalent a faluban, sok ház is épült, s így aztán több szén kell, mint Aziz apja idejében. Jól van tehát minden így, ahogyan most lesz. Aziz tudta a dolgát, úgy tett, ahogyan tennie kellett.

– Magam is úgy gondolom – mondta Haszán –, Aziz is meg a falu is okosan cselekedett. Háromszori égetéssel megcsináljuk az egész évre való szenet.

Miután kiválasztották az égetőnek való helyet – egy, az erdőtől eléggé távol eső, gyér növényzetű sziklás oldalt –, tovább haladtak az erdő másik oldalán húzóódó irtáshoz.

Amíg az erdő árnyékában, a száraz ágakkal és levelekkel hintett talajon haladtak, Haszán meg-megállva tekintett körül. Ez volt gyermekkorának végeláthatatlan rengetege, a titkok és sejtelmek birodalma, amely aztán a későbbiekben meghitt játszóhelye, karja és izmai első próbájának színtere lett. Itt lopakodott először egyre távolabb a soha nem látott ismeretlenbe, itt pillantott bele először, erőlködve húzva szét az ágakat, a bokrok rejtelseibe, itt riasztotta fel az első mogyorós tyúkot, melytől ő maga éppúgy megijedt, mint amilyen rettentően szedte tovább a lábait a meghajló ágak között a menekülő szárnyas. Itt vetette az első hurkot a ravasz erdei macskának, és itt találkozott az első félelemmel, amikor a medve alig néhány lépésnyire tőle haladt el lustán cipelve jóllakott bendőjét. Ismerősen volt minden fa és minden bokor, az örökké változó erdő csak köntösét cserélte fel évszokról évszakra, de maradt mindig ugyanaz, amilyennek Haszán először megismerte. Talán vastagabb lett egy-egy fa és szélesebb terebélyt engedett, talán férfivá serdült egy-egy közülük, mely akkor engedte első leveleit, amikor még Haszán maga is kicsiny volt, de ezek a változások az idő végtelenjében történtek, s mit sem jelentettek Haszán szemében. Érezte az erdő nagy nyugalmát s rendjét, valami hasonlót, mint ami a maga életét is jelentette.

Haszán erős volt és boldog. Végezte minden dolgát kicsiny földjén, úgy, ahogyan azt az idő megparancsolta, s ez a föld megadta mindazt, amire szüksége volt. Szerette Náz és Náz gyermeket szült neki. Tisztelte azokat, akikkel napról napra együtt élt. Öregeket és fiatalokat, asszonyokat és férfiakat lent Pajekuhban, akik ugyanúgy, mint ő maga, a két

kezük munkájával teremtették elő mindazt, amire az élethez szükségük van, akik akárcsak ő, hajnalban keltek, és nem szüntek meg tevékenykedni, míg a nap el nem tűnt a hegyek mögött. Jól érezte magát otthon és jól érezte magát a többi ember között. Ismerte gondjaikat és örömeiket, és ők is ismerték az ő gondját és örömét. Úgy élt mindennap, hogy tudta, mi a teendője, ha újból felvirrad a reggel, és tudta, hogy mi a teendője, ha elmúlt a nyár és beköszönt az ősz, vagy eltakarodik a tél és újból tavasz köszönt a világra. Ismerte életének a rendjét, és e rendben tudta mindennek az idejét és mindennek látatját [sic!] is, mely munkája nyomán oly törvényszerűen érkezik el, mint ahogyan a nap felkel az égen, ha oda érkezik az idő. Tudta, hogy pontosan két esztendő múlva lesz új kerítés a háza körül, mert a dolgok sűrűjében akkor kerülhet sor arra, hogy hozzálasson, a tennivalók rendje akkor engedi meg majd, hogy segítséget fogadjon a köfejtéshez és az építéshez aztán. Ugyanígy tudta, hogy Ásráfnak három esztendő múlva lesz kis Ásráfja, mert ő, Haszán úgy véli, hogy akkor lesz szüksége rá, mert tudja, hogy meddig terhelheti még az öreg jószágot.

Mindez azt jelentette, hogy életében alig-alig ismerte a bizonytalanságot azon kívül, amit az idő nyújtott kiismerhetetlen szeszélyességeivel, de amely fölött nem is szabad nyugtalankodni, mert úgysem segíthet rajta az ember. S mert így volt, s mert életének szabályos, a természet ismétlődő rendjét követő s leginkább ahhoz hasonló ritmusa töltötte be a napjait és az esztendeit, alig kaphatott helyet sorsában a véletlen. Eképpen aztán valóban úgy telt fölötte az idő, hogy nem ismerte a legrosszabbat, amit ember ismerhet: a félelmet attól, ami lesz, a rettegést a sorsa felől, a félelmet a jövőtől, amibe nem képes belelátani. Osztozott tehát a föld és a jószág és a természet legközelebb munkásainak áldásában, nyugalmaiban és békéjében. S mert semmit sem ismert kevésbé, mint a bizonytalanságot dolga és eképpen a világ felől, mindig meglepődött és csodálkozott azon az érzésen, mely akkor keríti hatalmába, amikor megérkezve a szüleihez, vagy még annak előtte meglátogatván a nagyapját, a szülői ház földjére, az azt körülölelő kis földdarabra lép. Mert a szülői ház egyet jelent udvarával és kertjével, lépcsőjével és a világra tekintő ablakával. Egyet jelent a legelő lágyan ereszkedő síkjával, a karám rücskössé taposott, immár kőkemény földjével, kerítésének szürke, százszor repedt és hasadt rúdjaival, a völgyek foszló páráival, az egyre messzibb nyújtózkodó irtás rönkjeivel, melyek körül most már szabadon tárulkozva a nap elé füvek, futók és virágok ezrei növekednek, a mérgesen és gögösen feltarajzó sziklakkal és a szüntelenül lélegző erdő hatalmas és méltóságos nyugalmaival, lombjainak koronájával, rengetegének meleg homályával és zörrenő

avarával. Amint szertetekintett mindezekben, amint ezt a földet érezte a talpa alatt, amint megpillantotta körbevonuló rendjüket, s amikor a kicsiny házra tekintett vagy átlépte a küszöbét, akkor Haszán úgy érezte, hogy nem érheti semmi baj. De mi baj érhetné Pajekuhban? Mi baj érhetné lent a háza falai között, vagy mi baj érhetné a földjén, amit lent munkál? Úgy érzi magát, mintha óvó kezek vigyáznák minden lépését, mintha fa, fű és ég, sziklák és hegyek, a bokrok és a lombkoronák, meredélyek és völgyek, mind féltő és óvó karral vennék körül. Teljes valójával átadta magát ennek a csodálatos érzésnek, mely oly könnyűvé tette testét és a lelkét.

Feltekintett a fák sűrűjébe, ahonnan megremegő pászmákban hullott alá a nap sugara, párák fényességbe öltöztetve egy-egy bokrot, valamely fa oldalát vagy egyszerűen csak megsimogatva az avart. Apró bogarak ezreinek szüntelen zümmögése töltötte meg a levegőt, gyors zizzenéssel zörgött fel valamerre a levélszőnyeg, ágak pattantak a feje fölött és ide-oda verődve visszhangos koppanással hullottak egyre lejjebb.

Előreengedte az apját, mély lélegzettel szívta magába a friss dús levegőt, és alig állta meg, hogy le ne hunyja a szemét a ráboruló béke és nyugalom, a végtelen biztonság, a különös és titokzatos biztonság gyönyörűségétől. Elöl már felhasadt az erdő sűrűje, egyre erősebbé vált a fény, elvált a fától, és mintha a hajnal ismételné önmagát, derengett először, aztán, amint egyre közelebb értek a szegélyhez, egyre inkább körülölelte őket a tiszta ég szabadon feltárulkozó világossága. Megritkultak a fák, megsűrűsödtek a bokrok, gyér fű szökött a talpaik alá, és végül kiléptek a nap ragyogásába, eléjük tárult az irtás sebhelyes földje hatalmas csonkjaival és buja, szellőzködő növényzetével. Jártukban megkerülték a legelő fennsíkját s most a másik oldal magasából pillantották meg a karámot és a kis házat. Ásráf békésen, ráérős nyugalommal sétált lent a ház felé, arrább a nyáj immár megnyugodva legelészett és nem hallatszott más, mint a kutya ritka, éles csaholása. A nap már felszívta a ködöt a völgyekből, föl a párát is fáról, fűről és a sziklák oldaláról. Kicsiny volt minden alattuk a megtisztult levegőben, Ásráf játékszamar és a ház játékkunyhó a mesékből. Haszán kikerülve a rönköket, az irtás közepéig haladt, aztán karjával végigtörölte a homlokát, és leemelte fejéről a sapkáját.

Szeme bekalandozta a vidéket, és a házukon állapotodott meg. „Anyám és Náz már bent vannak – gondolta –, az előbb még, amíg mi a juhoknál voltunk, aztán az égető helyét kerestük, egymással szemben ültek, és Náz elmondta, hogy a fia jól van, fürge és csintalan, mint a csikó, jó az étvágya és soha nem tűnik el arcáról a nevetés. Énekel és pajkoskodik, és soha nem hagy békét Náznak, hogy újabb és újabb mesével altassa el. Nem akart-e

feljönni a legelőre? – kérdezi Negine, és úgy várja a választ, mintha egy pillanatig is kétséges lenne, hogy a gyerekek nem volt nagyobb vágya, mint hogy elkísérhesse az apját és az anyját, és megláthassa Neginét és Alit. Negine szeme pedig felcsillan, amikor hallja, és nem hagyja abba a kérdezést az unokájáról. Náz pedig békésen és szívesen ül előtte és válaszol minden kérdésre. Aztán tesznek-vesznek a pitvarban, előkészítenek mindent az étkezéshez. Újra és újra törlik a tálakat, edényeket. Ízesítik a levest és a húst. Negine bizonyára bulgur pilafot készített és asemaszt, mert tudja, hogy Haszán kedvenc ételei. S amíg szorgoskodnak a tűz körül, most már róla, Haszánról folyik a szó. És hiába kérdez Náz, hiába tudakolja, hogy van Ali és hogy van Negine, a szó újra és újra visszaterelődik Haszánra, mert Negine alig válaszol és alig mond valamit magukról, épp csak meghallgatja Náz kérdéseit, már ő kérdez újra. Mit csinált Haszán és hogy van Haszán? Mit tett és mit szándékozik tenni Haszán? Mit dolgozott, és hogyan bírta, hogyan végezte Haszán? És közben rá-rápillant Náz arcára, mert bármit kérdezzen is, nem akar mást tudni és nem kíváncsi egyébire, mint hogy rendben van-e minden, hogy boldog-e Haszán? Milyen jó lenne most ott lenni – gondolta Haszán –, ülni benn a birun, a férfiszoba közepén, érezni a mangál szelíd melegét és hallgatni az épphogy beszüremelő szavakat, a szüntelen és nem múló beszédet, mely olyan, akár a madarak puha csivitelése s mely legalább úgy melegít, mint a mangál parazsa. Az anyja és a felesége beszél, ott vannak együtt s csak fel kell állni, odalépni az ajtóhoz, és láthatja őket, amint jöttére egyszerre emelik fel a fejüket és fogják be őt a szemük sugarába. Jó tudni, hogy ez így van, és hogy ez mindig így van, és soha nincs másképpen, és nem is lehet másképpen. Ez az élet, így igaz az élet, egyedül csakis így igaz az élet. Közelebb lépett az apjához, és levetette rövid, nyitott kabahját, amelyet melegnek érzett már a gyaloglástól.

– Látom, az irtást nézed, apám! – mondta.

– Igen! – felelte Ali. – Az irtást nézem, mert úgy hiszem, van még annyi időm, hogy feltörjem, és elvegyem tőle, amit ad majd! Nem nyugszom, amíg fel nem szántom, mondjon akárki akármit, bár hozzákezdtem volna már akkor, amikor felköltöztem.

– Nehéz munka lesz! Azt mondja mindenki, hogy semmi nem terem majd ilyen magasságban, s hogy amit ma vetsz, azt holnapra elviszi a szél, hogy nyoma sem marad!

– Azt te sem tudod, és senki nem tudja, mert senki nem próbálta!

– Nem hiszem, hogy embereket adna neked a falu, egyedül pedig nem végezhetisz vele. Ketten sem mennénk sokra, én a te helyedben meggondolnám a dolgot!

– Meggondolni csak azt kell – mondta Ali –, hogy van-e még annyi időm, hogy elvégezzem, ha hozzákezek. Az pedig úgy lesz, ahogyan Allah akarja. – Elmosolyogta magát. – Én pedig úgy érzem, hogy Allah tartogat még néhány esztendőt a számomra. Még a tél előtt lemegyek a faluba, beszélek Arasztuzádéval és a többiekkel.

Haszán mosolygott:

– Nem fogják megengedni, apám!

– Hallgass rám, fiam! – mondta Ali. – Pur-Darának az apja azt akarta, hogy a pásztorok szénégetőt építsenek maguknak, hogy ne kelljen a völgyből felcipelni nehéz munkával a szenüket. Pajekuh nem engedte meg. Úgy gondolta mindenki, hogy az öreg Aziznak hiányozna a sajt, a túró és a gyapjú. Aziz azt mondta, hogy akkor legyen úgy, és továbbra is tőle vásároltuk a szenet. Pajekuh bölcs volt, mikor így határozott, nagyon jól tudta, hogy mit kell határoznia. De ha Aziz azt mondta volna, hogy ő ennek ellenére felépíti a pásztoroknak a szénégetőket, mert úgy véli, hogy nélkülözni tudja majd mindazt, amit a pásztorok adnak neki, akkor Pajekuh azt válaszolta volna: magad tudod jobban, Pur-Dara, tudjuk, hogy magad is jól meghánytad-vetted a dolgot, s ha ezt mondod, akkor úgy is kell legyen, építs hát égetőt a pásztoroknak! Mit gondolsz, így történt volna, Haszán?

– Így! – felelte Haszán. – És okosan gondolkodott volna a falu is és Aziz is. Bölcsen és tisztességesen!

– Bizony úgy! De Aziz, fiam, nem mondta újra és aztán újra és megint újra, hogy engedjék csak, mert megél ő a pásztorok nélkül is. Nyilván azért, mert nehezen élt volna meg nélkülük. És maradt minden a régiben! Tisztességesen járt el Aziz, és bölcsen a falu. Pajekuh mindig tudja, hogy mit kell tennie! Magam már kértem egyszer, hogy engedjék feltörnöm az irtást. Azt mondták, nem engedjük meg neked, Ali Jadgár, mert úgy gondoljuk, feleslegesen fáradnál, mert semmi nem teremne meg ott fenn a hegyen. Azonkívül pedig embereket kérsz tőlünk, hogy segítsenek, mert magad egyedül nem volnál képes végezni vele. Mi pedig azt hisszük, hogy az emberek is hiába fáradnának, pedig van mindenkinek éppen lég dolga a maga földjén, vagy a maga háza körül. Maradjon tehát minden a régiben és ne törődj többet azzal a földdel. Én pedig nem ellenkeztem, hanem azt mondtam: legyen, ahogyan akarjátok, de azt nem kívánhatjátok, hogy többet ne gondoljak vele. Úgy beszéltünk tehát, mindannyian, ahogyan beszélünk kellett, s úgy is cselekedtünk. De Pajekuh okos és bölcs. Tudja, hogy mikor szabad ellentmondania és mikor kell meghajtania a fejét fiai előtt. Én tehát mához két hétre az iftárt követő napon lemegyek újra, és azt mondom Arasztuzádénak és a többieknek: engedjétek, hogy feltörjem

a földet. Adjatok embereket, hogy segítsenek nekem, és mához két esztendőre nene berberit hozok nektek, hogy megköstöljátok, ami ebből a földből termett! Meghallgatnak majd, és így szólnak: eredj vissza a juhaidhoz, Ali, és mi majd megüzenjük neked, hogy mit gondolunk! És nem kell hozzá egy hét, hogy hívasson téged Arasztuzáde vagy maga Darendezáde, és így szóljon hozzád: menj fel, Haszán az apádhoz és mondd meg neki, hogy tavasszal felküldjük hozzá az embereket, rögtön amint eltakarodik a hó, s mielőtt még hozzá kellene látnunk a magunk dolgaihoz a földeken. Így lesz, mert Pajekuh tudja, hogy miként kell cselekednie egyszer, s miként máskor, mikor kell hajthatatlannak lennie, és mikor kell meghajtania a fejét, úgy, ahogyan az előbb mondtam neked.

Haszán tudta, hogy Ali igazat mond. Pajekuh nem akart fölösleges munkát adni az embereinek, s ezért megtagadta Ali kérését. De Pajekuh nem veszi el Ali örömét, ha úgy látja, hogy kitart szándéka mellett. Úgy fog történni minden, pontosan, ahogyan Ali elmondotta. Az utolsó hóval emberek indulnak majd el a faluból, takarókkal és élelemmel, és itt lesznek mindaddig, míg új emberek nem jönnek folytatni a munkát, s őket visszabocsátják a maguk dolgát végezni. S ezek az emberek, akik feljönnek segíteni Alinak, későbbben látnak hozzá a házuk javításához, későbbben húzzák fel az új kerítést a házuk köré, vagy a jövő esztendőre halasztják, amit most akartak elvégezni, ennek a télnek a végén. Elvégzik a munkát, amit Ali kedvéért tesznek, és így szólnak majd, amikor búcsúzáskor meghajolnak előtte: Örültünk, hogy kedvedre tehattünk, Ali Jadgár! Allah pedig adjon majd bő termést a búzádból és a kukoricádból, magad pedig éljél még sok esztendőt! Így lesz minden. Pajekuh így fog cselekedni, és Haszán tudja ezt, mert Haszán és Pajekuh egy és ugyanaz. Pajekuh azt gondolja, amit Haszán, és Haszán azt, amit Pajekuh, és nem lehet, hogy egyik mást gondoljon, mint a másik.

Ali maga is tudta, hogy így lesz minden. Összevont homlokával nézett végig az irtáson, rönkről rönkre révedezve a tekintetével, mintha máris munkához akarna látni. Annak idején egy pillanatra sem jutott eszébe, hogy rosszállással gondoljon bárkire is, amiért megtagadták a kérését. Tudta, hogy Haszán is ott ült a többiek között, és amikor Darendezáde megkérdezte, akkor maga is nemet mondott. Ő pedig, amikor meghallotta a fia válaszát, így gondolkodott: Haszán úgy tesz, ahogyan tennie kell, s úgy válaszolt, ahogyan válaszolnia kellett. Haszánt ő nevelte, és Haszán úgy gondolkodik, ahogyan ő maga megtanította rá. Tisztelje a falu törvényeit, és semmiben ne gondolkodjon másképpen, mint ahogyan a falu gondolkodik. Egyetlen törvénye legyen, Pajekuh íratlan és áthághatatlan törvénye, amely elveszi Pur-Darától a túrókat és a sajtot, és amely nem vette el

Pur-Dara apjától annak idején, mert az öreg Aziz tisztességesen kívánt cselekedni, de Pajekuh bölcsen is. És Aziz tisztessége és Pajekuh bölcsessége az, ami magát Pajekuht jelentheti. Haszán pedig ismeri a törvényt és tudta, hogyan kell szólnia. Haszán olyan ember lett, amilyennek ő látni kívánta, olyannak, mint bárki más Pajekuhban, olyannak, mint amilyen ő maga is volt. S ha így van, akkor Haszán boldog lesz, s ha Haszán boldog, akkor boldog ő maga is. Mert mi más lehetne a boldogság, mint látni, hogy a gyermek tudja és ismeri a dolgát, tudja és ismeri mindazt, ami szerint gondolkodnia és cselekednie kell. Hallotta, amint Haszán ellene szól, és azt mondta magában: Haszán boldog lesz! Boldog máris, mert egy Pajekuhval, és nincs külön Haszán és külön Pajekuh, hanem ketten egy és ugyanaz.

Közelebb lépett Haszánhoz és kezét rátette a fia vállára. Gyöngéden közelebb vonta magához, és leintve a völgybe, így szólt hozzá:

– Nézz, ameddig a szemed ellát, Haszán! Hegyek körben és mindenfelé. Úttalan utak, amelyeket jóformán csak magunk ismerünk. Ahhoz, hogy valaki idetévedjen vagy idejöjjön, hegyek és völgyek sokaságát kell megjárnia. Szakadékok mélységén és sziklák ormain kellene keresztülvergődnie. Ezért elkerülik mindig és talán elkerülik a jövőben is. Így van jól! Sokan, nagyon sokan vannak, akik nem is tudják, hogy létezik ez a kis falu, akik pedig tudnak róla, azt mondják: mi dolgunk Pajekuhval és a Pajekuhnak velünk? Éljenek maguknak, és ha ők nem jönnek hozzánk, akkor mi ugyan mit keressünk náluk? Miért másszuk meg a hegyek és bércek sokaságát, ahol a vad is vigyázva lép, hogy a mélységbe ne zuhanjon, vagy el ne sodorja a sziklák zuhanása? Mi pedig pajekuhbeliek nem válaszolunk semmit. Itt van Pajekuh, és körben a hegyekben és völgyeken, csúcsokon és szakadékokon túl minden egyéb, ami nem Pajekuh. A világ: Pajekuh itt és messze minden, ami nem Pajekuh!

## 6. sz. melléklet

A gyermek (Részlet a „Szürke kő” című, készülő regényből.)

1973. március 10.

Haszán, amikor rendbe rakta Ásrátot – jó alaposan megpucolva a hosszú út porától – kitakarította a pajtát a két kecskéje alól. (A kecskéket Más Ovadzsiék fejték, amíg Náz oda volt.) Aztán a két jószágot hátravezetve a kert végébe kikötötte őket a leszedett veteményesbe, hogy egyenek, amit találnak maguknak. Amikor visszatérve be akart lépni a pitvarba, kopogtattak a kapun, és amikor megnyitotta egy tíz-tizenkét év körüli, ragyogó, barna képű, értelmesen villogó szemű, csupa izom és fürgeség kisfiú állt a kapuban, Dzsemál Haszani, Mohammad Haszani unokája. Amint meglátta a kaput nyitó Haszánt, gyorsan és kissé hebehurgyán meghajolt.

– Szálem alejkum! – köszönt, és meg sem várva Haszán üdvözlését, megkérdezte. – Bejöhetek a házádba, Haszán?

– Alejkum Szelám! – mondta Haszán és kedvtelve nézte a fiút, amint türelmetlenül topog a kapuban. – Mióta szokás, hogy valaki ne várja meg, míg illendően fogadják a köszöntését?

A fiú rátette a kezét a félig nyitott kapura és kedves, türelmetlen mozdulattal elsimította a haját a homlokából. A szeme csupa élet, értelem és gyerekes csintalanság volt.

– Ne bolondozz, Haszán! Beszédem van veled! – mondta és gyorsan átbújva Haszán karja alatt, szembe fordult vele. – Tedd csak be a kapudat és hallgasd meg, hogy miért jöttem hozzád.

Haszán becsukta a kaput és csípőre tett kezekkel nézett a fiúra. A gyerek arca tele volt porral, mocsokkal, az egész napi csatangolásnak, játéknak a bizonyosságaképpen, nyitott ingéből kilátszott izmos kis mellkasa, mezítelen lábain pedig ott ült a naphosszat felszedett sár. De piszkos kinézete és szakadt ruhája ellenére is nemes finomság áradt egész lényéből, a szabad szívű, nyílt értelmű gyermekek bája és megejtő ártatlansága. Haszán mosolyogva nézett rá.

– Alláh bocsássa meg neked, Dzsemál Haszani, amiért ilyen nagy fiú létedre még mindig nem tanultál meg illendően viselkedni.

A fiú a szavába vágott.

– Alláhra mondom, hogy ha nagyobb leszek mindent megtanulok, amit csak akartok! De most figyelj rám és hallgasd, amit mondani akarok neked. Gyere utánam, és jól nyisd ki a szemed és a füled...

Megfogta Haszán karján az inget és maga után vonszolva, a favágótuskóhoz vezette. Leültette az engedelmes Haszánt a tuskóra, maga pedig eléje guggolva, kis fadarabot vett a kezébe. Egyik szemét összecsiszpve felnézett, és fontoskodva, titokzatosan mondta:

– Egy hónapomba került, Haszán Jadgár, egy kerek hónapomba, végig az egész ramadan ideje alatt mással sem törődtem, mint amit most hallasz tőlem.

Szeszélyes ákom-bákomokkal húzta tele Haszán lábai előtt a földet.

– Látod...? – mondta végül, és nem várva semmilyen válaszra, sebesen pergő nyelvvel folytatta. – Ez itt a Szege Kebut, ez pedig Kucsak Szavár irtása a forrás fölött. Ez meg a Zeferán völgye, fölötte pedig az a köves oldal, ahonnan Anyi szokta hozni a köveket. Figyelsz reám, Haszán? Ez pedig – tudod mi van itt?

– Nem tudom – mondta Haszán.

– Pedig tudod. Itt van az a bokros rész a kövek fölött, ahol a parittyát csináltad nekem. Emlékszel már? No, látod! És tudod, hogy mi van itt, ebben a bokrosban?

Dzsemál felállt és elhajította a fadarabot. Körülnézett, mintha valóban titkot óhajtana közölni, aztán rámutatva a rajzra, közelebb hajolt Haszánhoz.

– Ott van az átkozott sátánnak a helye, Haszán! Öregapám lelkére mondom, hogy ott van és én találtam meg – senki más! Egy egész hónapomba telt, egy egész kerek hónapomba!

Haszán felhúzta a szemöldökét. Kétkedve nézett a gyerekekre, de a szeme csillogni kezdett.

– Nem hazudsz nekem, Dzsemál Haszani? Valóban igazat mondasz?

– A prófétára mondom, Haszán, hogy igazat beszélek. Ha eljössz velem, magad is megláthatod. Egy egész hónapomba telt. Tudod, milyen hosszú idő az? De megtaláltam a búvóhelyét és megtaláltam a pokolra valón minden kijáratát. Három van belőle. Nem egy és nem kettő –, hanem három! Érted ezt, Haszán Jadgár? És én mindegyiket megtaláltam!

Haszán hitetlenkedve nézett a gyerekekre, de látta, hogy igazat beszél. Egy esztendeje múlt már, hogy egy öreg, szokottnál jóval nagyobb testű, hihetetlenül ravasz róka dézsmálta a baromfit Pajekuh alsó végében az északi sor kertjeit járva végig. A férfiak minden próbálkozása, hogy puskavégre kerítsék, meddő maradt. Hiába leselkedtek rá,

hiába hajtották meg két alkalommal is a Zeferán vidékét, bokrosait, omladékos partjait, korhosait, a rókát nem sikerült kézrekeríteni. Megpillantaniuk is mindössze két alkalommal sikerült – egy szemvillanásnyira látták kopott oldalát, rozsdás farkát – de eltűnt olyan gyorsan és nyomtalanul, mintha a föld nyelte volna el. A fiatalabb férfiakkal együtt Haszán is részt vett a hajtásban, s mert ügyes vadász volt, és nem is egy rókát csípett már nyakon, különösen bosszantotta a sikertelenség.

– Figyelj rám, Dzsemál! – mondta felállva a tuskóról. – Ha igazat beszélsz és valóban megtaláltad ezt az ördögöt, akkor nagyon szép ajándékot kapsz tőlem. De, ha becsapsz, akkor ne kerülj többet a szemem elé, mert Alláhra mondom, hogy kopaszra vágom a fejedet.

Dzsemál előre lépett és megfogta Haszán mellén az inget. Ragyogó szemeiben őszinte méltatlankodás és férfias méltóság ült.

– Ha Haszán Jadgár megmondja, hogy Dzsemál Haszán mikor csapott be bárkit is, akkor most el kell jönnie velem, és meg kell mutatnia azt az embert Pajekuhban!

Kis öklében egyre szorítva az inget nézett Haszán a szemébe. Olyan volt, mint valami kis kakas, amelyik kész viadalra kelni bármelyik pillanatban.

– Rendben van! – mondta Haszán és lefejtette magáról a gyerek ujjait. – Úgy tudom, hogy Dzsemál Haszani még soha nem mondott olyasmit, amivel becsapta volna az embereket.

Megfogva a két vállát így szólt hozzá:

– Figyelj rám, Dzsemál! Azt mondod, hogy megtaláltad a lyukát ennek a sátánnak. Rendben van. Azt mondtad, hogy megtaláltad a másik két kijáratát is. Ez is rendben van. Rókalyuk három kijáratral – nagyon is rendben van. De honnan tudod, hogy ez annak a rókának a lyuka, amelyikről beszélsz?

– Biztos, hogy az övé, Haszán! Magam láttam a két szememmel, amikor bebújt rajta. És nem is egyszer láttam, hanem háromszor egymás után. Először az iftár napján, másodszor tegnap és utoljára ma, mielőtt idejöttem hozzád.

– Ezek szerint már három napja tudod, hogy hol kell keresni, de csak most szólsz róla?

– Igen! Amikor megláttam a helyét, akkor egész délelőtt és egész délben ott ültem, hogy megtudjam, valóban azt találtam-e meg, amit keresek. És tudod, mi történt? Amikor Baba-aziz (Abdul-azizt, az imámot emlegették ezen a néven) a délutáni imát énekelte, akkor megjelent ez az átkozott a bokrok közül, és először úgy tett, mintha csak úgy el

akarna menni a lyuka előtt. Aztán megfordult és bebújt. És másnap is akkor érkezett haza, amikor Baba-aziz befejezte az énekét, és ma is pontosan akkor jött ki a bokrok közül, amikor vége volt az imának.

Hátrább lépett és miután fürkésző szemekkel nézte egy darabig Haszánt, azt mondta:

– És most hallgass rám, Haszán Jadgár! Én egyedül akartam megtalálni ezt a rókát – és meg is találtam. Soha nem mentem a többiekkel, mert kiabáltak, és alig keresgéltek egy kis ideig, elkezdtek mindenféle mást csinálni, játszani kezdtek meg szaladgálni. Egyszer mentem csak velük, többet soha. Aztán, amikor megtaláltam a rókát, azt gondoltam, hogy egyedül állítok hurkot neki és úgy fogom meg. És ezt így gondoltam három napig. De aztán elgondoltam, hogy felállítom a hurkot és ott állok a lyuk fölött, ez a sátán kijön, benne van a hurokban – és én nem tudom majd egyedül megtartani, mert ekkora rókát még életemben nem láttam. Igazat mondok?

– Nagyon is igazat! – mondta Haszán figyelmesen nézve az előtte álló gyereket, amint összehúzott homlokkal magyaráz.

– És akkor elhatároztam, hogy eljövök hozzád és megkérlek arra, hogy segíts nekem. Mert az is igaz, hogy még soha nem állítottam hurkot és nem tudom pontosan, hogyan kell csinálni.

„Pontosan úgy beszél, ahogyan kell – gondolta Haszán és igyekezett olyan komolysággal tekinteni a gyermekre, ahogyan az adta elő a mondókáját. – Így fog beszélni valamikor az én fiam is. Így fog állni előttem és képes lesz elmondani mindent, amit gondol és oda kell majd figyelni a szavaira, válaszolni kell neki és ő majd megmondja, hogy mit szól mindahhoz, amit mondok neki. Ó, bár itt lenne már az az idő! Nem lehet ennél nagyobb örömet elképzelni.”

– Én is csak akkor tanultam meg – válaszolt –, amikor akkora lehettem, mint te.

– És segítesz nekem, Haszán?

– Segítek. Nem is tudod, milyen veszedelmes tud lenni egy ilyen állat!

Átkarolta a gyermeknek a vállát és elindult vele a kapu felé. Lehalkította a hangját és igyekezett úgy beszélni, mint Dzsemál, amikor először bökte ki a titkot, hogy megtalálta a rókát.

– Úgy kell tennünk, Haszán, hogy senki ne tudjon róla, amikor elmegyünk a rókáért. Csak akkor csodálkozik majd mindenki, amikor beállítunk vele Pajekuhba, jó erős

rúdon cipelve a vállainkon. Csak nézni fognak, mi pedig elmondjuk mindenkinek, hogy végeztünk a sátánnal nem kell már féltennie senkinek sem a jószágot tőle. Rendben van?

– Én is így gondoltam, pontosan így gondoltam én is! – mondta Dzsemál.

Haszán kinyitotta a kaput.

– Neked most már semmit nem kell tenned egészen holnapig – mondta és rátette a kezét a fiú vállára. – De találkozunk a námázi diger előtt egy órával Kucsak Szavár erdejénél, s akkor elvégzünk mindent, úgy ahogyan kell. Rendben van?

Dzsemál nem figyelt rá. Összehúzott szemekkel nézett maga elé, teljesen a gondolataiba merülve.

– Rendben van? – kérdezte újból Haszán.

– Rendben ... – mondta Dzsemál, de csak később emelte fel a tekintetét.

Figyelmesen nézett Haszán arcába, mintha minden egyes vonását külön-külön akarná megszemlélni. Aztán eltekintett a kerítés fölött a hegyek felé.

– Mondd csak Haszán! Igaz, hogy ezen az őszen te is azok között leszel, akik keresztülmennek a hegyeken?

Haszánt váratlanul érte a kérdés.

– Igen! És neked megmondom, hogy örül a szívem, amiért Pajekuh engem is azok közé sorolt, akik útra kelnek majd. De miért kérdezed?

Dzsemál elgondolkodva nézett rá.

– Most nem mondom meg neked, Haszán Jadgár! Még meg kell gondolnom azt a sok mindent, ami az eszembe jutott. De holnap egy órával az imám éneke előtt ott leszek Kucsak Szavár irtásánál.

– Ketten megyünk és hárman fogunk visszajönni – mondta Haszán nevetve.

Dzsemál szemei felcsillantak.

– Végig egész Pajekuh-n, igaz Haszán? Ó, bár már holnap lenne! Elmehetek?

– Menj!

Dzsemál kilépett a kapun és már eltávolodott néhány lépésnyire, amikor megfordult és karjait keresztbe fonva a mellén, sietve meghajtotta magát.

– Ég veled, Haszán!

– Szelám! – mondta Haszán és betéve a kaput, elindult a házba a dolga után.

## 7. sz. melléklet

Petőfi Petrich Somáéknál (*Drámarészlet*)

1973. július 14.

(Petrichné jön a konyhából, a kis szolgálólánnyal teknőt hoznak.)

Petrichné: Úgy lelkem, ügyesen... Ide kifolyatjuk szépen... Húzd ki a dugóját... úgy, ügyesen... (a tornác mellett, az árokba engedik a vizet). Jól... egyem a kis zúzóját, csak úgy csapkodott a kis lábacskaival ... Na, eredj lelkem, vidd a teknőt és láss a dolgodhoz ...

Petrich: Már megint Zoltánka körül forgolódsz...?

Petrichné: Megfürdettük a kis aranyomat...

Soma: Miért nem a dajkának szólt, édesanyám, hogy segítsen a teknőt kihozni?

Petrichné: Mert annak most szoptatni kell, fiam...

Soma: Engem édesanyám szoptatott s mégis megvagyok.

Petrichné: De nem is haraptad úgy össze a mellemet, mint ez a Juliskáét... Bizony még most is meglátszik a nyoma.

Petrich: Nehéz dolog azt orvosolni.

Petrichné: Nem csoda, ha elapadt a teje szegénynek. Meg aztán ez a nagy vándorlás sem való egy asszonynak ilyen állapotban. Egyik nap itt, a másik nap ott, ahogy a Sándor megyen.

Petrich: Meg vagyon írva: asszony kövesd az uradat.

Petrichné: Hát követi is becsülettel, de ennek is vége lehetne már egyszer.

Soma: Talán még tetszik is neki.

Petrich: Életre való menyecske... hála istennek.

Petrichné: Sándor hol van?

Soma: Elbújt magába, ahogyan szokott...

Petrich: Lenn van a kertben. Valami színdarabot ír.

Soma: Egy verset Júliához...

Petrich: Hát máshoz ne is, ha a feleségébe szerelmes... Sok bajod van neked Juliskával,  
Soma!

Soma: Nincsen énnekem különösebb... De ha én asszony lennék s a férjem olyan gondban lenne, mint Sándor van, akkor én nem csináltatnék új ruhát magamnak, nem azon járna az eszem, hogy van-e jó varrónő erre felé?

Petrich: Asszony dolog ez...

Petrichné: Hadd csináltasson végre. Amikor az apja kastélyából elment Sándorral egyetlen sötét szobába, ahogyan magad is mondtad, akkor nem csináltatott. Hát most készíttessen, ha kedve telik benne...

Petrich: Ha készített is – nem az az ő gondja. Hanem az, ami mindig is volt: hogy úgy legyen az ura mellett, hogy annak a pályáját semmiben ne akadályozza. Becsületes dolog. Neked meg az a bajod fiam, hogy sokat fáj a fejed...

Soma: Ebben aztán igazsága van...

Petrichné (aggodalommal): Mit mondott Sándor? Ha készen lesz a kocsis, elmennek Aradra?

Soma: Azt majd Sándor mondja meg...

Petrichné (aggodalommal): S mit akar ott Sándor?

Soma: Megtudni, hogy miben törnek a fejüket az urak... Hiszen ott van már mindenki, vagy odakészül Damjanichhoz, ami igaz, az igaz: onnan már csak egy lépés Törökország...

Petrichné: Elmenne innen asszonnyal, gyerekekkel?

Soma: Attól tartok, édesanyám, hogy még ha nem is határozott, de ilyesmit forgat a fejében.

Petrichné: Óh, édes Istenem, ne engedd Somám. Hová lenne ezzel az asszonnyal meg a gyerekekkel...?

Petrich: Arad az vár, asszony, s ott van Damjanich benne...

Petrichné: S maga azt hiszi, hogy ott maradna benne? Menne ahhoz a polákhhoz, Bemhez...

Petrich: Az egyetlen, aki igazán tudja, hogy ki az a Petőfi Sándor.

Petrichné: Tudja hát, annyira, hogy kétszáz pengő forintot küldött neki, csak hogy magához csalogassa, csak hogy békén ne maradjon.

Petrichné: Akkor küldte neki, amikor Sándor most Pesten jószerint a kosztját sem tudta megfizetni, amikor a jó barát Arany János megírta neki, hogy vigye a gyerekeit, mert nem csinál több gondot belőle magának – nem úgy, ahogyan te fürdetgeted. S amikor a miniszterek hintóval promenádoztak Pest utcáin a nagy dicsőségben, neki meg nem volt, aki egy fillért is adjon költeményeiért...

Soma: Ez bizony így volt...

Petrich (legyint): Bemet meg talán csak a jóisten találja meg, ha ő nem akarja...

Petrichné: Hiszen éppen az, hogy ő találja meg a Sándort, még ha a föld alá bújik is...

Petrich: Nem a föld alatt van az, hanem itt a kertedben és végzi a dolgát!

Petrichné: Azért találja meg még itt is, ha éppenséggel az jut az eszébe, mintha önélküleverekedni sem tudna!

Petrich: Könnyebb, ha ő is ott van, az már szentigaz...

Soma: Ha nem Bem, akkor majd megtalálja az orosz, meg Haynau...

Petrich: Van, édes fiam, akit senki nem keres... értem sem tölti az idejét, meg fogyasztja a papírját senki, mert öreg vagyok már... lassan semmire sem jó... Bár keresnének!

Petrichné: Én meg azt mondom, hogy ne keresse és találja senki! Hanem hagyjanak már békét a szerencsétlennek. Nem volt még elég? Gyerek még – akár házas ember, akár nem s egy perc nyugalma nem volt még az életben. Nem nyugszanak amíg idő előtt el nem pusztítják? Mert azt akarja mindenik. Az egyik így, a másik meg másképpen... (alig győz az indulatával).

Petrich: Nehéz! Nem akármilyen sors...

Petrichné: Az a kocsi sem véletlenül tört el ma reggel. Az isten is akarja, hogy békén maradjon immár Juliskával, meg a gyermekével...

Petrich (legyint): Kocsi...? Tört az már én alattam is, amikor hozzád mentem, mégis megvagyunk...

Petrichné: Mégpedig, édes uram, Sándor nem megy innen sehová!

Petrich (évődve): Nocsak...! Nézd csak anyádat, Soma!

Soma: Itt meg Haynau pribékjei találják meg, édesanyám. Talán egy hét sem telik bele.

Petrichné (körülnéz, csendesebben): Nem találja meg, édes fiam!

Petrich: Mert mit Haynau – ha anyád nem akarja...?

Petrichné: Igazat szólt! (közelebb lép a férfiakhoz) Akárhová menne is innen Sándor, csak a vesztébe vezetne az útja. Az én szívem mindig megmondja nekem a rosszat. (Petrichhez) Tudja maga azt jól! Sándor itt marad és nem találja meg senki, még ha a földet magát is felforgatják utána.

Petrich (egyre ironikusan): Ez a beszéd...!

Soma: Mire gondol, édesanyám?

Petrichné: Arra, hogy beszéltem én ezzel a Laji gyerekkel...

Petrich (a műhely felé int): Ezzel az én legényemmel?

Petrichné: Vele. Ő meg mással...

Petrich: Haynauval...

Petrichné (nem zavartatja magát): Ő meg bátyyával, aki pákász ember a sárrétben. Az elvinné magához, be a lábba Sándort. Ott aztán senki nem találhatja meg. Még aki itt nőtt fel, az sem tudja az útját annak.

Soma (elgondolkodva): Mond valamit...

Petrichné: Azt mondom, ami legjobbat tehetni.

Soma: Hát Júlia, meg a gyermek?

Petrichné: Azok meglehetnének akárhol. Itt is minálunk. Őket aztán senki nem bánthatja Sándor dolgáért. Aztán, ha már lecsöndesedett, mehetnének akár Erdődre...

Soma (nevet): Oda aztán legkivált... ipam uramhoz.

Petrich: Amikor mi csendeszik meg?

Petrichné: Azt én nem tudom, de a mi rossz jön, édes uram. Három nap alatt még az égzengés is elmúlik, akármekkora legyen...

Petrich: S eképpen múlik majd el, ami ránk szakad, ha szakad, az is... Ugye?

Petrichné: Semmi nem tart a világ végéig. Lecsillapszanak Sándor körül is majd...

Petrich: Úgy hiszed? (Somához) Asszony beszéd ez, fiam. Mert nem más, Sándor ellen adta ki Bécs az első körözést. Mert én másról nem halottam, hogy akadna. (Petrichnéhez) Aztán mit csinálna a te Sándorod ott a zsombékon? Kuruttyolna?

Soma: Meg kell ezt gondolni, édesapám. Nem bolondság ez.

Petrich: Nem ha Sándor is Pákász lenne... Bízisten!

Soma: Hát mert éppenséggel nem pákász, hanem költő, aki többet jár odafent a fellegekben, mint a földön a két lábával, azért kell ő helyette törni a fejünket, hogy mi legyen vele ebben az istenverte időben, ami ránk következik.

Petrichné: Úgy, fiam, úgy...

Petrich (nagy szünet után súlyos nyomatékkal): Én egyszerű csizmadiamester vagyok, fiam, aki sem a piktúrához, sem a politikához nem értek. De azt tudom, hogy Petőfi Sándor dolgában senki ne próbáljon okosabb lenni, mint ahogyan ő maga kíván cselekedni. Még a holtában sem, ha neaggy isten úgy hozza a sorsa. Mert ha mást nem is, de azt, hogy kifajta lélek ez a Sándor, azt tudom! Szeresd, s ne legyen dolgod vele, hogy miként kíván cselekedni!

Soma (maga is izgalommal): Akkor hát hadd tudja a nemzet is, hogy mivel tartozik neki! Hogy oltalmazza!

Petrich: Petőfi Sándor meg a nemzet jobban tudja a dolgát egymással, mint egy-két ember, mi magunk, akik itt beszélünk róla! S az bizony nem néhány ember szaván múlik, de nagyobb törvénye van annak. (Petrichnéhez) A víz közé, a zombékra – azt, aki mindig oda ment, ahol legnagyobb lánggal égett a tűz?!

Soma: Nem is egyébbel, de annak a sebével van tele, már-már pusztulásig.

Petrich: Maga tudja a gyógyulását.

Soma: Ahhoz is kell az idő.

Petrich: Messze attól, ami gyógyíthatná, ugye? Be a sás közé?

Petrichné (hízkelkedve, csillapítón): De édes uram... Akkor csak a Sándornak kell szólnia benne. Mi rossz van abban, ha mi így gondoltuk a féltésünkben?

Soma: Az ám! Maga mondta, édesapám. Hát akkor hadd szóljon a Sándor. Anélkül úgyszincs foganatja annak, amit mi beszélünk itt édesanyámmal...

Petrich (felemelt kézzel, jelentőségteljesen): Akkor pediglen, fiam, el kell mondanotok őneki – oda állani eléje és elmondani, úgy, ahogyan itt nekem elmondottátok!

Petrichné: Óh, édes istenem... Be kegyetlen idő...

## 8. sz. melléklet

Petőfi Petrich Somáéknál (*Drámarészlet*)

1973. október 6.

*Bonyhainé:* Sándort nem zavarom?

*Júlia:* Azt még neked sem engedném! (kedvesen) Lenn van a kertben, a színdarabját írja...

Petrich néni nem jön?

*Petrichné:* Én az ebéd után nézek, kedveseim. Eredjenek csak szépen.

(Júlia, Bonyhainé be a konyhába)

*Petrichné:* (Miközben maga is indul) Somám! (Körül néz) Ne fe-feledd [sic!] Sándort...

(már az ajtóban) Óh, istenem, istenem, mennyi baja van az embernek! (Be a konyhába)

(Soma odahagyja a vásznat, kertet. Középre jön, nyugtalanul tesz néhány lépést erre, arra. Ujjaival megszorítja a halántékát. Így indul vissza a tornácra)

*Petőfi:* (A kertből jön, papír, írószerszám nála. A kiskapuban megáll egy pillanatra, szeretettel nézi Somát. Aztán kedvesen, évődve szól) Mondtam már, Somám, ki kell húzatni az ebadtát, ha már nem hozatsz rá orvosságot Gyuláról, a számvevő urammal!

*Soma:* (megfordul, örömmel) Előkerültél végre?

*Petőfi:* (bejön az udvarba) Nagyon fáj a fejed, Somám?

*Soma:* Nagyon, az ördög vinné el! Ne törődj vele! (Őszinte érdeklődéssel) Hogyan haladtál?

*Petőfi:* Kész a penzum!

*Soma:* S nem gyulladt még lángra Eperjes...?

*Petőfi:* Az nem! De mondom neked, Soma: ha a zsarnokság a költő pennájától, oly mély sebet kaphatna, mint amilyen mélységről az én haragomnak szavai születnek, bizony nyomát sem találnád már ezen a földön egy gazembernek sem!

*Soma:* Most már tudom, hogy ma is megkapta a magáét Karaffa, odalenn a kertben...

*Petőfi:* Meg! Az istenekre mondom! S ha egyébtől lenne is, hát ezektől a szavaktól ne legyen nyugalma még haló porában sem. (A konyha felé int) Júlia volt már kint a gyerekekkel?

*Soma:* Vendége van. Bonyhainé jött át megnézni az új ruhát...

*Petőfi:* (Mosolyog) Félti már a számvevő urat, a tekintetes asszony!

*Soma:* Okkal teszi! Meg aztán, akit szeretünk, azt féltjük is.

*Petőfi:* (Elgondolkodik) Igazad van! Mert a zsarnokság nem ismeri a kegyelmet, Somám! Éppen mert erőszakon nyugszik, az erkölccsel mit sem kezdhet, hacsak nem akarja maga magára dönteni a házát. Tudja, ha nem is érti, hogy mitől fél ez az asszony...

*Soma:* Az idő parancsolja, hogy azon kezdjen töprengeni az ember, hogyan mint legyen ezután.

*Petőfi:* (Elgondolkodva tesz néhány lépést) Tudod, hogy én meg mi fölött gondolkodtam el újólá most a kertben, míg ezzel a sátánfajzat Karaffával, meg a hóhéraival birkóztam?

*Soma:* Hogyha sátánfajzat valamennyi, akkor hogyan lehetne őket a pokolra juttatni!

*Petőfi:* Azon, barátom, hogyha ezek valamennyien, mind a szabadság eltiprói oly bizonyossággal felismerik az igazság, a tisztesség szavát, s azt legnagyobb veszedelmüknek tartják, akkor ők maguk tudva tudják, hogy rosszak a velejükhöz!

*Soma:* Ha ugyan tudják...

*Petőfi:* Tudják! S ez nem kevesebbet jelent, de azt, hogy bocsánatra nem tarthatnak számot ezen a földön, s reményem, hogy az égben sem. Mert, ha valaki öntudatlanul vétkezik, annál hajlunk az elnézésre, s igazul is cselekszünk akkor. De ki a maga szántából szegődik a bűn szolgálójává, az méltó az elítélésre.

*Soma:* Messze mégy, Sándor! Honnan tudná, ki csak magafaját lát maga körül, s hasonlóan cselekedni, hogy maga rossz úton jár? A másik meg beleszületik a bíborba. Honnan tudná, hogy az elnyomottak véréből piros az?

*Petőfi:* A lelkiismerettől, amely mindannyiunkban benne lakozik, míg csak el nem üzzük magunktól. Aki rossz, az maga határozta el, hogy gazember lesz. Somám! Mert együnk sem születik azzal a tudással, hogy jóról és rosszról fogalma legyen, de azzal a képességgel mindannyian, hogy idő teltével megkülönböztessük őket. Oly törvénye ez az ember voltunknak, mint a fának, hogy kellő nagyságra növekedvén rügyet hajtson. De míg a zenge fácskát mostoha körülmény ebben gátolhatja, az embert semmi ebben meg nem állíthatja.

*Soma:* Ismerős szavak, bizony!

*Petőfi:* S addig nevezheted embernek magad, míg meg nem feledkezel róluk. Mert császár, király, diktátor, véres kezű hóhér, mind e nép elnyomói maguk megfeledkeztek róla, hogy valamikor részesei voltak az ember legfőbb erényének: tudták ők is az erkölcs örökké élő, legszentebb törvényeit. Tudták, mert ember létük természete

volt ez a tudás! De, mit nekik? Eldobták maguktól, hogy semmi ne vethesse korlátját leghitványabb ösztöneiknek. Ej, barátom, beh látom lelküknek minden mocskát! Beh hallom undorító nyüszítésüket a hatalom után, melyben aztán odavethetik a gyeplőt az ördög paripáinak a nyakába! Bizony maguk taszították ki magukat az emberi társaságból és maguk adták a kezükbe az ítélet pallosát!

*Soma:* Jó lenne, ha valóban maguk adnák oda azt a pallost!

*Petőfi:* A jogot adták a népek kezébe, hogy az ember becsülete és méltósága nevében a fejükre emeljék azt! (A kezében levő papírt és írószerszámot a tornác párkányára helyezi. Felindultan.) Tudod, hogy mi a forradalom, Soma? Az embermilliomoknak mindig újuló protestálása a szentséges törvényekért, melyek a lelkiismeretünkből fakadnak. A jóság és a tisztesség tudásának türelmét veszített haragja az emberségből kivetkőzött gonoszak ellen. Megújul szüntelen, mert emberi természete táplálja egekig lángoló indulatát a testvériségért, jogért és szabadságért! Emberi valónknak mily mélységében élhet mindez a törekvés, ha mégoly szolgaság évezredek sem voltak képesek elpusztítani!

*Soma:* Majd elfelejteti Bécs és minden oroszok cárja. Ha mással nem is, de velünk magyarokkal...

*Petőfi:* Így hitte tán Karaffa is, Somám! Így Cézár és Lajos is, a franciák királya! Mily dicső vég: egyiknek így, másiknak úgy kellett a pokolba mennie! Pedig egyfajta tudatlanság áldozatai voltak mind a ketten: úgy hitték, hogy hosszú szolgaságban megfélelkezik a nép mindarról, ami természete szerint a tulajdona! S nem számolt egyikük sem azzal, hogy miként a keserves úton vándorlók őrszemet állítanak az éjszakában azonképpen az emberiség is vigyázót rendel magának. Strázsát a történelemben, hogy messzehangzó szóval kiáltssa a veszedelmet. Hogy serkentsen ha halálos álmra adná a fejét. Hogy mind az őrizők ne szűnjenek meg szavukat, mint a fáklyát adva egymásnak, kiáltani az útra vezénylő szózatot: serkenj és indulj, míg szíved törvénye szerint nem élhetsz! A költők ők, Somám! Őket rendelé magának az emberiség, hogy ne szűnjenek meg prédikálni a jó erkölcs örök szabályait! Hogy magasra emeljék, a szenvedés árja fölé a becsület törvényeinek kőtábláit. Hogy amit az emberi köz megfogalmazott, azt fennhangon hirdessék, akkor is, amikor meggyötörtetésében a nép már megfélelkezne róla: a méltóságos emberi élet vágyát és parancsát! És nem lehet oly sötét az éjszaka, hogy e csillagok ne ragyogjanak és ne mutassák a célhoz vezető irányt, reményt adva szüntelen a megfáradottaknak.

Senki vállára ily nagy felelősséget nem rakott az emberi nem és senki oly hűséggel nem végezte szolgálatát, mint e költők!

*Soma:* Szép, Sándor, szép! S igaz is talán...

*Petőfi:* Nem tudsz igazabbat! Ők voltak mindig, kik üstökösként jártak a forradalmak előtt, ők táplálták és szították a nép haragját, míg annak lángja a zsarnokig fel nem ért! A szabadságnak majdan földrészekén átzengő harangjait ők kondították meg először végig az évszázadokon! Ők vitték a testvériség, az egyenlőség zászlaját a felkelt nép előtt s ő általuk mondatott ki a parancs: halál a nép ellenségeire!

## 9. sz. melléklet

Otthon (Részlet A szürke kő című készülő regényből.)

1975. október 25.

A ház olyan volt, amilyennek Haszán, vagy maga Ali Jadgár gyermekkorában megismerte. Ali nagyapja sem tudta megmondani, hogy mikor építették. „Amióta Jadgárok élnek, azóta áll ez a ház, és állni fog mindaddig, amíg Jadgárok élnek” – szokta mondani Alinak, amikor az még kicsiny gyermekként feljött hozzá a legelőre, szüleivel. És valóban, a legöregebbek sem emlékeztek arra, hogy valamikor is nem ezen a helyen állt volna ez a ház, és nem így nézett volna ki, ahogyan most, amikor Aliék laknak benne. Semmiben nem különbözött a többi pásztorházaktól az Elborz vidékén, a falu házaitól is csak annyiban, hogy nem volt körülveve a szokásos kőkerítéssel, mely elzárta volna az avatatlan szem elől. Közvetlen az erdő szélében épült, a legelő végében, de amióta Ali hozzálátott az irtáshoz, egyik oldalról, az élettelenül heverő rönkök és a pusztuló facsonkok tekintettek le rá. Az erős kőalapzatot nem volt képes megrontani az idő, miként nyomtalanul múlt ez az ugyancsak kövekből, szépen és gondosan faragott kövekből emelt falak fölött is. A tető viszont friss volt rajta, enyhén ereszkedő gerendázatát Ali húzta rá két esztendeje, amikor felköltözött Neginével, hogy átvegye apja helyét a juhoknál. Erős szélnek, viharoknak, szakadó esőnek épített alkotmány volt, mely első látásra is olyannak tűnt, melyet évszázadok makacs és kemény ostroma ellen emeltek. Mindig az öreg Jadgárok lakták, kik bölcssek volt ahhoz, hogy megőrizzék az utánuk jövők számára. Az erdő felől – abba az irányba emelkedett a könnyű lejtő – mély és kövekkel megerősített árok óvta az esők és a talaj vizétől, s ugyancsak ezt a védelmet szolgálta a ház két oldalában, a falaktól néhány méternyire kiképzett ciszterna is. A ház előtt álló kuré, a deszkákból emelt pajta és távolabb a karám volt c[ ] (?) időnként új szint öltött. Egyiket újra rakták, ha kövei túlságosan kiégtek a tűztől, másoknak a deszkáit cserélték hol itt, hol ott, az esztendők során, akárcsak a karám rúdrait, oszlopait, ha az idő úgy hozta magával. Békesség, nyugalom és az állandóság érzése töltötte el azt, aki végigtekintett e lakóhelyen.

Ez a gondolat és érzelem töltötte el Haszánt is, amikor apját követve belépett a pitvarba, mely konyhául is szolgált egyben. Azonnal megérezte a ház illatát, s az a különös hangulat kerítette hatalmába, melyet csak olyankor érez az ember, ha gyermekkorának színterére lép. Nem változott semmi ebben a kicsiny házban, minden olyan volt, amilyennek apró gyermekkorában megismerte. Tálak, edények, tűzhely a pitvarban,

nagyanyja kicsiny ülőkéje, melyen megpihenni szokott, ha úgy hozta a sorja, hogy ülve is elvégezheti a tennivalóját. A döngölt, kemény föld, mely a tűzhely előtt mélyebb volt, mint máshol, nyomaként az asszonyi lábaknak, melyek ki tudja mióta végezték itt a munkájukat. Jobbra, az enderum ajtaja megkopott szövetfüggönnyel takarva, mely gondos foltozások és varrások nyomát hordta magán, balra, a bírún nehéz bőr takarója, mely súlyos ráncokat vetve omlott egészen a földig, s amelynek elkészítésében maga Haszán is részt vett nagyapjának az oldalán. Rátekintve emlékezett a puhára cserzett bőr szagára, ahogyan karjaiba fogva odavitte a nagyapjához, aki a ház küszöbén ült és éles késével ügyesen metszette egymáshoz az egyes darabokat, és hallani vélte az öregember hangját, ahogyan oktatja őt. Mindez csak egy pillanatig tartott, mint általában az egy-egy tárgyról felvillanó emlékkép, mely éppoly gyorsan illan el, mint amilyen hirtelen támad fel az ember tudatában. Rögtön utána a mangál melegére gondolt, mely bent, a leomló bőrtakaró mögött már minden bizonnyal szelíden sugározza szét a meleget, betöltve az egész helyiséget. Ennek a mangálnak a paraszához és ennek a szobának a melegéhez fűzte emlékeinek egész sora, legszebb percei és órái egész gyermekségének. Itt hallgatta apjának és nagyapjának a beszélgetését az elmúlt dolgokról éppúgy, mint amiképpen itt hallotta az első szavakat, melyek emberekről és jószágról, földről és munkáról, és a falu minden dolgáról szóltak, itt hallotta először, hogyan szól fiához, az ő apjához az öreg Jadgár, és hogyan beszél apjával Ali. Itt ült először úgy a férfiak között, hogy immár meghallgatták az ő beszédjét is, és nagyanyja itt rakta eléje először úgy az étket, ahogyan a férfi elé rakják Pajekuh asszonyai. Mindez az emlék feltámadt benne, és legszívesebben máris eltolta volna a bőrfüggönnyt, hogy leülhessen megszokott helyére apjának a balján, és benyújthassa a lábait a takaró alá mely körbefogja a mangált, s amelynek mintázatát és díszének minden apró részletét oly jól ismerte.

Anyja és Náz egymás mellett álltak, amikor a két férfi belépett a pitvarba. Nyilván hallották a közeledő lépteket, annyiba hagyták a beszélgetést, melyet munkájuk befejeztével folytattak tovább, s immár fedetlen arccal, meleg asszonyi mosolygással fogadták az érkezőket, és Haszán látta, hogy mindkettőjük tekintete őt keresi meg elsőnek. Náz csak egy pillantást vetett rá, és rögtön utána lesütötte a szemét, anyja azonban ugyanazzal a tekintettel nézett rá, mint amikor először megpillantotta. De most mást is mondott ez a tekintet finom, alig észrevehető kérdés ült benne: „Nézz körül – mondta Nagine pillantása –, minden ragyog a tisztaságtól, nézz a tálakra, melyek fényesre pucolva és törölve várnak téged, nézz a tűzhelyre, melyen ott vannak kedvenc ételeid, a polcokra,

melyeken letakarva ott sorakoznak mindazok a dolgok, amelyeket leginkább kedvelsz, és várják, hogy megkóstold őket. Ugye, tudod, hogy bent már vörösen parázslik a szén, s hogy párnáid frissen és tisztán várnak téged? Nézz körül és tudd, hogy minden tisztaság és illat, minden munka, mely egy hete eltöltötte napjaimat, miattad volt, és a te érkezésedet várta. Nézz és lásd, hogy itt minden téged köszönt, mert semmi sem fontos ebben a világban, csak az, hogy te létezel, s hogy anyád újra otthonában köszönthet téged, s hogy nem érezte semminek a fáradságát, míg ezért szorgoskodott.”

Hangosan azonban csak annyit mondott:

– Légy üdvözölve apád házában, Haszán!

Náz még egyre lesütött szemmel elmosolyodott és kecses, ringó lépéseivel a pitvar sarkába ment. Vizet töltött, megvárta, míg Haszán és Ali levetik a papucsait, s akkor odamenve eléjük tartotta a tálát, hogy megmossák a kezeiket. Negine mögötte állt, és két tenyerén előnyújtotta a kendőt, hogy megtörülközhessenek.

– Éhesek vagyunk, Negine! – mondta Ali, és vidám, évődő pillantást vetett Neginére, mintha azt mondaná: most már mindent odaadhatsz neki, amit főztél és süttöttél, és cserélgetheted előtte a tálakat, amíg a kedved vagy az étvágya tartja.

S amikor Haszán megtörölte a kezét, akkor elvette a fia kezéből a kendőt, és könnyed mozdulattal Negine vállára vetette. S ettől a mozdulattól, ahogyan Ali játékosan nem a kezébe adja, hanem a vállára dobja a kendőt, az öreg Negine szemei megpárásodtak, s úgy érezte, hogy minden öröm, mely reggel óta uralkodik benne, most ettől a semmiségtől, férje kis, játékos mozdulatától fog kicsordulni a szemeiből. Megfordult, és miközben szaporán pislogott, a birun ajtajához lépett és elhúzta a nehéz bőrtakarót, hogy a férfiak beléphessenek a szobájukba, s amikor Haszán, követve az apját, elhaladt előtte, akkor kezét felemelve, úgy, hogy Haszán világért se vegye észre, ujjaival megérintette a fia ruháját.

Bent Ali elfoglalta a helyét a mangál belső oldalánál, szemben az ajtóval, aztán rászólt az illendően várakozó Haszánra.

– Foglald el a helyedet, fiam! Köszönet illesse Alláht, amiért megengedte, hogy újra a házamban láthassalak!

– Alláh adjon hosszú életet neked, apám. Olyan erőben és egészségben, ahogyan látlak téged!

Leereszkedett a sarkaira, majd felemelve a könnyű takarót keresztbe rakta alatta. Úgy volt minden, ahogyan gondolta és ahogyan várta. Szelíd meleg a szobában, s dőseken

frissen fésülve a juhbőr takarók, a falak mentén sorakozó három láda fényes a pucolástól, érezni még az olaj szagát, mellyel Negine tisztította őket, és ugyanaz a szag árad a padló deszkáiból is, melyeken egyetlen porszemet, vagy akárcsak egyetlen elhullajtott szőrszál sem találni az ágy takaróiból. A falak, akárcsak kint a pitvarban, frissen meszelve fehéren ragyognak a kicsiny ablakon beáramló világosságban. Ismét eszébe jutott a nyarak sokasága, melyet gyermekkorában töltött itt a nagyapjánál. „Milyen különös – gondolta –, házam, asszonyom és gyerekeim van lenn Pajekuhban, ott vannak barátaim és társaim valamennyien, akik férfivá nőve is társaim és barátaim, oly kevés az az idő, melyet itt töltöttem, ha összevetem az esztendőim számával – és mégis, ha az otthonomra gondolok, akkor azonnal ez a ház, ennek a szobának a képe áll előm, mintha igazi otthonom nem ott lenn lenne Pajekuhban, és nem az lenne az a hely, melyet a legjobban kell szeretnem, hiszen ott töltöttem az első napokat Názzal, ott született a gyermekem.” A szülőház varázsa volt az, mely hatalmába kerítette. A helynek a varázsa, mely először tárta eléje az égnek és a földnek azt a darabját, mely egész élete folyamán körülveszi majd őt, köszönti frissen kelő hajnalával és leomló estéivel, és munkát adva a két kezének, megtölti tartalommal a napjait, gond és bánat, minden, ami elkíséri őt, ameddig csak él. S bár most nem gondolt rá, lelkének legmélyén szüntelen ott volt a tudat, hogy hasonlóan minden Jadgarhoz, ő is itt fogja tölteni utolsó napját és óráit is. Mint a nagyon távolról érkező hangok, melyekről nem veszünk tudomást, de amelyek azért ott rezzennek bennünk, akképpen volt jelen ez a gondolat Haszánban is. Messze volt még attól az időtől, kortól, amikor a halállal gondol az ember, s mit sem tudott még a csendesen töltött órákról, amikor végiggondolja majd az elmúlt időt, esztendőről esztendőre sorra és számba véve a dolgokat, embereket és eseményeket, örömeiket és fájdalmakat, győzelmeket és reménytelen küzdelmet, szerelmet, asszonyt, gyermeket, földet, mindent, mi társa volt életének. Soha nem érezte még az elmúlás könyörtelen döbbenetét és nem tudott semmit a titokzatos és méltóságos nyugalomról, mely éppen azokat az embereket tölti majd el öreg esztendőikben, akik tudják, hogy ott térnek meg a halálba, ahol meglátták a világot. A föld, a természet embereinek nyugalmaról, kik leginkább részesei az áldásnak, hogy az út, melyet megtesznek az életben, nem hosszabb a bölcsőtől a koporsóig, mint volt az út a háztól a földig, amelynek napról napra odaadták erejüket, s amely cserében eltartotta őket. Mindössze azt érezte, hogy az ujjongó öröm mellett valami megnevezhetetlen nyugalom árad szét benne, mely nyugalomnak a forrása legbensejében fakad valami felemelően nagyszerű gondolattól, valami borzasztóan hatalmas érzéstől, mely fájdalmas és vigasztaló

egyszerre, mely a maga titokzatosságában szüntelen ott bujkál benne, melytől képtelen szabadulni, mely rossz és jó, s amely összefér mindazzal az örömmel és boldogsággal, melyet magában érez.

## 10. sz. melléklet

Szerelem (Részlet A szürke kő című készülő regényből.)

1975. december 25.

A ramadan iftárját követő második napon, ködös, de szépnek ígérkező időben, rögtön a hajnali imát követően, Haszán felpakolt a szamarára, és feleségével, Názzal együtt elindult fel a hegyekbe, hogy meglátogassa az apját és az anyját a juhoknál. A két öreg már második esztendeje élt fenn a legelőn, a falu a választott bárányszarvát bízta a kezükre, s két esztendő óta mindössze egyszer jártak lenni a faluban, amikor Ali, Haszán apja, maga is részt kívánt venni az új bíró, Arasztuzáde, megválasztásában. Haszán azonban, amikor csak tehetett, meglátogatta őket, ősszel és tavasszal Názzal együtt, hogy felvigye hozzájuk mindazt, amire a két öregnek szüksége lehet. Ilyenkor ősszel – az idén augusztus legvégén kezdődött és jó szeptemberben ért véget a nagybőjt – sok teherrel megpakolva indultak útnak.

Végigkocogtak az ébredő falun, mely a hatalmas hegyek között, mint kicsiny fészek húzódott meg házaival, kertjeivel és csatornáival –, körös-körül nagy, makacs munkával hódították el a hegyektől a teraszosan kiképzett földeket – és megkerülve a Szege Kebut hatalmas szikláját, mely különös formájú, nehéz tömbjével magasodott a kicsiny völgyecske felé, nekivágtak a magasba vezető ösvénynek.

– Csak lassan, ügyesen, Ásráf! – szolt Haszán a szamarára, miközben botjával megérintette az állat farát. Ilyenkor Ásráf valóban meglátsította a lépteit, beljebb húzódott a meredek sziklafalhoz, és lábait óvatosan rakva, kikerülte az útjába akadó köveket. – Úgy, jószágom, úgy, úgy! Csak ügyesen, kedvesem!

Mintegy két-három órás út állt előttük, hogy felérkezzenek a fennsíkra, mely aztán – egy hatalmas gyertyánerdő rengetegén túl – a legelőre vezette őket. Nem siettek, hanem rábízták magukat a szamar kimért, egyenletes haladására, s ha Ásráf megállt, hogy kifújja magát nehéz terhe alatt, akkor maguk is szótlanul álltak, s csak a jószág első lépéseivel indultak tovább. Sokszor megtették már ezt az utat – Haszán sokkal többször, mint Náz – s ha Ásráf nélkül indultak neki, akkor is egyáltalán nem sietősen, de nyugodtan, erejükkel jól gazdálkodva haladtak egyre feljebb és feljebb. Mint a természetben élő emberek általában, maguk is tudták mindennek a rendjét, képesek voltak jól bánni az erejükkel és az idejükkel, úgy, amiképpen azt éppen magától a természettől tanulták el, mely nyugodt és egyre

ismétlődő rendjével oktatta őket arra, hogy mindent idejében és mindent a maga módján kell elvégezni.

– Nem fáradtál el, Náz? – szól hátra a feleségéhez Haszán.

Ásráf sietősre fogta a lépéseit, igyekezett minél hamarabb túljutni a boróka rengetegén. Méltatlankodva csapta hátra a füleit és magasra emelte a fejét, hogy elkerülje a szúrós ágakat. Mindent betöltött a boróka nehéz illata, és lépéseik hangja elveszett a túlevelek rugalmas szőnyegében. S amikor jó negyedóra múltán kiértek a szabad és sziklás térségre, akkor Ásráf megállt, fejétől a farkáig megrázta magát, és visszapillantva Haszánra olyan dühös és szerencsétlen képet vágott, hogy Haszán elnevette magát.

– Semmi baj, Ásráf! – mondta, és jókedvűen megpaskolta az állat fenekét. – Eredj csak nyugodtan tovább, Allah segítségével túl vagyunk rajta!

Náz is elnevette magát. Tudta, hogy Ásráf mindig így tesz, és pontosan ilyen méltatlankodva áll meg és pillant hátra Haszánra, valahányszor keresztül kellett haladnia a sűrű bokrok között.

– Nézz csak előre, Ásráf! – mondta, telt, melegen csengő hangján. – Nézd, merre kell mennünk ezután.

Előttük méltóságos nyugalommal terült el a Karab bérce enyhén induló lankájával, majd merész ívével fel a tetőig. Ha túljutnak rajta, akkor megpillantják a szelíden ereszkedő erdőt, melyen túl ott zöldell a legelő, s annak végében – nem messzire a tágas karámtól – ott áll Haszán apjának, Ali Jadgárnak háza.

– Nosza! Indulj, Ásráf! – kiáltotta Haszán és jókedvűen meglengette a botját az állat fölött. – Szedd a lábad, csillagom!

Ásráf nehezen mozdult, és lassan megfordulva visszakocogott a sűrű széléig. Néhány lépésnyire az első bokortól megállt, előrenyújtott nyakkal olyan mozdulatot tett, mintha meg szeretné bökní az orrával a nyújtózó ágakat, aztán magasra emelt fejjel panaszosan és mérgesen elnyújtott, hosszú, meg-megbicsakló ordítással adta tudtul minden rosszallását.

Szó nélkül tették meg a hátralévő utat, fel egészen a hegy gerincéig, mely rövid és puhán ereszkedő fennsíkkal váltott át aztán a bükkös puha, sejtelmes homályába. Mire felértek a sziklák szaggatta tetőre, mintha köszönteni akarná őket, teljes pompájával felbukkant a nap a hegyek mögül...

Haszán megfordult és végigtekintett az előttük álló erdön, melyen még keresztül kellett haladniuk. Az évszázados bükk mögött – közrefogva a legelőt, melyből semmi nem

láthatatott [sic!] innen a szem – magasra tört a Samasze óriása. Alatta állt Haszán apjának háza, mellette a karám, mely nyilván üresen áll már, mert a juhok, körülcsaholva a kutyától, elindultak már a legelő távoli sarkába, ahová Ali gondos megfontoltsággal terelte őket, mindig arrább, és arrább, hogy időt hagyjon az új fű sarjadásának a közelben. Könnyű füstcsík szállt a magasba az erdő mögött, egyedüli jeleként annak, hogy ott él a két öreg, s íme, várják őket, mert egyre száll a kuré füstje a tiszta ég alatt.

Haszán érezte, hogy egy pillanatra erősebben dobban fel a szíve. Aratás óta nem látta a szüleit, s most a közeli viszontlátás öröme végigömlött az egész testén. Anélkül, hogy elvette volna a tekintetét a füst könnyű fonaláról, odaszólt a feleségéhez. A hangja csendes volt és megilletődött, de ott érzett benne a visszafojtott öröm könnyű remegése is.

– Náz! – szólította az asszonyt.

– Itt vagyok! – felelte Náz puha, mélyről érkező hangján, mely hangot akár csak egy pillanatra hallgatva is tudjuk, hogy az asszony, aki így szól, szép, sokkal szebb a társainál.

Haszán még mindig nem nézett rá. Különös szemérem tartotta elfordítva az arcát, melyen egyszerre érezte az erősödő nap és az öröm belső melegét.

– Mondd, Náz! Meg tudnád-e mondani, hogy hol van és mit tesz most az apám? – mondta, és érezte, hogy a hangja átmelegszik a kimondott szavaktól.

Náz, amikor felérkeztek a tetőre, egy kis időre maga is a nap káprázatában állt, mozdulatlanul átadva magát az őt körülölelő szépségnek, az ébredő természet csodálatos igézetének. Aztán, kilépve a gerinc nehéz omlása mellé, néhány lépésnyire a mélységtől a sarkaira ereszkedett, gondosan eligazítva előbb bő salvarját a térdein. Ott guggolt színes, ünnepi öltözetében karjaival átfogta a térdét és tekintetét átadta az ég mérhetetlen kékjének. Állát a karjaira nyugtatta, a háta könnyen, finoman hajolt előre. Haszán szavaira megmozdult, állát felemelve, az arcát fektette a karjaira, és nem törődött azzal, hogy Haszán nem órá tekint, nagy, csillogó szemét a férjére emelve válaszolt, miközben szemei köré a kedv és az öröm könnyű szálai költöztek.

– Apád most mindent úgy tesz – mondta –, ahogyan most elmondom neked. Ali Jadgár már hajnalban felkelt és birkát ölt, hogy kedvedre tegyen. Aztán felhasította a fát, hogy anyádnak ne legyen aznapra semmi gondja vele. Aztán ünnepi öltözetet vett magára, tarka kémert, frissen mosottat övezett a derekára, nyakába ünnepi csársáftot kerített, és díszes kabahot öltött. Aztán kezébe vette a botját, és megkerülve a házat, elindult fel az irtásra, hogy megkeresse a helyet, ahonnan először pillanthat meg téged, amikor kilépsz az erdőből. Most ott áll, állát a botjára támasztja, és nem mozdul mindaddig, amíg Ásráf

nyomában a legelőre nem teszed a lábad! S amikor megpillant téged, akkor felemeli a fejét az égre, majd lassú léptekkel elindul, le a házhoz, hogy ott várja meg az érkezésedet a lépcsők előtt.

Lassan, csendesen mondta a szavakat, miközben tekintete újra elkalandozott Haszánról, hogy végül megüljön a messzi hegyek csúcsain. Látta lelki szemei előtt mindazt, amit mondott, s az ő hangja is megtelt meleg derűvel.

Haszán arcára könnyű mosoly költözött amíg hallgatta Náz szavait. Tudta, hogy valóban minden úgy történik fenn a legelőn, a kicsiny házban, valóban azt tette és teszi most az apja, ahogyan Náz azt elmondotta. Ott áll most már az irtás legmagasabb pontján, és mozdulatlanul a botjára támaszkodik, és nem is mozdul mindaddig, amíg meg nem pillantja őket. Halkan, szinte gyermeki módon elnevette magát.

– Így igaz, ahogyan elmondtad, Náz! De el tudnád-e mondani, hogy mit tett és mit tesz most az anyám?

Megfordult, és most már odatekintett az asszonyra. Látta Náz arcán, a színes csádor fölött, a könnyű mosolygást, és a messzire tekintő szemek örömét.

Náz hallgatott egy kis ideig. Legszívesebben azonnal válaszolt volna, s akkor úgy kellett volna szólnia, ahogyan legelőször feltámadt benne a gondolat: „Anyád úgy tesz most, amikor vár téged, mint ahogyan magam is teszek majd, ha megöregedve magunk is felköltözünk a legelőre és várjuk a fiunkat, hogy meglátogasson bennünket.” Letépett egy fűszálat, és ujjai között játszadozva vele, majd a homlokához érintve, így szólt:

– Anyád elvégezte mindazt, amit tennie kellett, hogy úgy várjon téged, ahogyan azt magad leginkább szeretnéd. Már hajnalban begyújtott a kuréba, hogy friss nane-szenget süssön neked, s majd ha a ház közelébe érkezünk, megérezzük a friss kenyér szagát. Hiárt rakott a legszebb tálra, hogy kedved lelhessed benne. Megtisztította az edényeket, hogy fényesek legyenek és ragyogjanak, amikor eléd teszi őket. Megfőzte az ételt, maszt és pejnirt rakott a polcaira, hogy ha kéred, akkor odaadhassa neked késedelem nélkül. És amikor apád elindul fel az irtásra, hogy várja az érkezésedet, akkor maga is öltözködni kezdett. Lábára tarka csorábot húzott, hímzett pabust aztán, és gyöngyökkel díszes kirazt vett magára, legszebb salvarját vette elő, s amikor megpillant majd, nem lesz képes levenni rólad a tekintetét.

Miközben beszélt, hangja egyre melegebbé vált. Szerette és tisztelte Haszán szüleit, de Nagine, Haszán anyja iránt érzett szeretete oly mélységes volt – különösen, mióta maga is megszülte első gyermekét –, hogy nem tudott megindultság nélkül beszélni róla, vagy

akár csak gondolni rá. Meghajtotta a fejét, és állát könnyedén visszahelyezte a karjaira. Ismét a végtelenbe vesző hegyekre tekintett, gondolataiban ott látta maga előtt Negine kicsiny, törékeny alakját, amint a háza előtt állva várja őket, s szinte érezte száraz, meleg kezének az érintését.

Haszán nem vette le róla a pillantását. Amíg hallgatta Náz szavait, megfedkezett arról, hogy az apját és az anyját kérdezte tőle. Hallgatta a puha, mélyen csendülő szavakat, és arra gondolt, hogy Náz ma is olyan, mint amikor megismerte őt. „Olyan, pontosan, mint amikor először pillantottam meg az arcát, vagy amikor először öleltem magamhoz úgy, hogy semmi nem takarta el előlem. Haja pontosan úgy bukkan elő a homlokába, mint amikor gyermek volt még, amikor először tehettem be lábát a mecsetbe, hogy ott legyen maga is társai között, kik érettek arra, hogy a férfiszem megtekinthesse őket. Háta finoman és könnyen hajlik, oly szépen, mint amikor először hallgatta a szavaimat előttem guggolva, puhán hátraereszkedve a sarkaira, hogy elmondjam neki az első szavakat, melyek arról szóltak, hogy szeretem őt. Honnan ez a nem szűnő gyermekség, ez a gyönyörű fiatalság? Az ujjai könnyűek és finomak, mint voltak bármikor is, az érintésük lágy és puha, mintha nem maga végezne minden munkát a ház körül, s ha kell, a földeken is, mintha nem kapálna és szőne, és nem végezne annyi dolgot, mely talán több is, mint amennyit magam vagy bármely férfi is elvégez közöttünk?”

Náz mintha megérezte volna Haszán gondolatait, megmozdult, és fejét elfordítva a naptól, Haszánra tekintett. Nem is Haszánra akart pillantani először, hanem arcát szerette volna újra a karjaira fektetni, de amint megpillantotta Haszán arcát, rajta maradt a tekintete. Szemei felnyíltak, és oly öröm költözött a tekintetébe, mely beragyogta azonnal mindenütt az arcát, ahol a csádor látni engedte. Így nyugtatta a szemet Haszán arcán, tele örömmel és végtelen szeretettel, majd amikor megérezte Haszán tekintetében ugyanazt az örömet és szeretetet, akkor lehunyta a szemeit. Arcát most már valóban a karjaira fektette, de ott maradt rajta a boldogság minden fényessége.

Így volt és így van mindig – gondolta Haszán –, ha megszólítom, vagy magától néz rám, akár úgy, hogy véletlenül esik rám a pillantása, felragyognak a szemei, és mosolyogni kezd.

Felemelte a fejét és odatartotta a napnak. Érezte, hogy az a mindent betöltő öröm és melegség szalad át a testén, amelyet csak olyankor érez, amikor Názra gondol, vagy Náz van a közelében. Mintha soha nem hallott ének kívánna napfényre törni belőle, soha nem hallott dallamokkal, melyek azért ott hullámoznak benne, szétáradnak az ereiben és

könnyűvé, kimondhatatlanul könnyűvé teszik az egész testét, annyira, hogy legszívesebben valóban kitárná a karjait és énekbe fogna. Úgy érezte ilyenkor, hogy ereje végtelen, hogy el kellene énekelnie mindezeket a dallamokat, de utána rögtön tennie és cselekednie kell, valami olyat tennie és cselekednie, amiben megpróbálhatja minden erejét, mert minden kevés, amit elvégzett eddig az életben, és minden méltatlan a végtelen erőhöz képest, amelyet érez magában. Mert úgy érzi ilyenkor, hogy képes legyőzni mindent, ami legyőzendő akad a világban az ember előtt, hogy minden létező számára tudtul akarja adni a jelenlétét, hogy mindenekelőtt meg akarja mutatni önmagát. Hegyeknek és égboltozatnak egyaránt, a rohanó patakoknak, az erdők rengetegének, a sziklák érckemény tömbjeinek, és – ez volt a legfontosabb, a leglúktetőbb, melyet szívében és egész testében érzett, s amelyet Náz látásából és szerelmének birtoklásától nyert – megváltoztatni mindent, ami körülveszi őt a világban. Hatalmas fák törzseinek feszíteni a karjait, kidönteni a gyökereiből, megfosztani ágaitól, és hatalmi erővel munkálni rajta mindaddig, míg olyanná nem válik, amilyennek ő maga kívánja, hogy kerítést, pajtát, engedelmesen szolgáló gerendát készítsen belőle. Követ törni a Szenge Kebut hatalmas sziklájából és addig ütni és faragni, míg alkalmas nem lesz arra, hogy házat emeljen belőle. Leásni a föld kemény talajába, és harsogó erővel addig munkálni benne, míg vizet nem fakaszt mélységeiből. De mindenek fölött és előtt a föld, a termőföld jutott az eszébe, az egy donumnyi föld, amelyet magáénak mondhatott, s amely az ő kezének, karjának munkája nyomán termi meg azt, amit elvárnak tőle. Kapával és ekével, és minden szerszámmal, mely arra teremtett, hogy dolgozzon velük, hozzálátni a földhöz, felhasítani, feltörni a göröngyeit, élővé és újra meg újra termővé tenni, s aztán sarlóval, kaszával, vagy pusztá kézzel betakarítani róla a termést, mely az életet jelenti. Ott munkálni rajta, míg csírárt ereszt a mag, míg felsarjad a vetés, míg zöldet ereszt a vetemény, míg dús étellel pompázik minden, és beérve, felnöve ringatózik vagy hajladozik a szellőben, mely megérinti, vagy bő nedvvel pihen és pompázik a nap sugarai alatt. Az út Náztól a földig, és az egy donumnyi földtől Náz szerelméig, oly természetes és nyilvánvaló volt, mely már nem is igényli a gondolat, az értelem igazolását. Törvény volt, mely ott bujkált a férfi, Haszán legbensejében. Ez maga volt az élet, oly magától értetődően, mint amiként vizet kívánunk, ha szomjazunk, s oly egyedül lehetséges törvény, mely felől eszünkbe sem jut elgondolkodni.

Lehunyt szemekkel állt a nap sugaraiban, és megszólította az asszonyt.

– Náz! – mondta csendesen.

– Igen! – hallotta Náz feleletét.

– Szeretnék elmondani neked valamit, amiről még soha nem beszéltem neked!

– Hallgatlak, Haszán!

– Különös lesz, amit hallani fogsz, de el kell mondanom, hogy tudd magad is. Az első esztendő után, hogy megismertelek, feljöttem nagyapámhoz, és vele, meg a juhokkal voltam egészen az őszi ramadanig. És akkor éreztem először azt, amit el akarok mondani neked. Választott bárányokkal voltunk, s amint az első hajnali csillag feltűnt az égen, nagyapám már szólt, hogy eresszük ki őket a karámból. Amint felnyitottam a szemem, az első gondolatom te voltál. De aztán megféledeztem rólad, mert tenni kellett minden dolgomat, amit nagyapám reám osztott. Aztán mentem a juhokkal, s amint felbukkant a nap az égen és először megérintette az arcomat, akkor úgy éreztem, mintha magad érkeztél volna hozzám. Lépkedtem a juhok nyomában, majd megálltam és odatartottam az arcomat a nap első melegének. Nagyapám pedig így szólt: mi dolgod az Haszán, hogy mosolyogsz, mintha valami öröm ért volna? Én nem válaszoltam neki, mert ha megteszem, akkor így kellett volna szólanom: Náz megérkezett, és itt van velem! S így történt mindig, minden napon, amikor először éreztem meg a nap sugarait az arcomon, vagy amikor a nap folyamán bármikor is szembe fordultam vele és a sugarai megsimogatták az arcomat. És akkor így szóltam magamhoz: bárhol is van most Náz, és bármit is cselekedjék lent Pajekuhban, nem igaz, hogy bármi mást cselekszik. Ő velem van, itt van a közelemben! És nem történt soha másképpen azután sem. Ha kint a földön megérint a nap, akkor így szólok magamban: Náz itt van velem!

Náz már az első mondatok után lehunyta a szemeit és úgy guggoltában, hátraereszkedve a sarkaira, ringatózni kezdett, akár egy gyermek. Hajladozott, könnyen és finoman előre-hátra és úgy hallgatta Haszán szavait. Szívét végtelen melegség járta át, érezte, hogy szemei megforrósodtak lezárt szempillái mögött. S amikor megértette az első szavakból Haszán gondolatát, és mindazt, amit mondani akart számára, akkor már nem is figyelt többet a szavak értelmére. Csak a hangokra figyelt, Haszán erős és mégis oly simogató hangjára, s úgy érezte, hogy ez a hang, ahogy egyre mondja a szavakat, amelyeket már nem is enged eljutni az értelméig, körülburkolják valami megnevezhetetlen melegséggel, megérintik az arcát, nyakát, vállait és a bőrét, karjaikba emelik, mintha valóban képesek lennének magasra emelni őt, egészen magasra a föld fölé, hogy semmi súlyát nem érzi már a testének, csak a kimondhatatlan jó érzést és örömet, mely könnyűvé teszi, és valóban olyanná, mintha fenn lebegne a világnak minden dolga fölött. Így hallotta

meg új Haszán hangját és csak ringatózott előre-hátra, valóban miként a gyermek, ha éneket hall.

– Mindig így volt és így van ma is – folytatta Haszán. – Amikor felérkeztünk a tetőre és megállva megéreztem a nap melegét az arcomon, akkor így szóltam magamhoz: nem igaz, hogy Náz távolabb, néhány lépésnyire van tőlem! Úgy igaz, hogy csak ki kellene nyújtanom a karomat és megérintem őt!

Elhallgatott és hirtelen zavar fogta el. Testben és lélekben erős ember volt, s ezért ritkán mutatta ki érzelmeit, s ha meg is tette, a legritkábban fordult elő, hogy szavakba öntse őket. Szeretetének megnyilvánulása maga a munka, a szüntelen gondoskodás volt mindazokért, így Názért is, akiket a szívébe zárt. Öntudatlanul is tisztában volt vele, hogy a legszebb alázat, ha elvégzi a férfidolgát az életben mindazokért, akik előtt felelősséggel tartozik. Megigazította a kolahját a fején, mintha valóban akadt volna bármi igazítani való is rajta, botját leszúrta maga elé a földre és váltogatva a tenyerét a bot bütykén elfordította a fejét, hogy elrejtse az arcát Náz elől.

Náz átadta magát a boldogságnak, melyről úgy érezte, hogy oly ragyogással tölti meg a szívét és lelkét, akár a környező világot a nap. Csend volt körülöttük, melyet csupán Ásráf szuszogása és tova lépkedő patájának koppanása, vagy a letépett ágak könnyű pattanása tört meg.

– A gyermekem pontosan olyan, mint ő! – gondolta Náz, és csak most ébredt tudatára annak, hogy Haszán szavait hallgatva egyre inkább ez a gondolat tölti el, s a boldogság, amelyet érez, egyenként születik Haszán szavaiból, és abból, hogy közben a fiára gondol, akit Haszán szerelmétől nyert, s akit szerelméből szült neki. A fiának a képéből, mely egyre tisztábban és élesebben sejlik fel előtte, annyira, hogy látja maga előtt az arcát és kicsiny testét. Látja szemeit, melyek pontosan Haszán szemei, orrát és homlokát, mely minden apró vonásában olyan, mint Haszán orra és homloka, látja maga előtt karjának és kezének mozdulatait, melyek ugyancsak olyanok, mint Haszán mozdulatai.

Felemelkedett és miután néhány pillanatig mozdulatlanul állt a lábai előtt megnyíló mélység fölött, elindult Haszánhoz. Könnyű, puha lépésekkel tette meg a rövid utat, majd oda érkezve megállt a férfi előtt. Állt mozdulatlanul mindaddig, míg az feléje nem fordította az arcát, s míg botját elengedve a kezéből egészen szembe nem fordult vele. Akkor felemelte a kezét és megoldotta az arcát borító csádort. Megvárta, míg találkozik a

tekintetük, s akkor egészen közel lépve homlokát odahajtotta, finom, gyöngé mozdulattal odaérintette Haszán mellére. Ott maradt meghajtott fejjel, míg Haszán át nem karolta őt.

## 11. sz. melléklet

„A szülőknél” (Részlet a „Szürke kő” című regényből.)

1976. április 17.

Ali Jadgar a fiát nézte. Kissé összehúzta a szemeit, hogy jobban lásson az egyre erősödő napsütésben. Pontosan úgy feldobbant a szíve, mint Neginének, de tekintete nem maradt meg a fiának az arcán, egy darabig ugyan kereste a jól ismert vonásokat, melyeket elrejtett egyelőre a távolság, de aztán szeme lesiklott Haszán alakjára, és gondosan végigtekintett az egész emberen. Fürkésző szeme végigjárta fia öltözetét, végigsiklott a karjain, majd követte a kezét, egészen a nagy, hosszú botig, aztán átugrott a kötőfékre és a számárra. Gondosan megtekintette Ásráf két oldalán a nyikorgó, hullámzó kosarakat. Mind a két teher egyenlő távolságban lógott le a szamár oldaláról, és egyik sem ereszkedett mélyebbre, mint a másik. A kötelék, amellyel felerősítették, nem volt sem túl laza, sem túl feszes, a kosár úgy volt tehát felerősítve Ásráf két oldalára, illetve a hátára, ahogyan annak jó gazdánál lennie kell. A kosarak után a tekintete magára az állatra irányult. Gondosan megnézte a szamár járását, fejének tartását és nyakának biccenését, hogyan hullámszik a kosarak fölött a fara. Semmi kivetnivalót nem talált. Haszán érti a dolgát, minden a legnagyobb rendben van. Ha az állat, a jószág rendben van, akkor rendben van minden a ház körül. Csak ezután tekintett a Haszán mögött lépegető menyére, Názra. Nézte a könnyedén, a tisztelettudás jeleként meghajtott fejét, ünnepi öltözetét és puha, szapora járását. Láttá, hogy az asszony pontosan követi Haszán járását. Nem kerülte el a figyelmét a könnyű kis ágacska sem, melyet Náz a fennsíkról indultukban újra a kezébe vett, s amellyel a benne uralkodó béke és jókedv árulkodó jeleként néha belecsapott a legelő egy-egy kopár bokrocskájába. Így, így – gondolta Ali –, lám, minden rendben van! Haszán erős és egészséges, jól végzi otthon a dolgát, Náz pedig vidám, hisz nem állja meg, hogy meg ne lóbálja a kezében a kis ágacsját. Minden rendben van, úgy, ahogyan annak lennie kell.

Haszánék elhaladtak a karám vékony kerítésrúdjai mellett, ügyet sem vetettek a csaholó, viháncoló kutyára, mely először Haszánt, aztán a szamarat ugrálta körbe, és végül, mindenáron Názra akarta felpakolni a mancsait. Nyugodtan és méltósággal közeledtek, és csak akkor emelték fel a tekintetüket, amikor ott álltak a két öreg előtt, tisztas távolságban, ahogyan az érkezőhöz illik, s amellyel, mintegy módot és alkalmat nyújthatnak arra, hogy a szülői szem gondosan és tetőtől talpig végigmérhesse őket. Haszán szeme először az apjára pillantott, s bár úgy illett, hogy köszönés közben mindvégig Ali arcába és szemébe

tekintsen, nem állta meg, hogy pillantása ne tévedjen Negine kicsiny alakjára. Szelíd és meghatott mosoly rebbent végig az arcán és a szemei puha fénnel csillantak fel. Aztán meghajtotta a fejét, pár pillanatig úgy maradt, és amikor újra az apjára tekintett, arca komoly volt, tisztelettudó, és a lelkében uralkodó örömet csak szemének nem szűnő csillogása árulta el. Elengedte Ásráf kötőfékjét, a botját lábai elé, a földre helyezte, és a két karját keresztbe fektette a mellén.

– Szálem alejkum! – mondta, és míg meghajolva állt az apja előtt, hallotta maga mögött Náz halkán felcsendülő hangját, amint ugyanígy köszönti a két öreget. Tudta, hogy most Náz is úgy marad, meghajtott fejjel, míg meg nem hallják Ali köszöntését és Negine kicsiny, madárhangját.

Ali nézte fia meghajtott fejét. Érezte, amint öreg, csupa csont és ín testében megindul a vér és sebesen száguldani kezd az ereiben. De bárhogy uralkodott is magán, arcán meg-megrebbent a nap és szél cserezte bőr, ujjai a kémer rejtekében szorosán, már-már fájdalmat okozva zárultak össze és nyíltak meg ismét. Ott állt előtte, amiért élt. Olyan teljességét érezte az életnek, mindennek, melyet nem is lett volna képes szavakba foglalni, s amely teljességnek kifejezéséhez nem is találta volna meg a szót, amely pontosan azt jelenti, amit érez. S mert nem is tartotta szükségesnek, hogy bármit is megfogalmazzon érzelmeiből, boldogsága annál tökéletesebb volt. Nézte a fiát és úgy érezte, hogy minden rendben van a világon. Indulatainak moccnásai és rezzenései mögött határtalan nyugalom vált úrrá egész lényén. Hiánytalannak érezte magát és hiánytalannak az egész világot, amely körülvette őt. S ily módon aztán valóban a boldogság maga volt az, amely végighullámozott öreg testében, s amely betöltötte minden porcikáját. Valóban a testében, a szervezetében érezte a boldogságot. A teljes hiánytalanság érzése nem gondolatainak a teljességét és nyugalomát jelentették elsősorban, nem értelmének a megnyugvását, mely mindent rendben látván megpihen, hanem valóságos és lábban, kézben, karokban, az egész testben végigömlő jó érzés, kielégültség volt.

Ott volt előtte a fia, egészségesen és erősen, jószágával és az asszonyával, úgy viselkedik, ahogyan Ali elvárta, hogy viselkedjék, ha eléje lép. Szemében a szeretet öröme csillan, amikor az anyjára néz. Az öröm ott fészkel a szemében, és mégis méltósággal és komolyan néz, mögötte ott az asszonya, aki gyermeket szült neki, s aki ekképpen bölcsője, megújítója volt magának Ali életének is. Könnyű bot a kezében, mert béke és öröm uralkodik benne, mert jól érzi magát Haszán szerelmében, jól érzi magát az ő fia mellett, s ez a legnagyobb bizonyosság arra, hogy az ő fia, az ő gyermeke is boldog.

S ő, Ali, most a testében érzi fiának a boldogságát, a vér, amely fellüktet az ereiben, Haszán látásától nyer erőt, és a nyugalom, amely oly biztonsággal tölti el, nem egyéb, mint a törvénynek a teljessége, mely, íme, megvalósult, mert az élet törvényének a nevében nemzette Haszánt és az élet ebben a törvényben valósult meg és élt tovább, melynek kezdete ő maga volt, kezdet és vég, miként kezdet és vég a végtelen életben a rügy és az ág. Helyén van, íme, minden a világban. A helyén van Ali is, mert maga is részese, lánca, folytatója és beteljesítője a törvénynek. Ezt jelentette mindaz a határtalan jó érzés és nyugalom, mely magába burkolta minden porcikáját, s amely megkergette a vért az ereiben olyannyira, hogy nem fájhatott semmi, mert hiánytalanul itt volt maga a természet rendje, maga az elpusztíthatatlan élet. S mert gondolatai mindig természetesen munkálkodtak és mindig arra irányultak, amit az életben dolgának és kötelességének fogott fel, és mert minden kívánsága és képessége célját és hivatását abban a tennivalóban lelte meg, melyet karjainak és lábainak, a test erejének kell elvégeznie: gondolkodás és cselekvés, értelem és a test tevékenysége elválaszthatatlan és megszeghetetlen harmóniába olvadtak össze.

Meghajolt mélyen, karjait keresztbe fonta csontos, szikár mellén, és ő is köszöntötte Haszánt.

– Alejkum szálem! – és nem mozdult mindaddig, míg maga is meghallotta asszonyának, Neginének a köszöntését. Akkor aztán felemelte a fejét és odalépett a fiához. Kezét rátette Haszán vállára:

– Isten hozott, fiam, az apádnál és az anyádnál. Vártunk már reggel óta, és mindent úgy készítettünk el, hogy örömed teljék benne.

Amikor Haszán felemelte a fejét és az arcába nézett, akkor Ali elmosolyogta magát. Szó nélkül nézte az arcát, mintha minden vonását külön is meg akarná érinteni a tekintetével. Aztán felemelte a karját, odavonta a fejét a mellére. – Erős vagy és egészséges! – mondta, miközben tekintete a még mindig meghajtott fejjel álló Názra siklott. – Olyan vagy, amilyennek látni akartalak! Náz pedig szép és fiatal. Olyan, mint amikor megismertük őt!

Elengedte Haszánt és mosolygó szemmel a háttérben várakozó Neginére nézett:

– Eredj anyádhoz! – mondta.

– Örülök, hogy látlak, apám. Egészségesek vagyunk mindannyian és boldogok. Te pedig nem változtál semmit, Allah megadta, hogy úgy lássalak viszont, olyan erőben és egészségben, mint amikor utoljára nálad voltam! – mondta, és homlokát meghajtván hozzáérintette Ali kezéhez.

Negine még mindig a helyén állt, ugyanúgy a mellére szorított kezekkel, mint amikor először pillantotta meg a fiát az erdő szegélyéből kikanyarodó ösvényben. De két apró öklét, melyet vastag és szertefutó erek hálózta be, most minduntalan egymáshoz ütögette, és a lábai ismét topogni kezdtek, mintha minden pillanatban szaladni készülne. Amikor Haszán elindult hozzá, akkor öklei megnyíltak, két tenyerét maga elé tartotta, és lábujjhegyre emelkedett, akár egy gyermek. Úgy nézett ki, mint aki minden pillanatban szállni, repülni készül, és amikor Haszán odaért hozzá, akkor oly erővel szorította magához a gyermekét, hogy Haszán alig jutott lélegzethez. Aztán elengedte és eltolva magától, két kezét ráhelyezve a fia arcára, ujjait végigsimította a homlokán, a szeméin, megérintette az ajkát, és úgy simogatta tapogatva végig minden vonását, mintha a kezeivel látna, mintha az ujjaival is látni szeretne.

– Kicsi fiam! – mondta, és apró termetével ismét felágaskodva lehúzta magához Haszán fejét, odaszorította a mellére, ujjai egyre járták, egyre tapogatták és simogatták Haszán fejét, aztán a vállait, majd belesimultak ismét bozontos hajába, és közben egyre ismételte, mintha soha nem akarná abbahagyni, vagy mintha más szava nem is lenne:

– Kicsi fiam, kicsi fiacskám...

Amikor Haszán elindult az anyjához, Ali odalépett Názhoz, és megállt előtte. Megvárta, amíg az asszony, a szokásnak eleget téve újra meghajol, aztán két kezét kinyújtva felemelte Náz fejét, és a szemébe nézett. Sugaras, csillogó szempárba tekintett a színes csádor fölött. Látta, amint Náz szeme körül, szépen ívelt szemöldökének a sarkaiban könnyű, finom vonalkák képződnek, amint a felragyogó mosolygás meggyúri a barna, puha bőrt, és látni engedi az arc derűjét, melyet a kendő máshol eltakart. Nézte Náz boldog, tiszta tekintetét, s az ívelt homlokot, a homlokba hulló göndör tincs olajos fényét, az orr szelíd hajlását és nem tudta elvenni tekintetét. Tudta, hogy ismét hatalmába keríti az érzés, mely oly bizonytalanná tette mindig, s melyet mégis úgy szeretett, amelytől félt, mert valami titokzatos módon gyengévé teszi, és megmagyarázhatatlan zavarral tölti el. Valami oly különös érzéssel, melynek nyitját sehol sem találja, s melytől egyszerre szégyenli magát gyöngesége miatt és egyszerre érez valami véghetetlen örömet. Mintha valahonnan egy másik Ali bukkanna elő, egy olyan Ali, aki itt él benne, akiről tudja, hogy ő maga az, de amelyik valahol lelkének és szívének, egész lényének oly mélységében él, hogy alig tud valamit róla, s csak akkor ad jelt magáról, amikor Názra tekint, amikor Náz van a közelében. Ez az Ali képes megőrizni a szavainak az erejét és méltóságát, alig képes magasan és büszkén tartani a fejét, és különös módon, mindennél jobban emlékezteti őt a

gyermekkorára, mindarra, amilyen ő maga volt akkor. Úgy érezte ilyenkor, hogy ereje, mellyel hetven esztendeje győz a világban, s amely épp ezért viszont erővel és méltósággal tölti el, a tevékenységében mindig felülmaradó, a győzelmes férfi méltósága, ilyenkor tovatűnik belőle. Mindent kevésnek és hitványnak érzett abból, amit esztendői során tett, s amit végez ma is, s amit holnap is elvégezni szándékozik. Van valami Názban, ami több mindennél, amit ő tehet, több mindennél, amit a férfi bármikor elvégezhet a világban. De mi ez, ami ebben a gyöngye kis asszonyban van? Mi az a titokzatos valami, amitől úgy érzi, hogy a kis Náz több nála? Amitől elgyöngül szavának az ereje, amitől eltűnik hetven esztendő tudása és tapasztalata, s mindaz a biztonság és büszkeség, amelyet éppen ezek az esztendők adtak. Hová tűnik a sok év táplálta bölcsesség adta nyugalom, amellyel immár széttekint a világban? Hová tűnik a mindent tudásnak a nyugalma és biztonsága, és mi az a fájdalmas és gyönyörű csoda, amitől egyre és egyre gyermekségének évei tűnnek elő, gyermeki esetlenségével és alázatával, ha Náz áll előtte, s ha – ahogyan még igazabbnak érezte – ő áll Náz előtt? S mi az a csoda, amitől pontosan azt érzi, amit anyja és felesége előtt érzett valamikor? Mert tudta pontosan, hogy azt, amit Náz látásakor, vagy Náz közelében érez, ez az egyedüli és soha nem tapasztalt valami, mégiscsak volt már az életében. Volt, amikor még élt az anyja, és volt, amikor Negine fiatal volt.

Elfordítva Náz arcáról a tekintetét, Neginére nézett. Ott állt, kicsiny testéhez szorítva Haszán fejét, és átölelve a fiú széles vállait. Szemei lehunyva és egyre mond, mond valamit a fianak [sic!], szüntelen ismételve a szavakat. A lábujja hegyére emelkedik, csuklóit előtűnnek ruhája alól, de nem veszi észre, csak ismétli egyre a szavakat.

Visszafordult Názhoz. „Igen – gondolta –, akkor éreztem mindezt először, amikor anyám megsimogatott, aztán amikor Negine gyermeket várt, és amikor megtudtam, hogy Náz megfogant!”

Megérintette Náz homlokát és meghajtotta a fejét:

– Allah hozott, Náz! – mondta.

– Allah adjon erőt és egészséget neked, apám! – mondta Náz.

– Mindig ünnep számunkra, ha láthatunk benneteket, leányom! – mondta Ali, és csak most emelte fel újra a tekintetét. Náz szíve pedig feldobbant, amikor meglátta az öreg szemeiben mindazt, amit mindig is látott, ha Ali hosszú idő után köszönti őt.

Haszán kibontakozott az anyja öleléséből és magasra felemelve megforgatta maga körül.

– Eressz el, kicsi fiam, bolondom – mondta Negine, és amikor Haszán gyöngéden a földre helyezte, akkor hátralépett, és nagy, csodálkozó szemekkel nézett. – Milyen erős vagy, Haszán, kicsi fiam! Nézd a fiadat! – fordult a férjéhez, és két tenyerét a mellére szorítva kapkodta a levegőt.

Arcáról olyan boldogság és büszkeség sugárzott, hogy Ali egy pillanatig szótlantul, meghatódva nézett rá.

– A te fiad – mondta végül –, miért nem csapsz rá a fenekére? – Negine összecsapta a tenyerét.

– Óh, mit is mondasz nekem... Hisz akkora ez az ember, hogy meg sem érezné, hogy hozzáértem!

– Ezen könnyen segítünk, anyám – mondta Haszán, és eléje lépve, két kezét megfogva leguggolt az anyja elé. Onnan nézett föl rá. – Lásd, alig érek a derekadig... – tovább akarta folytatni, de meglátta anyja tekintetét, amint lenéz rá. Meglátta Negine egész alakját, ahogyan felrajzolódik a fellegek tarkította égre. Mögötte hegyek, szikrázó délceg csúcsok, hatalmas sziklagerincek, kemények és majdnem megpattanók, feszítő, véghetetlen súlyú tömegüktől. Dús, száguldó fellegek a fenti széltől, dagadók és habzók, mint a rohanó csorda, a végtelen ég felmérhetetlen távolsága, és mindezek alatt szinte valószínűtlenül kicsiny és semmi maga Negine. Válla meghajlik, feje oldalra biccen, az arcát alig látni az ég vakításától, csak testének körvonalai léteznek, és szemének barna csillogása, ahogyan megtörik benne a nap sugara. Oly kicsiny volt és oly fűszálnyi, ahogy ott állt, háta mögött a hatalmas mindenséggel, hogy Haszán úgy érezte, nem tudja folytatni a szavait, mert elszorul a szíve és a torka. Tenyerében érezte az anyja vékony, bütykös ujjait, az egész kéz eltűnt, jóformán a tenyerében. A nagy, barna szem sugara egyre ott ült az arcán, érezte a belőle áradó lélek egész forróságát, a szív minden szeretetét, ott látta benne mindazt a fájdalmat és gyönyörű csillogást, melyet sehol egyebütt, csak az anyja tekintetében tapasztalt, ha rá, a fiára nézett. Guggolt, megakadt szóval a torkán, és nézte a rásimuló pillantást, mely pontosan a szeme közepébe mélyedt, s amelytől úgy érezte, valóban olyan kicsiny kölyök újra, semmivel sem nagyobb, mint ahogyan itt guggoltában látszik. Negine pedig, mintha mindezt tudná, mintha belátna fia szívébe és gondolatába, elvonta a kezét Haszán ujjai közül, és tenyerét rátette a fia fejére. Most könnyű és lágy volt a mozdulata, először Haszán homlokához értek az ujjai, és lassan haladva a homlokán, felsimították a haját, egészen a feje búbján ülő kicsiny sapkáig. Aztán még egyszer megismételték az ujjak ugyanígy a mozdulatot, miközben alig hallhatóan és végtelen szelídséggel mondta:

– Menj és segíts apádnak, fiam...

Haszán felemelkedett és megfordult, és elindult Ásráf felé, ahol Ali már szakértő kezekkel oldotta a kosarak kötelékeit. Amilyen hirtelen öntötte el szívét az előbb a csendes és meghatott alázat, oly hirtelen tűnt el belőle, amint megfordulva megpillantotta Ásráfot, oldala mellett a kötelekkel bajlódó apját és mögöttük a legelőn lassan hullámzó nyáját, ahonnan idehallatszott a kutya mérges, követelőző csaholása.

– Nézd csak Ásráfot, fiam – mondta Ali, amikor Haszán az állat túlsó oldalára kerülve maga is bontogatni kezdte a köteleket. – Meg sem látszik rajta az út, nézd csak a nyakát, a hasát, alig érezni rajta a verejtéket...

Ásráf az ő jószága volt, s bár mindig Haszán viselte gondját, Ali különös szeretettel viseltetett az állat iránt, és csak akkor adta végérvényesen a fia tulajdonába, amikor felköltözött Neginével a legelőre. Mint általában a hegyi emberek, s mint általában a jószággal élő emberek, kevés beszédű volt maga is, de amikor Ásráffal akadt dolga, akkor nem állta meg, hogy kedves, kötekedő szavakat ne mondjon neki. Ismerte Ásráf dédanyját, nagyanyját és anyját is, amelyeket mind ugyancsak Ásráfnak neveztek, s így aztán – mint később maga Haszán is – el sem tudta képzelni a háza táját, a világot, Ásráf nélkül. Volt Ásráf már akkor, amikor ő megszületett, és van Ásráf most is.

– No, jószágom, betyár bolondom, hát nem vitt még el a legcsúnyább ördög? – mondta, és abba hagyva pillanatra munkáját, eltávolodott pár lépésnyire. Összehúzott szemekkel, elégedetten nézett végig az állaton, fülétől a farkáig.

– Nincs senkinek ilyen számara Pajakubban, én mondom neked, Haszán! Hidd el nekem, hogy nincs még egy ilyen... – Elégedetten bólogatva lépett vissza a kosárhoz.

– Mindjárt kész vagyunk, te telhetetlen belű, te hosszú fülű átok!

Aztán ujjai sebesen bontogatni kezdték az ügyesen kötött csomókat, és végül már csak a heveder pántjait kellett megoldania, hogy a szamár szabadon kikocoghasson a terhe alól.

– Új kötelet vettél, fiam – mondta, miközben oldalt hajolva a kosár alá nyúlt, hogy elérhesse a heveder csatját. – Jó köté, erős, jól hajlik, mikor vásároltad és kitől?

– Ázizé volt, a kovácsé, három napot dolgoztam érte. Örülök, hogy neked is tetszik, apám!

– Jó köté, erős és könnyű! – mondta. Aztán felkiáltott.

– Kész vagy, fiam?

– Kész! – felelte Haszán.

– Akkor most! Ásráf, fuss! – kiáltotta, és a lábát felemelve belebökött a szamár hasába. Egyszerre emelték fel a hevederrel együtt a kosarakat, és Ásráf, aki jól tudta, mi ilyenkor a dolga, egyáltalán nem sietve és korántsem szaladva, kényelmesen rakva a lábait és kényesen meg-megfarolva néha, végül is kikocogott a kosarak alól. – Úgy, betyár jószágom, úgy, a világért se szedd gyorsabban a lábad...! – mondta Ali, míg felpirosuló arccal tartotta, emelte a maga kosarát. Odaszólt Haszánnak:

– Most pedig engedd le szépen, fiam!

– Előbb te engedd, apám! – mondta Haszán, akinek ugyancsak felpirosodott az ábrázata az erőlködéstől, s aki tudta, hogy aki először engedi le kosarát, az a könnyebb munkát végzi, mert a tehernek egy része ott függ még a másik kosáron, a heveder túlsó oldalán.

– Engedd csak szépen, fiam! – mondta ismét Ali, és közelebb lépve magasabbra emelte a terhét, hogy Haszánnak könnyebb dolga legyen, de közben sebesen lélegzett az erőlködéstől.

Haszán hátrébb lépett, és magasra emelte ő is a kosarát. Nyakán megdagadtak az erek, kolahja, kicsiny, kerek sapkája hátracsúszott a fejről a tarkójára. Arca egyre jobban felpiroslott, a száját szorosra zárta, mintha azzal is segíteni akarna karjainak és lábainak az emelésben.

– Tedd le, apám! – mondta.

Ali nyakán ugyanúgy megdagadtak az erek, és széles csíkban piroslott fel a homlokán is. Nyakát egészen hátraszegte, lábait gyors toporgással széjjelebb vetette, hogy biztosabb egyensúlyt nyerjen magának. Összehúzott szemei a Haszán arcán ültek, látta fiának felgyöngyöző homlokát, szorosra húzott szemöldöke alatt vidáman csillogó szemét, hallotta nehéz, fojtott lélegzését, és hallotta, amint lábait topogva ugyancsak egyensúlyt keres a teher alatt. Fiának tekintete pont a szemébe mélyedt. Csillogott és nevetett egyszerre, ott fénylett benne az erő büszkesége és a játék fényes derűje, a fiatalság felfakadni mindig kész merészsége, a férfivá serdült ember önbizalma, de mindenek fölött az öröm és a jó érzés, a kicsattanó kedv és az életerő gyönyörű pajkossága. Ali szemei is összehúzódtak, és a szemek sarkaiban megjelent a bujkáló és felnyílni készülő mosoly ezernyi szálacskája. Visszanézett a fiára, és amíg ott álltak pattanásig feszült tüdővel, fújtatva és szuszogva, megharmatosodó homlokkal és pattanásig nyúlt izmokkal a lábukban, a karjaikban, derekukban és vállaikban, sebesen emelkedő mellel és összeszorított ajakkal magasra tartva a kosaraikat, mindketten úgy érezték, hogy nagyszerű

az, hogy ők egymáshoz tartoznak. Nem hallatszott más, csak tüdejük hatalmas fűjtatása és Ásráf mocorgása, amint megrázza magát, immár megszabadulva terhétől. Aztán Haszán meghajlította térdeit és óvatosan lejjebb eresztette a terhet a karjaiból. Abban a pillanatban Ali is megmozdult, és kissé előrehajolva, melléről a hasára, majd amikor Haszán is úgy tett, hasáról a combjaira engedte a kosarakat.

A szemük nevetett egyre, és végül egyszerre rakták le terheiket a legelő kopott, kitaposott fűvére. Kis ideig még úgy maradtak, meghajlított derékkal, s amikor felemelkedtek és sapkáikat igazítva a ház felé fordultak, látták, amint a két asszony, Náz és Negine, egymás mellett lépve, Negine valamivel hátrább, felhaladnak a terméskő széles lépcsőin, s mielőtt belépnének az ajtón, visszafordulnak mind a ketten, és tekintetükkel megkeresik őket.

## 12. sz. melléklet

Otthoni ízek (Részlet a szerző Szürke kő című készülő regényéből.)

1976. december 24.

Megnyílt a függöny, Náz lépett be, két fülénél fogva a hatalmas számávert. Rögtön a nyomában bejött Negine is, fényes, nagy tálcán hozva a csészéket. Nesztelenül járva megkerülték a mangált és Náz letérdelve, még mindig lesütött szemmel, szüntelen mosolyogva odahelyezte Ali mellé a számávert, majd átvette Negine kezéből a tálat és azt is a földre tette. Amilyen csendesen jöttek, olyan halkán távoztak is. A szoba megtelt a bugyogva forró víz hangjával, csendes duruzsolásával. Ali színültig töltötte a két csészét és az első oda nyújtotta Haszánknak. Befogták két tenyerükbe a forró edényt és lassan az ajkukhoz emelve belekóstoltak a párolgó italba. Aztán Ali kérdései nyomán megindult a beszélgetés. Mint mindig, most is Más Ovadzsi kérdezte elsőnek, akivel egy esztendőben születtek, s akivel ház- és földszomszédok voltak lenni a faluban.

– Más Ovadzsi jól van – válaszolta Haszán, aki előző este felkereste az öreget, hogy megmondja neki, másnap hajnalban felmegy az apjához a legelőre. – Erős és egészséges – folytatta –, nem látszik rajta az idő múlása. Azt üzeni neked, hogy ha a kívánságod teljesül, akkor azok között lesz, akik tavasszal feljönnek hozzád, hogy segítsenek.

Ali alig észrevehetően elmosolyogta magát. „Más Ovadzsi minden bizonnyal itt lesz – gondolta –, és Más Ovadzsi lesz az első, aki szót kér Arasztuzádétól, amikor Ali dolgáról beszélnek majd. Itt lesz és hajnaltól napestig dolgozik majd, hogy az utolsó tönk is eltűnjön a földről, és úgy fogja bírni majd erővel, akár a fiatalok, és nem teszi le a fejszét a kezéből, amíg nem végeznek az irtással, amíg ő maga, Ali abba nem hagyja a munkát.”

– Jó egészséget kíván neked – folytatta Haszán –, és azt mondta, ne feledjem el lemondani, hogy a ramadan iftárján egy egész birkacombot evett meg egyedül, és utána ő volt az, aki utolsónak hagyta abba az éneket!

Ali arcán szélesre derült a mosoly.

– Mondd meg neki, hogy egymagam két esztendő alatt akkora földet vettem el az erdőtől, ami tízszer akkora, mint Más Ovadzsi földje és udvara együtt!

Aztán Mohhamad Haszaniról kérdezte Haszánt. Más Ovadzsi mellett ő is azok között volt, akik Alival együtt indultak el annak idején, hogy elcseréljék Pajekuh termékeit, túl a hegyeken. Együtt tették meg a nehéz utat, egy takaró alatt aludtak, és egymás mellett vezették a szamaraikat. Komolyak voltak és büszkéek, hogy Pajekuh őket küldi erre az útra.

Bár az öregek azon voltak, hogy a falu minden férfija [sic!] eljusson egyszer a messzi idegenbe, ők hárman voltak a legfiatalabbak a nyolc férfi között, s tudták, hogy az erejüknek és okosságuknak az elismerését jelenti, s az, hogy Pajekuh alkalmasnak találta őket, méltósággal és örömmel töltötte le mindannyiukat. Olyan büszkeséggel és örömmel, mint amilyen jólesett Alinak az hogy ebben az esztendőben az ő fiát vezeti majd Mohhamad Haszani, Haszánt, aki, íme, felnövekedvén olyan férfivá érett, akire tisztelettel gondolnak Pajekuh férfiai [sic!].

– Mohhamad Haszani okosabb mindannyiunknál – mondta. – Ha Alláh úgy akarja, hogy Darendezáde eltávozzon közülünk, akkor ő lesz az, akivel Arasztuzáde és a falu férfiai [sic!] minden dolgukat megbeszélik.

– Így lesz – mondta Haszán –, Darendezáde már most sem szól a tanácsban mindaddig, míg meg nem hallgatta Mohhamad Haszani szavait és el nem gondolkodott azon, amit Mohhamad Haszanitól hallott.

Míg lassan szürcsölgették a teájukat, Ali sorra vette a falu minden dolgát. Haszán pedig válaszolt neki komolyan és néha elgondolkodva a szavai előtt, hogy mindenről pontosan úgy beszélhessen, ahogyan a dolgok valóban vannak, s hogy Ali mindenről pontosan értesülhessen. Volt, amikor ő tett fel kérdéseket Alinak, melyek leginkább azokra az emberekre és dolgaikra vonatkoztak, akiket és amely dolgokat Haszán nem ismerhetett, mert öregekről volt szó és régmúlt dolgokról, eseményekről, amelyek valamiképpen kapcsolódtak Pajekuh mai életéhez. Ilyenkor Ali, ugyancsak előbb megfontolva a szavait, válaszolt, hogy mindenben pontosan azt mondja, ahogyan az valóban megtörtént, s ahogyan az legjobb tudása szerint él az emlékezetében. Végezetül pedig – mint mindig legutolsónak – a föld került szóba. Ez volt a legfontosabb, és erről kérdezett legtöbbet Ali. Az egy dönümnyi földről, melynek gazdája mindeddig, egészen felköltözéséig ő maga volt, s amely most a Haszáné lett. Ilyenkor eltűnt Ali arcáról a fel-felcsillanó mosoly, szavai, melyek különben is megfontoltak voltak, most még annyira sem kalandoztak el, amennyire másról beszélve megengedte magának. Csészéjét, melyet már előbb újra töltött, megkínálva mindig Haszánt is, most félretette, sokkal távolabb magától, mint egyébkor szokta, arcára végtelen komolyság ült, homlokának a ráncai élesebben rajzolódtak fel a bőrére, beszédje pedig halkabb és súlyosabb lett. Ültében kissé előre hajolt, és Haszán szavain néha elgondolkodva összevonta a szemöldökét. Mind ez ideig bármiről is esett szó és bármily komolyan, gondosan válaszolt is Haszának, vagy kérdezett ő maga, nem szűnt meg kedvtelve szemlélni a fiát, örülni beszédjének szépségén, ahogyan világosan fejezi ki

azt, amit gondol, örülni széles mosolyának, erős vállainak, mozdulatainak méltóságán és nyugalmán, ahogyan ajkához emeli a csészét, vagy megigazítja maga előtt a pontosan szemébe néz és tekint- pontosan szembe néz és tekintete [sic!] tiszta és zavartalan. Most azonban csak Haszán szavainak a tartalmára ügyelt, és minden szó, amit Haszán kiejtett a száján, azonnal megelevenedett előtte a föld képében, melyet immár ő, maga nem érinthet, de amely szüntelen vele van nappalaiban és álmaiban és egyébként is, végezvén minden dolgát itt, fenn a hegyek között. Haszánnak mindent pontosan el kellett mondania, és ő nyomon tudta követni fiának minden szavát esőről, késői fagyról, zivatarról és szárazságról, súlyos, nehéz ködöktől a korán érkező hajnali dérig. Hiszen felébredve a juhok türelmetlen bégetésére, első pillantása az égre esett, mindig a hajnal első csillagaira, és azt kémlelte, hogy milyen időt hoz a reggel Pajekuh fölé, jó vagy rossz lesz-e a földnek, vetésnek, zöldségnek, gyümölcsnek, a beérett kalászosoknak, rozsnak, rizsnek, mandulának, fügének és mindennek, ami lent a völgyben várja, hogy felszedjék, arassák, szüreteljék. A lenyugvó napra pillantva arra gondolt, hogy szelet, vihart küld-e maga után, vagy meleg, könnyű szellőt, melegen permetező esőt. Ha borulni látszott az ég kora nyáron és juhait meghajszolva a kutyával a karámba terelte, botjával bezörgetett az ajtón és így szólt a kilépő Neginének: „Pajekuh felé megy, mind arra tart a felhő, arra hordja a szél!” És állt az egyre erősödő szélben és figyelte, nem változik-e meg a járása, nem fordul-e el a falu felől. S ha tavasszal a légáramlás a tenger irányából surrant át a hegyek között, és szelíden permetező esőt hozott magával, akkor megforgatta a botját a kezében és messziről kiáltott Neginének, vagy ha Negine nem hallhatta, akkor a kutyájának szólt oda: „Esőt hoz, hála Alláhnak!”

Haszán pedig beszámolt mindenről. Maga is letette a csészét a kezéből, hangja és tekintete megváltozott, miként megváltoztak azok a vonásai is, melyek fiatalságukban ott őrizték nem is oly távoli gyermekkorát. Ez már nem az az arc volt, amely Neginét köszöntötte, s amelyen Negine valóban felismerte az ő, kicsi Haszánját, nem is az, amellyel apja előtt hajtotta meg a fejét, telve alázattal és fiúi engedelmességgel. Ez már Ali arca volt inkább, ha még annyira megkülönböztette is őket egymástól az esztendő sokasága. Alázat, öröm és bánat, jókedv és szomorúság, büszkeség és derű, mindazok a vonások, melyek leginkább költöznek az ember arcára, most mind felismerhetetlenek voltak.

A mindent a két keze munkájával előteremtő, a szántani, vetni, kapálni, gyomlálni és aratni, a földnek mindent megadni és elvenni képes ember arca volt ez. Mert semmit nem érnek a tova siető esztendő, Náz szerelme, Negine szeretete, a gyermek és Ali nélkül

– de ha nincs a föld, az egy dőnümnyi kicsiny földdarab, amely táplálja és eltartja őket, akkor nincs semmi abból, ami értelmet ad az életnek. Az egy dőnümnyi földről beszéltek, amely föld tulajdonképpen őket magukat jelentette, Haszánt, Náz, Alit, Neginét, a gyermeket, a volt és majd születő Jadgárokat, a földről, mely nélkül képtelenek lennének életben maradni, s amelyen megvetve a lábukat, dacolni képesek minden dolgával a világnak, magával az elmúlással is, mert ez nyújt mindent nekik, amíg csak Jadgárok születnek a világra.

Csendesen és komolyan beszéltek. Ali nem kérdezett semmi fölöslegeset, kérdései mindig pontosan arra irányultak, amiről maga Haszán is beszélni óhajtott. Gondolataik egymásba kapcsolódva követték a másik szavait és minden kérdésre azonnal képesek voltak válaszolni, és pontosan azt mondták mindig, amire Ali vagy Haszán kíváncsi volt. Néha megálltak a beszédben és meghányták-vetették magukban a hallottakat, s ha egyikük megszólalt, akkor a másik figyelmesen az arcába tekintett és bólintva jelezte, hogy igen, maga is erről gondolkodott. Sorra vettek mindent, s a végén úgy érezték, hogy minden rendben van, úgy tettek mindent, ahogyan tenniük kellett. – Ali ismét megbizonyosodott arról, hogy Haszán érti a dolgát, a föld jó kezekben van – és ha valami nem úgy sikerült, ahogyan kellett volna, az nem rajtuk múlott.

Náz és Neginé minden szót hallott kint a konyhában. Neginé néha odalépett az ajtóhoz, és úgy próbálta nyomon követni a beszélgetést, s amikor megbizonyosodott arról, hogy odabenn mindent megtárgyaltak, ami a földet illeti, akkor intett Náznak, hogy együtt lépjenek be a szobába és kihozzák a számvért és a csészéket. Nesztelenül lépdelve szedték össze az edényeket a gondolataikba mélyedt férfiak mellől – s utána ugyanolyan halkan visszatértek a konyhába. Ott aztán gyors, apró szavakat váltva egymással, a nagy, díszesen ragyogó tálra helyezték mindent, amit Neginé készített. Oda került a tálra a friss túró és a vaj, uborka, a reggel sütött és mind mostanáig kendőkbe bugyolálva melegen tartott nane berberi, bő zsírral körítve a hideg kavurma, melléje szeletelve a csípős pejnir éretten, sárgán virítva a hús mellett – mind Haszán kedvenc ételei. Egy kisebb tálra Náz odahordta az édességet, mandulát, fügét, a cukrozott almát, mézzel kevert mazsolát, melyről tudta, hogy Neginé órá gondolván pakolta ki a konyha polcáról. Mindkét megrakott tálat az asztalra helyezve Neginé újra terepszemlélet tartott az ételek fölött, tipegve és topogva járta körül az asztalt, megcserélve az edényeket, hogy szépen sorakozzanak egymás mellett, kevésnek találva a túró, nagy fakanalával még hozott hozzá, sűrű tejet öntött az uborkára, hogy kívánatosabb legyen a szemnek is, ha ránéz, és egyáltalán, minden úgy legyen,

ahogyan Haszánnak leginkább kedve telhet majd benne. Az arca türelmetlen és ünnepélyes volt egyszerre, s a szemei nem szüntek meg puhán csillogni a kendője alatt. Végül pár lépést hátrálva ismét végigtekintett a tálon, majd intve Náznak, mindkettőt felemelték és beléptek vele a szobába. Negine úgy állt meg a visszalebbenő függöny mögött, mint aki a legszebb ajándékot hozza, a legtöbbet, ami telik tőle.

Csendben, szótlánul ették végig a fogásokat, bőven szedve mindenből kis tányérjaikra. Negine azonban csak csipegette az ételt, szeme minduntalan körbejárt, nem ürült-e meg valaki előtt a tálacska és mozdulataikból igyekezett kitalálni, mivel szolgálhat még, s hol a kavurmát nyújtotta közelebb, hol az asemászt tette oda Haszán elé, hogy szedjen még belőle, s amikor egy-egy pillanatra megpihent és maga is szájához emelte a falatot, akkor a keze megállt a levegőben és végtelen boldogsággal nézett körül mindannyiukon, de végül mindig Haszánál állapodott meg. Nézte, hogyan eszik a fia és aztán a gyönyörűségtől, ami elragadta, sűrűn pislogni kezdett és a fejét meghajtván vette a szájába a falatot, Haszán pedig élvezte az otthoni ízeket, s amikor Negine odanyújtott eléje valamit, akkor szedett a tálból és utána Názra pillantott, biztatva a szemével, hogy vegyen maga is többet, és osztozzon az ő étvágyában, és minden jó érzésben, amely eltölti. Ali nyugodt méltósággal evett, teljesen átadva magát az étkezés szertartásának és ünnepének, úgy, ahogyan az idejüket reggeltől estig munkával töltő emberek szoktak enni, olyan emberek, akik soha semmit nem kaptak ingyen az élettől, s akik maguk teremtenek elő mindent, amire szükségük van. Tudta, hogy a kavurmát melyik birkának a húsából készítették, mikor csöpögtették a túrót, mikor keverték, forgatták, füstölték a sajtot, tudta, hogy milyen idő járt, amikor beérett a rozs, amelyből a nane szengék készült, emlékezett, hogyan figyelte a nehéz esőt, mely a cséplés idején verte végig Pajekuh határát, s hogy napokig nem volt nyugta miatta, míg végül felkerekedett és lement megtudni, nem történt-e nagy baj, tudott-e idejében gondoskodni Haszán, hogy ne érje kár a termést. Csak néha pillantott fel, hogy lássa Negine meghiúsított szorgoskodását, Haszánt, amint mosolyogva biztatja evésre az asszonyát, s ettől aztán nyugalma még inkább beteljesedett. „Így van jól – gondolta –, mindenki jól érzi magát és mindenki mással is gondol. S amíg így lesz, addig boldogok lesznek mindannyian. Én pedig megkaptam az élettől mindent, amit öregségére kaphat az ember. Fiam itt ül az oldalam mellett, és tudja mindenben a dolgát, asszonya boldog, hogy vele élhet és Negine alig bír az örömmel, hogy láthatja őket. Lent, a faluban pedig ott van az unokám.” Elmosolyogta magát és szemöldöke alól feltekintett Neginére.

Megvárta, amíg találkozik a tekintetük, s akkor ugyanazzal a játékos, évődő pillantással, mint amikor a vállára dobta a kendőt, rászólt:

– Kínáld őket, Nagine! Bizonyára nagyon megéheztek az úton!

Nagine arcán szemérmes, hálás mosoly futott végig, és felemelve, körbekínálta a tálát mindenkinek. S ahogy fogyott az étel, úgy nőtt az ő boldogsága is, s bár ő maga igen keveset evett, úgy érezte, hogy annyira jóllakott, hogy nem lenne képes már egy falatot sem enni.

## Felhasznált irodalom

A Magyar Írószövetség 1974. május 24-i választmányi gyűléséről készült feljegyzés, Magyar Országos Levéltár, 288. fond, 36. cs./1974/20. ő. e.

A Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály (TKKO) iratai – 1986, Magyar Országos Levéltár, 288. fond, 5. cs./983. ő. e.

Az MSZMP Budapesti Bizottsága Propaganda és Művelődési Osztály jelentése az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Pártbizottságának munkájáról, az egyetemen folyó nevelőmunka néhány problémájáról, 1966. január 14., Budapest Főváros Levéltára XXXV.1.a.4. (= MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülései) 1966. 216. ő. e. 36.

ABODY Béla, *Sánta Ferenc: Téli virágzás* = A. B., *Indulatos utazás*, Bp., Magvető, 1957, 209–214.

*A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949*, szerk. KARDOS László, Bp., Akadémiai, 1980.

ÁGH István, *Sánta Ferenc titka és igazsága*, Somogy, 2008/8–9, 4–6.

*A hetvenes évek magyar irodalmáról*, szerk. AGÁRDI Péter, Bp., Kossuth, 1979.

*A magyar irodalom története 1945–1975*, III/2, szerk. BÉLÁDI Miklós, RÓNAY László, Bp., Akadémiai, 1990.

ALFÖLDY Jenő, *A szociográfia költészete*, Eső, 2004/1, 108–115.

ALMÁSI Miklós, *A jelen történelemóráján. (Sánta Ferenc: Húsz óra)* = A. M., *Ellipszis*, Bp., Szépirodalmi, 1967, 265–276.

B. NAGY László, *Farkasok a küszöbön* = B. N. L., *A teremtés kezdetén*, Bp., Szépirodalmi, 1966, 405–413.

B. NAGY László, *Az azonosság keresése. Sánta Ferenc Árulójához*, Kortárs, 1966/9, 1494–1496.

BÁLINT B. András, *Ki az áruló? Történelem és erkölcs Sánta Ferenc műveiben*, Jelenkor, 1987/7–8, 731–736.

BALOGH Róbert, *Mimelők. Sánta Ferenc – Hamvai Kornél: Az ötödik pecsét*, Echo, 2008/2, 26.

BARABÁS Tamás, *Őt szerep és a rendező*, Esti Hírlap, 1968. febr. 20., 5.

BARANYAI Norbert, „»...valóságból táplálkozik s mégis költészet« Az önéletrajzi (újra)olvasás lehetőségei Móricz Zsigmond regényeiben, <http://dea.unideb.hu/dea/bitstream/2437/3038/6/PhD-dolgozat.pdf> (2010.05.11).

BÁRDOS László, SZABÓ B. István, VASY Géza, *Irodalmi fogalmak kisszótára kiegészítésekkel*, Bp., Korona, 2002.

BATA Imre, *Sánta Ferencről. Az epika metamorfózisai*, Kortárs, 1971/11, 1809–1816.

BÁTHORY Erzsébet, „De hol vannak itt mongol lovak?” – Beszélgetés Tamási János rendezőasszisztenssel, [http://www.filmkultura.hu/arcok/cikk\\_reszletek.php?kat\\_azon=509](http://www.filmkultura.hu/arcok/cikk_reszletek.php?kat_azon=509) (2010.11.08).

BÉLÁDI Miklós, *A Téli virágzástól Az árulóig* = B. M., *Érintkezési pontok*, Bp., Szépirodalmi, 1974, 572–594.

BÉLÁDI Miklós, *Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét*, Kritika, 1963/4, 57–60

BÉLÁDI Miklós, *Sánta Ferenc új regénye: Az áruló*, Kritika, 1966/4, 41–45.

BÉLÁDI Miklós, *Vázlat Sánta Ferencről*, Kortárs, 1968/11, 1826–1831.

BENEY Zsuzsa, *Sánta Ferenc: Farkasok a küszöbön*, Jelenkor, 1961/4, 476–478.

BENKŐ Péter, *A változó agrárpolitika = Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*, szerk. FEITL István, IZSÁK Lajos, SZÉKELY Gábor, Bp., Napvilág, 2000, 182–194.  
*Beszélgetés Sánta Ferencsel*, Tájékoztató, 1964/1, 3.

BETHLEN István *Emlékirata 1944*, kiad. ROMSICS Ignác, Bp., Zrínyi Kiadó, 144–145.

BOKÁNYI Péter, *Sánta Ferenc novelláinak groteszk vonásai*, Napút, 2002/8, 23.

BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989.

BORI Imre, *Irodalmi szociográfia – szépirodalom* = B. I., *Bori Imre huszonöt tanulmánya*, Újvidék, Forum, 1984, 361–390.

BORI Imre, *Tettek és irodalom* = B. I., *Bori Imre huszonöt tanulmánya*, Újvidék, Forum, 1984, 391–400.

BÓTA Gábor, *A választás lúdbőröztető kényszere*, Magyar Hírlap, 2006. nov. 19., 7.

BUJÁKI Márton, „Az ötödik pecsét” *felszíne, és rejtett üzenetei* = *Diáktudomány*, szerk. DOBRÓKA Mihály, GYULAI Ákos, DABASI HALÁSZ Zsuzsanna, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2010, 251–257.

CS. NAGY Ibolya, *A szegénység halált hozó traumái. Sánta Ferenc: Sokan voltunk*, Kortárs, 2009/2, 63–71.

DEBRECZENI Attila, *Kísérlet egy Csokonai-szöveg genetikus kiadására*, ItK, 98(199), 77–87.

DERSI Tamás, *Az Éjszaka kérdései*, Esti Hírlap, 1968. ápr. 9., 6.

DERSI Tamás, *Sánta Ferenc Éjszakája*, Esti Hírlap, 1968. márc. 12., 6.

EISEMANN György, *A Nietzsche-ügy = E. Gy., Végidő és katarzis*, Bp., Orpheusz, 1991, 35.

ELEK Tibor, *Mi az, amiben élünk? Az irodalmi szociográfia napjainkban*, <http://www.kortaronline.hu/0302/miazami.htm> (2010.01.12).

*Emberavatás*, Bp., Magvető, 1955.

ENGEL Pál, *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig*, Bp., Háttér Lap- és Könyvkiadó, 1990.

Érik EMPTAZ, *A Medúza átka*, Bp., Európa, 2008.

ERKI Edit, *Beszélgetés Sánta Ferencsel*, *Élet és Irodalom*, 1967/18, 19–23.

FA Árpád, *Zsigmond király huszita harcai és hatásaik a magyar hadügyekre*, *Hadtudományi Szemle*, 2010/2, 77–85.

FEHÉR Ferenc, *Sánta Ferenc: Az áruló*, *Alföld*, 1966/9, 75–77.

FEJTŐ Ferenc, *A népi demokráciák története*, Bp., Magvető, 1991.

FEKETE J. József, *Aki a csöndet választotta. Sánta Ferenc 80 éves*, *Forrás*, 2007/9, 44–64.

FENYŐ István, *Fiatal novellisták. Sánta Ferenc: Téli virágzás = F. I., Új arcok, új utak*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 205–210.

FENYŐ István, *Sánta Ferenc: Isten a szekéren = F. I., Figyelő szemmel*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 398–403.

FENYŐ István, *Sánta Ferenc két regénye = F. I., Két évtized*, Bp., Magvető, 1968, 511–524.

FÖLDES Anna, *A Sokan voltunktól a Húsz óráig = F. A., Húsz év – húsz regény*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 377–400.

FÖLDES Anna, *Éjszaka*, *Hétfői Hírek*, 1968. márc. 11., 7.

FÖLDES Anna, *Húsz óra – és tizenegy esztendő. Sánta Ferenc drámája Győrött*, *Színház*, 1975/7, 10–13.

FÖLDES Anna, *Pokolbéli kísértés a jóra. Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét*, [http://www.muveszkek.hu/index.php?option=com\\_content&view=article&id=503%3Apok](http://www.muveszkek.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=503%3Apok)

olbeli-kisertes-a-jora-santa-ferenc-az-otododik-pecset-&catid=83%3Asajto&Itemid=2  
(2010.01.12).

GONDOS Ernő, *Sánta Ferenc írói világképe* = G. E., *Mű és valóság*, Bp., Szépirodalmi, 1965, 122–136.

GÖRÖMBEI András, *Az író hallgatása legenda*, Napút, 2002/8, 6–7.

GÖRÖMBEI András, *Fejezet egy Csoóri-monográfiából*, Árgus, 2002/11–12, 57–64.

GUSZEV, Jurij Pavlovics, *Próféta saját hazájában. Sánta Ferenc Az áruló című regényéről*, Tekintet, 2004/3, 28–36.

GYURKÓ László, *A 20 órás riportról*, Kortárs, 1964/3., 478–480.

HÉRA Zoltán, *Riport és eposz. Jegyzetek Sánta Ferenc Hús óra című könyvéről* = H. Z., *Irodalmi tudósítások*, Bp., Szépirodalmi, 1965, 249–256.

HÉRA Zoltán, *Sánta Ferenc novellái* = H. Z., *A költemény felé*, Bp., Szépirodalmi, 1974, 429–432.

HERMANN István, *A magyar falu regénye. Sánta Ferenc: Hús óra* = H. I., *Veszélyes viszonyok*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 237–253.

HERMANN István, *Irányzatok szimbiózisa*, Kortárs, 1969/8, 1291–1297.

ILLÉS Lajos, *Tizenkét portré*, Bp., Magvető, 1966.

JUHÁSZ Béla, *A hallgató író jelenléte. Sánta Ferenc 60 éves*, Alföld, 1987/9, 92–96.

JUHÁSZ Béla, *Sánta Ferenc: Téli virágzás*, Széphalom, 1956/5–6, 145–148.

JUHÁSZ Mária, *Az etikus író. Sánta Ferenc prózájáról* = J. M., *A realizmus változatai*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 54–97.

KÁLMÁN C. György, *Hús perc*, Beszélő, 1997/6, 93–94.

KERÉKGYÁRTÓ István, *Sánta Ferenc: Farkasok a küszöbön*, Alföld, 1961/5, 83–86.

KERESZTESI József, *Egy feltöretlen pecsét. Sánta Ferenc – Hamvai Kornél: Az ötödik pecsét*,

[http://www.revizoronline.hu/hu/cikk/309/santa-ferenc-hamvai-kornel-az-otodik-pecset-pecsi-nemzeti-szinhaz/?label\\_id=605&first=0](http://www.revizoronline.hu/hu/cikk/309/santa-ferenc-hamvai-kornel-az-otodik-pecset-pecsi-nemzeti-szinhaz/?label_id=605&first=0) (2010.01.12).

KIRÁLY István, *Móricz öröksége és a korszerű elkötelezettség*, Kortárs, 1973/2, 320–330.

KIS PINTÉR Imre, *Változatok egy témára: erkölcs és önismeret* = K. P. I., *Helyzetjelentés*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 130–134.

KOCZOGH Ákos, *Sánta Ferenc: Téli virágzás*, Csillag, 1956/8, 407–410.

KONRAD György, *Jegyzetek a posztkommunista demokráciáról*, <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/KONRAD/konrad00166/konrad00191/konrad00191.html> (2010.10.12).

KULCSÁR Ernő, *Történelem és morális konfliktus = Együtt*, szerk. FÜLÖP László, JUHÁSZ Béla, TÓTH Endre, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Tanács, 1971, 143–163.

KÜRTI László, *Éjszaka*, Film, Színház, Muzsika, 1968/5, 7.

LÉTAY Vera, „*Túl nagy szavakat ne!*”, *Élet és Irodalom*, 1968. márc. 16., 8.

Niccoló MACHIAVELLI, *A fejedelem* (ford.: Iványi Norbert), Bp., Európa Könyvkiadó, 1978.

MÁRAI Sándor, *Napló 1943-1944.*, Bp., Helikon Kiadó, 1998.

MÁRKUS Béla, *Kifog majd az időn*, *Napút*, 2002/8, 12–13.

MINDÁK József, *Egzisztenciális kérdések, problémák Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét és Fejes Endre: Rozsdatemető című regényében*, <http://szepi.hu/~jusztin/sik/KIADVANY/kolf7/mindak.html> (2010.05.11).

NÁCSA Klára, *Kísérlet és műalkotás. Az ötödik pecsétről és más gondolati regényekről*, *Kritika*, 1969/12, 7–15.

NÁDAS Péter, *Éjszaka*, *Pestmegyei Hírlap*, 1968. márc. 30., 9.

NÁDOR Tamás, *Sánta Ferenc = N. T., 33x10. Interjúk és vallomások az ifjúságról és az irodalomról*, Bp., Kozmosz Könyvek, 1980, 433–443.

*Nehéz esztendők krónikája 1949–1953*, szerk. BALOGH Sándor, Bp., Gondolat, 1986.

NÉMEDI Dénes, *A régi szociográfia. Dokumentumok 1934-1940*, Bp., Népművelési Intézet, 1984.

Friedrich NIETZSCHE, *Im-igyen szóla Zarathustra*, Bp., Göncöl, é. n., 386–388.

N. PÁL József, *Sánta Ferenc jelenléte = N. P. J., „A megtartók jöjjenek...”*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2004, 163–170.

OLASZ Sándor, *A megkeresett és az eltüntetett történet. Sánta Ferenc parabolái = O. S., Mai magyar regények*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003, 63–70.

František PALACKÝ, *A huszitzizmus története* (ford.: Benedek Gábor – Farkas Géza – Holka László), Bp., Európa Könyvkiadó, 1984.

PÁNDI Pál, *Jegyzetek egy drámáról*, *Népszabadság*, 1968. márc. 26., 7.

PÁNDI Pál, *Sánta Ferenc: Éjszaka = P. P., Kritikus ponton*, Bp., Szépirodalmi, 1972, 659–663.

Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), 531/1. (1971. október 11.)

- Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), 531/2. (1971. október 11.)
- Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), 548/1. (1971. október 29.)
- Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), 634/2. (1973. május 8.)
- Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), 772. (1977. október 27.)
- POMOGÁTS Béla, *Halálnak halála*, Alföld, 1979/11, 52–55.
- POMOGÁTS Béla, *Hús óra történelem. Sánta Ferenc: Hús óra (1964) = P. B., Regénytükör. Harminchárom új magyar regény*, Bp., Kozmosz Könyvek, 1977, 178–187.
- POMOGÁTS Béla, *Példázat a sztoikus morálról*, Napút, 2002/10, 17–22.
- POMOGÁTS Béla, *Vitaregény a történelemtől. Sánta Ferenc: Az áruló*, Literatura, 1984/3, 365–370.
- PUSZTAI Ferenc, *Sánta Ferenc nyelvi drámaisága*, Magyar Nyelv, 2009/3, 324–327.
- RADNÓTI Sándor, *Sánta Ferenc 1927–2008*, Holmi, 2008/7, 978–980.
- RAJK András, *Éjszaka*, Népszava, 1968. márc. 20., 7.
- RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Bp., Sík, 1997.
- RÉZLER Gyula, *Falukutatók és szociográfusok*, Bp., Faust, 1943.
- RÓNAY László, *Sánta Ferenc: Isten a szekéren*, Jelenkor, 1971/7-8, 750–752.
- ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Bp., Osiris, 2005.
- RUSZNYÁK Mária, *Éjszaka*, Magyar Nemzet, 1968. márc. 17., 5.
- SÁNTA Ferenc, *A mesterség gondjairól = ILLÉS Lajos, Tizenkét portré*, Bp., Magvető, 1966, 299–302.
- SÁNTA Ferenc, *A szabadság küszöbén*, Bp., FSP Literátor DTP Nyomda Kft, 1993.
- SÁNTA Ferenc, *Az áruló*, Bp., Magvető, 1973.
- SÁNTA Ferenc, *Az ötödik pecsét*, Bp., Szépirodalmi, 1974.
- Sánta Ferenc Debrecenben*, Hajdú-Bihari Napló, 1972. márc. 21., 5.
- SÁNTA Ferenc, *Éjszaka (Az áruló)*, Bp., Magvető Kiadó, 1968.
- SÁNTA Ferenc, *Isten a szekéren*, Bp., Magvető, 1970.
- SÁNTA, *Hús óra*, Bp., Magvető, 1964.
- SÁNTA Ferenc, *Téli virágzás*, Bp., Magvető, 1956.
- SÁNTA Ferenc, *A dal*, Népszava, 1970. aug. 15., 7.
- SÁNTA Ferenc, *Otthon*, Népszava, 1970. dec. 12., 6.
- SÁNTA Ferenc, *Földre, égre*, Népszava, 1971. aug. 28., 8–9.
- SÁNTA Ferenc, *Szokrátesz halála*, Népszava, 1972. aug. 5., 6–7.
- SÁNTA Ferenc, *Nyugalom*, Népszava, 1972. dec. 24., 20–21.

- SÁNTA Ferenc, *A gyermek*, Népszava, 1973. márc. 10., 7.
- SÁNTA Ferenc, *Petőfi Petrich Somáéknál*, Népszava, 1973. júl. 14., 6.
- SÁNTA Ferenc, *Petőfi Petrich Somáéknál*, Népszava, 1973. okt. 6., 7.
- SÁNTA Ferenc, *Otthon*, Népszava, 1975. okt. 25., 6–7.
- SÁNTA Ferenc, *Szerelem*, Népszava, 1975. dec. 25., 14–15.
- SÁNTA Ferenc, „*A szülőknél*”, Népszava, 1976. ápr. 17., 6–7.
- SÁNTA Ferenc, *Otthoni ízek*, Népszava, 1976. dec. 24., 10–11.
- Sánta Ferencnél*, Könyvtáros, 1964/2, 4.
- SÁRI B. László, *A hattyú és a görény. Kritikai vázlatok irodalomra és politikára*, Pozsony, Kalligram, 2006.
- Jean-Paul SARTRE, *Exisztencializmus*, Bp., Hatágú Síp Alapítvány, 1991, 37-39.
- SZABÓ Pál, *Bírálat*, Új Hang, 1954/5, 46–47.
- SZAKOLCZAY Lajos, „*A legkegyetlenebb napokban ott voltam, ahol a fegyverek ropogtak.*” *Beszélgetés Sánta Ferencsel*, Hítel, 2008/10, 40–55.
- SZAKOLCZAY Lajos, *Sánta Ferenc: Isten a szekéren*, Forrás, 1971/2, 85–87.
- SZÁNTÓ Judit, *A 2006-os pecsét. Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét*, Színház, 2007/1, 16.
- SZÁNTÓ Judit, *Moralitás vagy „életszelet”? Az ötödik pecsét Debrecenben*, Színház, 1976/8, 3–5.
- SZILÁGYI Márton, Egy „hiba” poétikája (Sánta Ferenc: Húsz óra) = „De mi a népiesség...”, szerk. SALLAI Éva, Bp., Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, 2005, 211–222.
- TAMÁS Attila, *Sánta Ferenc = T. A., Irodalom és emberi teljesség*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 258–274.
- TÖRÖK Endre, *Egy megdöbbentő könyvről. Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét*, Kortárs, 1964/1, 141–143.
- TÜSKÉS Tibor, *A választás és az erőszak regénye. Újraolvasva Sánta Ferencet*, Távlatok, 1996/6, 794–799.
- TÜSKÉS Tibor, *Isten a szekéren = T. T., Titokkereső*, Bp., Pátria, 1991, 203–212.
- UNGVÁRY Krisztián, *Budapest ostroma*, Bp., Corvina, 1998.
- VARGA László, *Az elhagyott tömeg. Tanulmányok 1950-1956-ról*, Bp., Cserépfalvi – Budapest Főváros Levéltára, 1994.
- VASY Géza, *A korszerű későmodernség = V. G., Későmodern prózairók*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2006, 130.

- VASY Géza, *Az 1945 utáni magyar irodalom alkotói*, Bp., Korona Nova, 1998.
- VASY Géza, *Az anyanyelv és irodalma*, Hítel, 2009/11, 3–9.
- VASY Géza, *Az etikai választás regénye*, Jelenkor, 1974/7–8, 714–724.
- VASY Géza, *Holnap már késő*, Fordulópont, 2010/3, 18–29.
- VASY Géza, *Pályák és művek*, Bp., Szépirodalmi, 1983.
- VASY Géza, *Pillantás egy ismeretlen regényre*, Napút, 2002/8, 27–31.
- VASY Géza, *Sánta Ferenc*, Bp., Akadémiai, 1975.
- VASY Géza, *Sánta Ferenc: Az áruló*,  
<http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b10087/ch04s03.html> (2010.07.22).
- VASY Géza, *Sánta Ferenc és az Írószövetség*, Kortárs, 2009/2, 72–79.
- VASY Géza, *Sánta Ferenc novellái*, Tiszatáj, 1974/3, 38–46.
- VASY Géza, *Sánta Ferencről – személyesen*, Somogy, 2008/3, 9–16.
- VATI PAPP Ferenc, *Sánta Ferenc = Írók, képek. (Írók, költők gyermek- és ifjúkora)*, szerk. DR. SZABÓ Ödönné, Bp., Tankönyvkiadó, 1977, 274–283.
- Vendégünk: Sánta Ferenc*, Népújság (Heves), 1974. jún. 7., 6.
- ZELEI Miklós, *Mit tesz a policáj?*, Napút, 2002/8, 11–12.

## A jelölt tudományos közleményei

FEKETE Sándor, *Dosztojevszkij filozófus szemmel = Doktoranduszok fóruma: a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának szekciókiadványa*, szerk. LEHOCZKY László, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2002, 48–53.

FEKETE Sándor, *Dosztojevszkij emberképe = microCAD 2002 Bölcsészettudományi Szekció*, szerk. LEHOCZKY László, KALMÁR László, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2002, 15–20.

FEKETE Sándor, *Dosztojevszkij - filozófus szemmel = Publicationes Universitatis Miskolciensis (Sectio Philosophica)*, szerk. LENDVAI L. Ferenc, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2002, 15–26.

FEKETE Sándor, *Dosztojevszkij helye és szerepe a szlavofil-zapadnyik vitában = Irodalom és politika II.*, szerk. JUHÁSZ Gábor, KOVÁCS Viktor, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2002, 45–53.

FEKETE Sándor, *A „Tractatus” ábrázolás-elmélete = Doktoranduszok fóruma: a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának szekciókiadványa*, szerk. LEHOCZKY László, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2003, 38–41.

FEKETE Sándor, *Az ötödik pecsét erkölcsi döntéshelyzetei*, Világosság, 2003/5–6, 231–236.

FEKETE Sándor, *Modernisierung - Identität - Integration. (Die Debatte über die nationale Identität in Ungarn) = Publicationes Universitatis Miskolciensis (Sectio Philosophica)*, szerk. LENDVAI L. Ferenc, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2003, 213–221.

FEKETE Sándor, *A Feminist's Life: Mary Wollstonecraft = 4th International Conference of PhD Students (Humanities)*, szerk. LEHOCZKY László, KALMÁR László, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2003, 87–92.

FEKETE Sándor, *Az ötödik pecsét, mint etikai irányregény = A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara Tudományos Diákköri Közleményei I.*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2003, 68–73.

FEKETE Sándor, *Az utópia-műfaj karakteréről = A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara Tudományos Diákköri Közleményei I.*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2003, 74–79.

FEKETE Sándor, *A társadalmi rend etikai dimenziói Apel-nél és Buchanan-nél = Értékválság – értékváltás*, szerk. KARIKÓ Sándor, Budapest, Áron Kiadó, 2004, 179–184.

FEKETE Sándor, *Rights for Women and Affirmative Action = microCAD 2004 Bölcsészettudományi Szekció*, szerk. LEHOCZKY László, KALMÁR László, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2004, 45–49.

FEKETE Sándor, *The Problem of Choice in Contract Theories = Publicationes Universitatis Miskolciensis (Sectio Philosophica)*, szerk. LENDVAI L. Ferenc, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2004, 59–64.

FEKETE Sándor, *A magyar politikai gondolkodás és az Amerika-motívum = Doktoranduszok fóruma: a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának szekciókiadványa*, szerk. Dr. ILLÉSNÉ Dr. KOVÁCS Mária, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2005, 15–17.

FEKETE Sándor, *Egy „méltatlanul elfeledett Européer” (gróf Apponyi Albert) = Politikai elemzések – Konzervatív gondolkodók*, Budapest, Író Gergely Alapítvány, 2005, 55–61.

FEKETE Sándor, *Gróf Apponyi Albert egyházpolitikai nézetei*, Egyháztörténeti Szemle, 2006/1, 152–157.

FEKETE Sándor, *Nemzet és kisebbség Bibó István életművében = Publicationes Universitatis Miskolciensis (Sectio Philosophica)*, szerk. LENDVAI L. Ferenc, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2007, 73–79.

FEKETE Sándor, *A polgári engedetlenség elmélete és magyarországi gyakorlata = A demokrácia deficitje*, szerk. CSEFKÓ Ferenc, HORVÁTH Csaba, Pécs, PTE ÁJK – Pécs-Baranyai Értelmiség Egyesület, 2008, 263–278.

FEKETE Sándor, *Beksics és Bibó: egyházpolitikai változatok változó korokban = Egyházak és tolerancia Magyarországon*, szerk. Dr. KÖBEL Szilvia, Budapest, Oktatási és Kulturális Minisztérium Egyházi Kapcsolatok Titkársága, 2008, 109–116.

FEKETE Sándor, *Társadalmi törésvonalak a Húsz órában = Miskolci Politikatudományi Évkönyv I.*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Politikatudományi Intézete, 2008, 126–136.

FEKETE Sándor, *A multikulturalizmus előzményei Nyugaton és Keleten = Nemzetiségi – nemzeti – európai identitás*, szerk. SZIRMAI Éva, ÚJVÁRI Edit, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Felnőttképzési Intézete, 2009, 14–20.

FEKETE Sándor, *A politikai stabilitás megrendülése és a legitimációs válság*. Elérhető: [http://www.szociologia.hu/dynamic/FeketeS\\_MSZT\\_konf\\_2009\\_tanulmany.doc](http://www.szociologia.hu/dynamic/FeketeS_MSZT_konf_2009_tanulmany.doc) (2010)

FEKETE Sándor, *A 2006-os önkormányzati választások keserű pirulái, avagy a kompenzációs listák körüli anomáliák = 20 évesek az önkormányzatok*, szerk. KÁKAI László, Pécs, Publikon Kiadó, 2010, 545–554.

FEKETE Sándor, *Civil közösségi hálózatok erőforrás vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*, De iurisprudentia et iure publico, 2010/3-4, 11–34.

FEKETE Sándor, *Keskeny pallón? A lobbizás szabályozása az Európai Unióban és Magyarországon = Politika és korrupció*, szerk. CSEFKÓ Ferenc, HORVÁTH Csaba, Pécs, PTE ÁJK – Pécs-Baranyai Értelmiség Egyesület, 2010, 221–246.

FEKETE Sándor, *Társadalomfilozófiai témák Dosztojevszkij életművében = A társadalom aspektusai*, szerk. DEMETER Tamás, HELL Judit, Budapest, Áron Kiadó, 2011, 185–194.

FEKETE Sándor, *Közép-Európa régi és új multikulturalitás-problémái = Törésvonalak*, szerk. ERDŐS Zoltán, Pécs, Lengyel Ifjúsági Egyesület, 2012, 98–105.

FEKETE Sándor, *A multikulturalizmus elfogadásának határai = Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért*, szerk. Ladislav BARÁTH, Ildiko VICZAYOVÁ, Nitra, Konstantin Filozófus Egyetem, 2012, 37–42.

FEKETE Sándor, *Legitimációs válságelméletek és –gyakorlatok = Társadalomtudományi gondolatok a harmadik évezred elején*, szerk. KARLOVITZ János Tibor, Komárno, International Research Institute s.r.o., 2013, 179–183.

FEKETE Sándor, *Időtlenség és emlékezet: Sánta Ferenc életműve = Új paradigmák II. Kultúra és kritika a humántudományokban*, szerk. BAKÓ Béla, Szombathely-Sopron, Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, 2013, 21–37.

FEKETE Sándor, *A szuverenitás-fogalom aspektusai az Európai Unióval kapcsolatos retorikában = Fejlődő jogrendszer és gazdasági környezet a változó társadalomban*, szerk. KARLOVITZ János Tibor, Komárno, International Research Institute, 2015, 79–85.

FEKETE Sándor, *A csönd, mint felszólító módú figyelmeztetés. A méltatlanul elfeledett Sánta Ferenc = Tanulmánykötet a 6. Báthory-Brassai nemzetközi konferencia előadásából, 2. kötet*, szerk. RAJNAI Zoltán, FREGAN Beatrix, MAROSNÉ KUNA Zsuzsanna, OZSVÁTH Judit, Budapest, Óbudai Egyetem Biztonságtudományi Doktori Iskola, 2015, 409–418.

FEKETE Sándor, *A multikulturalizmustól az etnocentrizmusig: Quo vadis, Európa? = Tanulmánykötet a 6. Báthory-Brassai nemzetközi konferencia előadásából, 2. kötet*, szerk. RAJNAI Zoltán, FREGAN Beatrix, MAROSNÉ KUNA Zsuzsanna, OZSVÁTH Judit, Budapest, Óbudai Egyetem Biztonságtudományi Doktori Iskola, 2015, 419–424.

## Összefoglaló

Disszertációm elkészítésének szomorú aktualitását adja, hogy 2008. június 6-án elhunyt Sánta Ferenc. Az 1945 utáni magyar prózairodalom egyik legjelentősebb és legérdekesebb képviselője távozott közülünk. Bár kiadott műveinek száma viszonylag csekély, ismertségük és népszerűségük annál nagyobb. Pályakezdő írásaitól fogva mindig ugyanazok az örök, „nagy” témák foglalkoztatták: az ember erkölcsi felelőssége, az egyén és a hatalom, az egyén és a társadalom viszonya, és a társadalom maga. Hogyan kell(ene) és hogyan lehet(ne) élni? Ezek a tárgykörök alkotják a magvát számos novellájának, a drámájának (*Éjszaka*) és három történelmi-bölcseleti regényének: *Az ötödik pecsétnek*, a *Húsz órának*, és *Az árulónak*.

Sánta Ferenc az emberi személyiséget szembesíti a történelem kíméletlen kihívásaival, s lényegében ugyanarra a kérdésre, pontosabban kérdéssorozatra keresi a választ: mit tehet az ember a történelemben mindig újra fellépő „rossz” ellen; miként őrizheti meg morális integritását; képes-e az emberi értékek megvalósításának szolgálatába állítani a történelemben végbemenő küzdelmes folyamatokat? A művekben érvényre jutó gondolati szerkezet két, egymással szemben ható erőre épül: az egyik a humanista hagyományokat képviselő pozitív értékvilág, amely többek között a szabadság, a boldogság és a közösségi szolidaritás értékeit foglalja magába, a másik a politikai szférában jelen lévő negatív értékek csoportja: az erőszak, a fanatizmus, a szolgaság. Sánta minden korban változatlanul érvényesnek tekinti az emberi értékeket, és aszerint alkotja meg hőseit, s azok magatartását, hogy milyen mértékben voltak képesek elsajátítani, illetve megőrizni ezeket a normákat.

A művek feldolgozásához a jelentősen eltérő kiindulópontok miatt négy különböző módszert választottam. *Az ötödik pecsét* esetében a cselekményelemzést követően előzetesen kiválasztott, konkrét témaköröket mutatok be, s az eddigi elemzésekben konszenzusként szereplő parabola-jelleget próbálom felülvizsgálni. A *Húsz órában* a társadalmi törésvonalakra fókuszálok, amely álláspontom szerint a mű bemutatásának leghatásosabb eszköze. *Az áruló* az időtlennek ábrázolt viselkedéstípusokon keresztül állít fel általános történelemfilozófiai modellt, így elemzésemben erre koncentrálok. *Az Éjszaka* című dráma esetében négy különböző szöveget hasonlítok össze az 1968-as színházi adaptáció kapcsán: Sánta eredeti szövegkönyvén kívül a rendezői- és a sűgő-példányt, valamint a később kiadott – az író által véglegesített – kötetet.

Értekezésemben Sánta Ferenc prózájának és drámájának újraértelmezését végeztem el regényeinek és drámájának részletes feldolgozása segítségével. A novellák bevonása a vizsgálatba szétfeszítette volna a disszertáció kereteit, ezért erre nem vállalkoztam. A témaválasztásomat mindenekelőtt az magyarázza, hogy Sánta műveire az elmúlt években, sőt évtizedekben – véleményem szerint – kevés figyelmet szánt az irodalmi közvélemény, hiszen néhány rövidebb újraolvasó elemzést leszámítva nem született vaskosabb összefoglaló munka e próza- és drámaprovizszet vizsgálatáról. Céloom elsősorban az volt, hogy megmutassam, Sánta Ferenc alkotásai ma sem veszítették el aktualitásukat, s lehetőséget biztosítanak egy újraolvasási-újraértelmezési megközelítésmód alkalmazására.

Az általam tudatosan választott újraolvasási-újraértelmezési módszer számomra nem ér véget a művek szövegeinél. Értekezésemben megpróbálok olvasni – sőt: újraolvasni – a „sorok között”; mind a művek, mind pedig az azokról született kritikák tekintetében elvonatkoztatni a Kádár-korszaktól. Véleményem szerint elengedhetetlenül szükség van az újraolvasás kísérletére, hiszen 2014 nézőpontjából csak így értelmezhetők a zömmel a '60-as években létrejött írások. Saját definícióm szerint az újraolvasás ugyanis abban tér el az olvasástól, hogy figyelembe veszi a jelen viszonyait, s értelmezési horizontját, de ezzel együtt vállalja a „belehelyezkedés” aktusát is, lehetőséget teremtve a két különböző idősík „összeolvadására”.

Ráadásul a befogadás és a befogadás-történet egyrészt semmiképpen sem választhatók el egymástól, másrészt pedig – s ez Sánta esetében kiemelkedő jelentőségű – valamennyi esetben meghatározottak a történelmi/eszmetörténelmi viszonyok által. Ezért tartom fontosnak a regények elemzése előtt az adott korszakra vonatkozó, regényekből származó, kiragadott történelmi utalások értelmezését, háttérük bemutatását.

Célkitűzéseimnek megfelelően a disszertáció hat nagyobb egységre tagolódik. Az öt elemző fejezetet két olyan rövidebb, összefüggő szakasz előzi meg, amelyekben a személyes motivációm bemutatásán túl röviden kiemelem a sántai életmű befogadástörténetének problematikus elemeit, valamint az író világképének legfontosabb tételeit összegzem. Ezt követi a három regény és a dráma újraolvasási kísérlete, amelyekben a megegyező alapkiindulás mellett minden esetben igyekeztem más-más aspektusból megvilágítani az egyes szövegek értelmét. Az értekezés lezárásának elsődleges célja az összegző gondolatok kifejtésén túl a „Sánta-mítosz” és az elkészült, de kiadásra nem került művek bemutatása, rekonstruálása.

## Summary

My dissertation's unfortunate actuality is subject to the death of Ferenc Sánta as of 6th June 2008. One of the most significant and most interesting representatives of the post-1945 Hungarian prose literature left us. Despite of the amount of his published work is small in numbers, their repute and popularity is substantial. From up to his entrant writings, he has always been concerned with the same timeless, „big” topics – the man's moral responsibility, the individual and the power, the relationship of the individual to society, and society itself. How is one meant to live and how could one live? These themes are the piths of several of his novels, his drama (*Éjszaka*) and the three of his historical-philosophical novels (*Az ötödik pecsét*, *Húsz óra* and *Az áruló*).

Ferenc Sánta confronts human personality with the harsh challenges of history, and is looking for an answer for the same question, or rather for a series of questions: What could mankind do against the „bad” that continually appears in history; how could they preserve their moral integrity, whether if are they able to organise the implementing of human values around the struggle processes occurring throughout history? The conceptual structure of his works is based on two, opposing clouts: one of them is a structure of positive values, representing humanist traditions, such as the values of freedom, happiness and social solidarity, while the other clout is a group of negative values emerging in the political sphere: violence, fanaticism, servitude. Sánta looks at human values as being relevant in all ages, and creates his characters and their manners based on how much were they able to acquire and preserve these norms.

For processing the works, I chose four different methods. In the case of *Az ötödik pecsét* I present pre-picked, concrete theme groups following the plot-analysis, and try to revise the parabola-trait, which have been demonstrated in prior analyses as consensus. With *Húsz óra* I am trying to focus on social ruptures that according to me are the most efficient ways of presenting this piece. *Az áruló* builds up general history-philosophical model through forms of behaviors portrayed as timeless. In case of the drama, *Éjszaka*, I compare four different texts: beyond Sánta's original textbook, I go through the director- and the prompter copies, furthermore the later released edition.

In my discourse I re-interpret Ferenc Sánta's prose and drama with the help of analysing his novels and drama in detail. Including the stories in the examination would have bursted the boundaries of the dissertation, therefore I did not intend to undertake this

action. My theme-selection is first and foremost explained by that Sánta's pieces in the last years, decades – according to me – did not get enough attention from the literary public opinion, as apart from a few short, re-reading analyses, no expensive and board summarising studies have yet existed about this examination of this prose- and drama art. My principal aims was showing that Ferenc Sánta's creations did not lost their actuality over time and offer the possibility for using an approach-method of re-reading and re-interpreting.

My consciously chosen method of re-reading and re-interpreting for me does not terminate solely on text. In my dissertation I try to read – even: re-read – between the lines, abstracting from the Kádár-era, in respect of both the writings and the critics about them. Especially because of the above drawn-up reasons we need to make an attempt to re-reading, as this is the only way of interpreting the writings, which were created mainly in the '60s, from the viewpoint of 2014. In my definition, re-reading differs from reading by taking notice of the conditions and ways of interpretations of the present, and at the same time allowing the act of „settling in”, therefore creating the possibility for the „merging” of the two different timelines.

Furthermore the absorption and the absorption-story are not separable, and also – in case of Sánta this is especially significant – in every case are determined by historical/ideological factors. This is why I find it important to represent and demonstrate the historical indications included in the novels, before starting to analyse the novels themselves.

Based on my aims, the dissertation is divided into six bigger parts. The five analysing chapters are forstalled by two shorter, cohesive fragments in which I introduce my personal motivation, highlight the problematic elements of the reception of Sánta's oeuvre and sum up the most important propositions of his literary mindset and ethos. This is followed by the re-reading experiment of the three novels and the drama, in which, apart from applying the same basic starting points, I tried to enlighten the meanings of the different texts from various aspects. The settling of the dissertation is primarily about expanding the thoughts of summing up, moreover presenting and reconstructing the „Sánta-myth” and the finished, but never published pieces of his work.